

ELMİ XƏBƏRLƏR

HUMANİTAR ELMLƏR

№ 1, 2025

REDAKSIYA HEYƏTİ

1. **Orucov Vidadi (BAŞ REDAKTOR)**
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan
2. **Əliyev Ayəddin (APARICI REDAKTOR)**
Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan
3. **Ağazadə Yədulla**
Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan
4. **Bədəlov Əlixan**
Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan
5. **Əfəndiyeva Aytəkin**
Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan
6. **Əhməd Vüqar**
AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
7. **Əliyev Bəxtiyar**
Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan
8. **Əliyeva Gülbəniz**
Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan
9. **Əlizadə Hikmət**
Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan
10. **İskəndərov Anar**
Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan
11. **Kafkasiyalı Ali**
Atatürk Universiteti, Erzurum, Türkiyə
12. **Kazımov Kamran**
Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan
13. **Qasımlı Məhərrəm**
AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
14. **Qasımlı Musa**
AMEA-nın Qafqazşünaslıq İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
15. **Qorobets Lyudumilla**
Armavir Dövlət Pedaqoji Universiteti, Armavir, Rusiya
16. **Quliyev Akif**
AMEA-nın Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
17. **Mahmudova Ceyran**
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, Bakı, Azərbaycan
18. **Məmmədov Arif**
Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan
19. **Muradov Rəşad**
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, Azərbaycan
20. **Nikitenko Zinaida**
Moskva Dövlət Pedaqoji Universiteti, Moskva, Rusiya
21. **Pak Anna**
Rusiya Xalqlar Dostluğu Universiteti, Moskva, Rusiya
22. **Rzayev Fikrət**
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan
23. **Surova Darya Sergeevna**
Daulet Serikbayev adına Şərqi Qazaxıstan Texniki Universiteti, Ust-Kamenogorsk, Qazaxıstan

24. Səbzəliyev Sifariz

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, Azərbaycan

25. Tahirli Abid

AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

26. Təhirov İlham

AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

27. Veduta Elena

Lomonosov adına Moskva Dövlət Universiteti, Moskva, Rusiya

28. Zəhir Cemal

Yıldız Texniki Universiteti, İstanbul, Türkiyə

29. Zhangorazova Zhansurat Sultanovna

Kabardin-Balkar Dövlət Aqrar Universiteti, Nalçik, Rusiya

EDITORIAL BOARD

1. **Orudjov Vidadi (EDITOR IN-CHIEF)**
Azerbaijan State Pedagogical University, Baku, Azerbaijan
2. **Aliyev Ayeddin (MANAGING EDITOR)**
Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan
3. **Agazade Yadulla**
Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan
4. **Badalov Alikhan**
Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan
5. **Afandiyeva Aytekin**
Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan
6. **Ahmed Vugar**
ANAS Institute of Literature named after Nizami Ganjavi, Baku, Azerbaijan
7. **Aliyev Bakhtiyar**
Baku State University, Baku, Azerbaijan
8. **Aliyeva Gulbaniz**
Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan
9. **Alizade Hikmet**
Baku State University, Baku, Azerbaijan
10. **Iskandarov Anar**
Baku State University, Baku, Azerbaijan
11. **Muradov Rashad**
Azerbaijan State University of Economics, Baku, Azerbaijan
12. **Kafkasiyali Ali**
Ataturk University, Erzurum, Turkey
13. **Kazimov Kamran**
Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan
14. **Gasimli Maharram**
ANAS Institute of Literature named after Nizami Ganjavi, Baku, Azerbaijan
15. **Gasimli Musa**
ANAS Institute of Caucasus Studies, Baku, Azerbaijan
16. **Gorobets Lyudumila**
Armavir State Pedagogical University, Armavir, Russia
17. **Guliyev Akif**
Azerbaijan University of Languages, Baku, Azerbaijan
18. **Mahmudova Jeyran**
Azerbaijan State University of Culture and Arts, Baku, Azerbaijan
19. **Mammadov Arif**
Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan
20. **Nikitenko Zinaida**
Moscow State Pedagogical University, Moscow, Russia
21. **Pak Anna**
Peoples' Friendship University of Russia, Moscow, Russia
22. **Rzayev Fikret**
Azerbaijan State Pedagogical University, Baku, Azerbaijan
23. **Surova Darya Sergeevna**
Daulet Serikbayev East Kazakhstan Technical University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

24. Sabzaliyev Sifariz

Azerbaijan State University of Economics, Baku, Azerbaijan

25. Tahirli Abid

ANAS Institute of Literature named after Nizami Ganjavi, Baku, Azerbaijan

26. Tahirov İlham

ANAS Institute of Linguistics named after Nasimi, Baku, Azerbaijan

27. Veduta Elena

Lomonosov Moscow State University, Moscow, Russia

28. Zehir Cemal

Yildiz Technical University, Istanbul, Turkey

29. Zhangorazova Zhansurat Sultanovna

Kabardino-Balkarian State Agrarian University, Nalchik, Russia

M Ü N D Ə R İ C A T

1. Abid Tahirli	
Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin publisistik irsində Azərbaycan Xalq Cümhu-riyyətinin qurucuları	5
2. Aidə Abbasova	
Şimal-Qərb regionunda iribuynuzlu və xırdabuynuzlu heyvandarlığın müasir vəziyyəti və yüksəklik qurşaqları üzrə ərazi təşkili	14
3. Babək Məhərrəmov	
Pierre Bourdieunun sosioloji metodologiyasına ümumi baxış	26
4. Həşim Kəlbəyev	
Məişətdə qədim adət-ənənə qalıqları və multikulturalıq	33
5. Hüseyn Hüseynli	
Geosiyasi reallıqlar fonunda Heydər Əliyev və Azərbaycan-Türkiyə əməkdaşlıq modeli	41
6. Xatirə Sultan	
Dilin müasir inkişaf mərhələsində müşahidə edilən semantik təkamül (müasir Azərbaycan dili kontekstində)	47
7. Leyla Həsənova	
Dağlı Respublikasının elan olunması və AXC ilə əməkdaşlıqda ilk addımlar ...	54
8. Müşfiq Bayramov	
Anadolu Səlcuqlu dövləti XX əsr türk tarixşünaslığında	61
9. Nərmən Məmmədova	
Lənkəran ədəbi mühitində ənənə və novatorluq	69
10. Səmrə Quluzadə	
Virtual məkanda abreviaturların struktur tipləri və funksional özəllikləri	75
11. Vəfa Seyid	
İnterpretativ semantika prizması altında xüsusi adlar	83
12. Sadəgət Abbasova	
English literary criticism of the 20th and 21st centuries prose: a new theme and variation (gynocentrism in doris lessing's literary creativity)	89

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏNİN PUBLİSİSTİK İRSİNDƏ AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN QURUCULARI

Abid Tahirli

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

e-mail: habidtahirli@gmail.com

DOI: 10.30546/2960-1967.2025.1.05

Xülasə. Azərbaycan öz müstəqilliyini ikinci dəfə bərpa etdikdən – 1991-ci ildən sonra varisi olduğu Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin əsas qurucularından biri Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin (1884, Bakı – 1955, Ankara) həyatı və yaradıcılığının araşdırılması böyük maraq doğururdu.

Azərbaycanın ictimai fikir və istiqlal uğrunda mücadilə tarixində, həmçinin bolşevik rejiminə, kommunist ideologiyasına qarşı mübarizədə bənzərsiz xidmətləri olan ədibin 1922-ci ildən başlanan ikinci mühacirət dövründə qələmə aldığı bədii əsərlər, xatirələr, klassiklərin həyatı, fəaliyyətinə dair çoxsaylı ədəbi-tənqidi məqalələr, monoqrafik tədqiqatlar ədəbi xəzinəmizin heç vaxt dəyərini itirməyəcək parlaq nümunələridir. Onun zəngin publisistik irsi də aktuallığını saxlayır. M.Ə.Rəsulzadənin çoxcəhətli və sanballı ədəbi, publisistik, elmi irsi, o cümlədən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucuları haqqındakı yazıları M.Ə.Rəsulzadə yaradıcılığını dərinlən, hərtərəfli öyrənmək, eyni zamanda bəhs etdiyi xadimlərin həyat və fəaliyyətin ilə daha yaxından tanış olmaq, eləcə də dövrün ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni olayları ilə bağlı təsəvvürləri zənginləşdirmək baxımından böyük maraq doğurur.

Məqalədə ilk dəfə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucularından Nəsim bəy Yusifbəyli, Əhməd bəy Ağaoğlu, Fətəli xan Xoyski, Əli Mərdan bəy Topçubaşov, Üzeyir Hacıbəyli haqqında M.Ə.Rəsulzadənin publisistik məqalələri sistemli, hərtərəfli tədqiqatla cəlb olunur, dəyərləndirilir, müvafiq elmi-nəzəri qənaətlər hasil olunur. Məqalə müəllifi M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucularının portretlərindən ibarət zəngin qalereya yaratdığını diqqətə çatdırır. Məhəmməd Əmin bəy qələminin gücü ilə hər bir qəhrəmanın özünə xas xarakterik cəhətlərini, fərdi xüsusiyyətlərini diqqətə çatdırmaqla Cümhuriyyət qurucularının yadda qalan obrazlarını yaratmağa müvəffəq olmuşdur.

Məqalədə M.Ə.Rəsulzadənin düşündürən, həyəcanlandıran, təsirləndirən qələminin özünəməxsus məziyyətləri, spesifik xüsusiyyətləri qabarıq nəzərə çatdırılmışdır.

Açar sözlər: M.Ə.Rəsulzadə, mühacirət publisistikası, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucuları, Nəsim bəy Yusifbəyli, Əhməd bəy Ağaoğlu, Fətəli xan Xoyski, Əli Mərdan bəy Topçubaşov, Üzeyir Hacıbəyli

Giriş

Publisistik, siyasi, ədəbi-tənqidi və elmi əsərləri ilə Azərbaycanın ictimai fikir tarixində parlaq iz qoymuş Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin zəngin və çoxşaxəli irsi haqqında son 30 ildə müxtəlif səpkili tədqiqat əsərləri yazılmışdır və hazırda da bu istiqamətdə mühüm araşdırmalar aparılır, müxtəlif layihələr həyata keçirilir. Onun publisistik yaradıcılığında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucuları Nəsim bəy Yusifbəyli, Əhməd bəy Ağaoğlu, Fətəli xan Xoyski, Əli Mərdan bəy Topçubaşov, Üzeyir Hacıbəyli haqqında publisistik məqalələri mühüm yer tutur. Bir sıra müəlliflər bu əsərlərin bəziləri haqqında ara-sıra qısaca bəhs etsələr də, həmin nümunələr müstəqil mövzu kimi ardıcıl və sistemli tədqiqatla cəlb edilməmişdir. Müəllifin mühacirət illərində bu qəbildən qələmə aldığı yazıların məzmunu, daşıdığı qayə onların aktuallığını şərtləndirir və bir çox cəhətdən maraq doğurur.

İstiqlal qəhrəmanları, istila qurbanları

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə hələ 1922-ci ildə İstanbulda nəşr etdiyi “Azərbaycan Cümhuriyyəti (Keyfiyyəti təşəkkülü və indiki vəziyyəti)” əsərində Cümhuriyyət quruculuğunda iştirak edən bəzi istiqlal qurbanları barədə bəhs edir, əsərin “Azərbaycan qurbanlarından bir listə” hissəsində yazır: “Kitabımızın mətnində isimləri zikr olunan şühedayi istiqlaldan maada bolşeviklər tərəfindən qurşuna düzülən Azərbaycan qurbanlarının listəsini tamamilə elan edəcək olsaq, bu xüsusda müstəqil bir risalə nəşr etmək zərurətində qalacayıq” [4, s.128]. Müəllif bu qənaətindən sonra “istiqlal yolunda fədayi can” edən ordu, polis, parlament üzvləri, mühərrir, alim və müəllimlərdən bəzilərinin adlarının siyahısını təqdim edir. Həmin əsərdə adı çəkilən bəzi Cümhuriyyət qurucuları haqqında isə bir müddət sonra – 1929-cu ildə, o “Milli Azərbay-

can fikriyyatını tərvic edən aylıq məcmuə"-nin "Odlu yurd"un 27 aprel 1929-cu il tarixli, 3-cü nömrəsində "M.Əmin", "M.E", "Azəri" imzaları ilə "İstila qurbanları" rubrikasında "Yusifbəyli Nəsim bəy", "İbrahimli Yusif", "Fətəli xan", "Ağaoğlu Həsən bəy", "Mehmet Bağır" adlı 5 məqalə dərc etdirmişdir [7, s.110].

M.Ə.Rəsulzadə qələmində Nəsim bəy Yusifbəyli obrazı. İlk yazı Nəsimbəy Yusifbəyliyə həsr olunmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucularından biri, indiki Dövlət Təhlükəsizliyi Xidmətinin sələfi Əksinqilab ilə Mübarizə Təşkilatının (ƏMT) rəhbəri Nağı Saleh oğlu Şeyxzamanlı (1883, Gəncə – 1967, İstanbul) özünün "Azərbaycan istiqlal mücadiləsinin xatirələri" əsərində "Çox xoşuma gələn və həqiqət olan bu yazının da xatirəmdə qalmasını istədiyimdən buraya alıram" qeydi ilə kitabına daxil etmişdir [2, s.118-121]. Nağı Şeyxzamanlı Nəsim bəy Yusifbəylinin (1881, Gəncə – 1920, Kürdəmir) sadıq silahdaşlarından olmuş və xatirələrində də ən çox onun barəsində söz açmışdır. Bununla belə o, əsərində M.Ə.Rəsulzadənin yazısını Nəsim bəy haqqında qələmə alınan "ən gözəl yazı" adlandırmışdır. Təcrübəli publisist M.Ə.Rəsulzadə N.Yusifbəylinin mükəmməl mücahid obrazını yaratmağa müvəffəq olmuşdur. O, Nəsim bəyi 28 Aprel işğalı, Bakının Qızıl rus ordusu tərəfindən ələ keçirilməsi nəticəsində "Azərbaycan istiqlal hərəkatının verdiyi ən mühüm qurbanlardan biri" adlandırır və onun istiqlal hərəkatındakı rolunun nazir və baş nazir vəzifələrində çalışması ilə məhdudlanmadığını vurğulayır. M.Ə.Rəsulzadə yazır: "Onun hərəkatdakı həqiqi rolu sonra tutduğu bu rəsmi mövqelərdən çox daha əvvəl başlamışdır. Bu rol onun Gəncədə 1917-də "Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Xalq Fırqəsi" namı ilə təsis edilən siyasi Azərbaycan fırqəsinin təşkilinə təşəbbüs etməsi ilə başlar. Azərbaycan ideyasını siyasi bir tələb maddəsi şəklində formula etmək şərəfi mərhum Nəsim bəyindir" [7, s.110]. M.Ə.Rəsulzadə Nəsim bəylə sonralar dostluğa çevrilən tanışlığını xatırlayaraq yazır ki, hələ Birinci Dünya müharibəsinin ilk illərində təməli qoyulan səmimi münasibətlərə, ayrıldığımız 1920-ci ilin son may gününədək zərrə qədər də xələl gəlməmişdir. Müəllif xatırlayır ki, Nəsim bəy Gəncədə bələdiyyə üzvü olarkən Bakıya tez-tez gələr, hər səfərində də ilk ziyarətini 1915-ci ildə təsis etdiyim "Açıq söz" qəzetinin redaksiyasına edərdi. M.Ə.Rəsulzadə N.Yusifbəyli ilə isti münasibətlərini yığcam və aydın şəkildə ifadə etmişdir: "Bu dostluğu, bu qədər mətin bağlarla, bir görüşmədə bağlayan şey, şübhəsiz müştərək bir qayə, müştərək bir ruh daşdığımızı mütəqabilən kəşf edişimiz idi. Bu ruhu müştərək Gəncədə Nəsim bəyə siyasi bir fırqə maddəsinin yazılmasını təlqin etdiyi zamanlarda, mənə də Bakıda "Açıq söz" qəzetəsinə eyni tezi müdafiə edən bir baş məqalə yazdırmışdı" [7, s.110].

M.Ə.Rəsulzadə N.Yusifbəylinin xarakterində ali təhsil almış Azərbaycan münəvvərlərinə əndər (nadir – *T.A.*) bulunan bir cəhəti- ədəbi türkcədə eyni mükəmməliyyətlə yazdığını və danışdığını, Gəncədə türkcə kitabları olan kitabxana açdığını, ruhaniyyə məktəbində müəllimlik etdiyini, Odessa Universitetinin hüquq fakültəsində ali təhsilə yiyələndiyini, məktəb müəlliminin üsuli-cədid məktəbinin müəlliminə məğlubıyyətiindən bəhs edən məfkurəvi "Təslim" adlı romanı ilə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində iz qoyduğunu diqqətə çatdırır. Nəsim bəy İsmayıl Qaspiralının qızı Şəfiqə xanım ilə ailə həyatı qurur və bir müddət Baxçasarayda qalaraq "Tərcüman" qəzetini də idarə etmişdir.

Məqalədə M.Ə.Rəsulzadənin təsirli dillə nəql etdiyi bir xatirə N.Yusifbəylinin milli istiqlala və dövlətçilik ideyalarına dərinədən bağlı olduğunu və bu əqidə ilə də yaşadığına dəlalət edir: "1917 sənəsinin nisanında Bakıda toplanan Birinci Müsəlman Qafqasya Qurultayı, sonradan Azərbaycan siyasi fəaliyyət sahəsində şu və ya bu şəkildə mövcudiyyət göstərən qüvvətləri bəlihtən bir məşhər hökmünü almışdı. Bu məşhərin ən qüvvətli və bariz şəxsiyyətlərindən birini də bizim Nəsim bəy təşkil ediyordu. Onun Qafqasya qövmi xəritəsini açaraq yuxarıda qeyd etdiyimiz qurultayda çox müəssir bir səslə "Kim dava (iddia) edə bilər ki, biz kəndini idarəyə səlahiyyətdar bir millət deyiliz!" – dediyi hala qulaqlarımda çinliyor!" [7, s.111].

M.Ə.Rəsulzadəyə görə N.Yusifbəyli Gəncədə "milliyyətçilik, türkcülük, xalqçılıq və modernizasyon prinsiplərinə istinad edən "Ədəmi-Mərkəziyyət" fırqəsinin Nizamnaməsini

yazdığını, partiyayı təsis etdiyini, bununla da kifayətlənməyib eyni proqramla fəaliyyət göstərən “Müsavat” xalq fırqəsi ilə birləşmək təşəbbüsünü irəli sürmüşdür. Məqalə müəllifi “Ədəmi-Mərkəziyyət”lə “Müsavat”ın birləşməsində “Nəsim bəyin zəka və səmimiyyətinin qəti rol oynadığını” xüsusi vurğulayır: “fəal bir xalq siyasisi olaraq” Nəsim bəy istər Rusiya Müəssisələr Məclisinə seçkilərdə, istərsə də Cənubi Qafqaz Seymində “milli siyasətin ən çətin və ən məsuliyyətli vəzifələrini ifa etmiş”, “Azərbaycan istiqlalının təəssüs etdiyi dövrdə dəxi Nəsim bəy əvvəla maarif naziri, sonra da 2 dəfə baş vəkalətə gəlmək surətilə aktiv idarə işlərində bulunmuşdur” [7, s.111].

M.Ə.Rəsulzadə Nəsim bəyin həyat yolunu hərtərəfli işıqlandırmağa, xüsusi ilə onun xarakterində xas əsas cəhətləri-əqidəsinə, istiqlal ideyasına sədaqətini və milli dəyərlərə məhəbbətini bir neçə cümlədə məharətlə ifadə edir: “Nəsim bəy Azərbaycan istiqlal hərəkatının ən müşkül zamanlarında istiqlalçılıq tezini hər dürlü tərəddüdlərdən ari olaraq, bütün səmimiyyəti ilə müdafiə edən milliyyətçi zümrənin daima səmimi və imanlı ərkanından olmuşdur. Nəsim bəyin xatirəsi istiqlalçı Azərbaycan nəslinin zehmində səmimi bir milliyyətpərvər, demokrat və həqiqi bir radikal olaraq qalmışdır. Müasir Avropa kulturu ilə bərabər türkcədəki iqtidarı və milli həyat, ədəbiyyat və tarixi haqqındakı mərbutiyyət (bağlılıq, aid olma – *T.A.*) və əhatəsi ilə əqranı (eyni yaşda, eyni rütbədə olanlar- *T.A.*) arasında mümtaz bir mövqe tutan bu mücahidin üfülü (yoxluğu – *T.A.*) bütün Azərbaycan gənclərini dərinə-dərinə mütəəssir eyləmiş, hər kəsin qəlbini ciddən qanatmışdır. Mütəvazi bir xalq adamı, idealist bir siyasət əri, mütəqid (etiqadlı – *T.A.*) bir demokrat, kəndi prinsiplərinə sadıq bir liberal, disiplinə tabe bir təşkilatçı olan Nəsim, eyni zamanda müsahibləri üzərində iyi təsir yapan, xalq ruhiyyətinə aşına bir adamdır” [7, s.112]. M.Ə.Rəsulzadə peşəkar publisist kimi qəhrəmanını inandırıcı, təbii boyalarla təsvir edir, o obraza hər cür bəzək vurmaqdan uzaqdır. Müəllif Nəsim bəyi sevməyənlərin, prinsiplərini müdafiə edənlərin dostlarının olduğu kimi, düşmənlərinin də mövcudluğu təbii hesab edir.

M.Ə.Rəsulzadə səriştəli, eyni zamanda təvazökar publisistdir. O, yazır ki, Nəsim bəyin şəxsiyyətini, onu yetişdirən mühitin xüsusiyyətini kamilən təhlil etmək və nəticədə mərhumun tutduğu həqiqi mövqeyi olduğu kibi təsbit etmək üçün, məqaləmizin həcmi müsaidsədir. Bu qədər söyləyə bilərik ki, o, milli Azərbaycan demokrasiyasının yetişdirdiyi ən tipik müməssillərdən biridir. Öylə bir müməssil ki, milli Azərbaycan hərəkatının istiqlala müncər olan qayəsini formula etmək onun ismi ilə mərbutdur (bağlıdır, əlaqəlidir – *T.A.*) [7, s.112].

Böyük publisist M.Ə.Rəsulzadə məqaləsini Nəsim bəyin xatirəsinin əbədləşdirilməsini gələcək nəsllə tövsiyə ilə bitirir: “Sadə bu mərbutiyyət (bağlılıq – *T.A.*) Nəsim ismini Azərbaycan tarixində ölməz və unudulmaz bir isim halına qoymaq üçün kafidir. Nisan matəmində intiqam əhdini təcdid edən milli istiqlal nəslinin qeyrətini təhrik edən böyük amillərdən biri də heç şübhəsiz, Nəsim bəyin şəhadətidir. Müzəffər istiqlal nəslinin ilk yapacağı şükran vəzifələrindən birincisi siyasi azərbaycançılığın ilk mübəşşirlərindən Nəsim bəy namını əbədləşdirmək və Bakı ilə Gəncədə ona birər abidə tikməkdən ibarət olmalıdır” [7, s.112].

Hər zümrədən istila qurbanları

“İbrahimli Yusif” adlı yazıda M.Ə.Rəsulzadə onun Bakının Keşlə qəsəbəsində dünyaya gəldiyini, fəhləlikdən yetişmiş fırqə adamı və fəhlələr arasında sözü keçən çalışqan işçi olduğunu vurğulayır.

“İstila qurbanları” rubrikası ilə dərc olunan növbəti yazı “Fətəli xan”dır. Məhəmməd Əmin onu belə təqdim edir: “Azərbaycan Cümhuriyyətinin ilk rəisi vükaləsi, və son xariciyə vəkili olan mərhum Fətəli xan milli Cümhuriyyətin təsis və istiqlalının müdafiəsində parlaq xidmətləri keçmiş, xatirəsi istiqlalçı Azərbaycan nəslinin qəlbində əbədiyyən hörmət və məhəbbətlə saxlanılacaq şəxs simalardandır” [7, s.113]. Müəllif böyük dövlət xadiminin 1920-ci ildə Tiflisdə xain düşmənlər tərəfindən qətlə yetirildiyini təəssüflə bildirir. Yazının sonunda əlavə

edilir ki, M.Ə.Rəsulzadənin “Azərbaycan Cümhuriyyəti”ndə və “Azər Türk”ün 1928-ci il tarixli 10-cu nömrəsində Fətəli Xanın tərcümeyi ilə tanış olmaq olar.

“Ağa oğlu Hasan bəy” adlı yazıda “Azərbaycan Məbusanı ikinci rəisi Ağa oğlu Hasan bəyin” də Fətəli xan kimi Tiflisdə düşmənlər tərəfindən qətl edildiyi göstərilir və ətraflı tanışlıq üçün yenə eyni mənbələr (“Azər Türk”ün 1928-ci il tarixli 13-cü nömrəsi) tövsiyə olunur.

“İstila qurbanlar” rubrikasında M.Ə.Rəsulzadənin bəhs etdiyi Cümhuriyyət qurucularından biri də Məhəmməd Bağır Şeyxzamanlı yuxarıda adını xatırladığımız Nağı Saleh oğlu Şeyxzamanlının qardaşıdır. M.Ə.Rəsulzadə qələmi ilə ilk sətirlərdən Məhəmməd Bağır Şeyxzamanlıya böyük məhəbbət yaradır. İşğalçıların onu ilk sırada xaincəsinə təqib etməsini müəllif M.B.Şeyxzamanlının düşmənlərə qarşı “canla və imanla mücadilə aparan və bu mücadiləni bacaran digər birisinin yoxluğu” ilə izah edir. O, Məclisdə bəzi parlament üzvləri kimi vəzifəsini sadəcə söz söyləməklə, tənqid etməklə bitmiş hesab etmir. M.Ə.Rəsulzadə yazır: “Məfkurənin tətbiqində praktik bir mücahid xilqətində yaradılmış Məhəmməd Bağır bəy türkülüyün bütün safəti (güvənlik, əmniyyət, asayiş – *T.A.*), demokratiçılığın bütün səmimiyyəti, istiqlalçılığın bütün eşqi və azərbaycançılığın bütün hərarətlə daima təhlükəli və məsuliyyətli işlərə atılırdı” [7, s.113]. Məhəmməd Bağırın Gəncənin milli adət-ənənələrə bağlı, azərbaycanlılara xas xüsusiyyətləri yaşadan, tanınmış Şeyxzamanlı nəslindən olduğunu vurğulayan Məhəmməd Əmin məqalənin sonunda yazır ki, “əziz şəhid, sən əmin ol ki, istiqlalçı nəslin övladları ruhunu sevirəcək, düşmənləri terlərə göməcək və onun üzərində Məhəmməd Bağırlara şükran abidələri tikdirəcəkdir!” [7, s.114].

Qeyd etmək yerinə düşər ki, Mirzə Bala Məhəmmədzadə də erməni terrorçularının gülləsinə tuş gəlmiş Cümhuriyyət qurucuları, istiqlal qurbanları, xüsusi ilə Fətəli Xan Xoyski və Həsən bəy Ağayev haqqında mühacirət mətbuatında geniş bəhs etmişdir [9, s.142-144].

Əli Mərdan bəy Topçubaşı - milli davanın vəkili

M.Ə.Rəsulzadənin baş redaktorluğu ilə Berlində nəşr olunan Azərbaycan Milli hərəkatının orqanı “Qurtuluş” aylıq məcmuəsində “Əli Mərdan bəyin məzarı başında” nitqi və “Azərbaycan hərəkatında Topçubaşı Əli Mərdan bəyin yeri” məqaləsi dərc edilmişdir [5, 6]. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Kirovun qətlə ilə bağlı iki məqalə və bir neçə xəbər istisna olmaqla, məcmuənin bütün materialları Əli Mərdan Topçubaşıya (1863, Tiflis – 1934, Paris) həsr olunmuşdur.

M.Ə.Rəsulzadənin nitqi və məqaləsi Ə.Topçubaşının xalqın işıqlı gələcəyinə, istiqlalına həsr olunmuş bütün həyatını göz önündə canlandırır. Məhəmməd Əminin təsirli, kədərli nitqi Əli Mərdan bəy itkisinin nə qədər ağır olduğunu dərinlən hiss etdirir: “Parlamento rəisi, Heyəti Muraahsa şefi, Milli Mərkəz əzası və sairə kimi, mərhumun daşdığı rəsmi ünvanları zikr etməklə Əli Mərdan bəy isminin mənasını tamamilə anlatmaq, mövzunu bütün şümulu (geniş – *T.A.*) ilə qavramaq qətiyyəti mümkün deyildir. Yetmiş beşi haqlayan yaşının, heç olmazsa, əllisini, mərhum, durmadan, yorulmadan və yılmadan camaat işinə və millət yoluna vermişdir. Əlli il ömür, yarım əsrlik bir həyat! Qoca bir dövr!... Əli Mərdan bəy bütün istedadını, Allahın kəndisinə bəxş etdiyi talantı işdə bu ümumi davanın müdafiəsinə verdi. Ömrünün sonuna qədər o, həm dili, həm qələmi, həm də buradan-oraya, oradan- buraya qaçan enerjisi ilə milli davanın vəkili olaraq qaldı” [5, s.35]. M.Ə.Rəsulzadə Ə.M.Topçubaşının keçdiyi şəərəfli, həm də çox təlatümlü, çətin ömür yolunu izləyir, tarixi xidmətlərini yüksək dəyərləndirir. Əli Mərdan bəyin həyata atıldığı çağlarda Rusiyadakı türklərin və xüsusi ilə Azərbaycanlıların milli yaşayışlarında yeni bir dövr başlayırdı. Ə.M.Topçubaşı 1905-ci ildə Nijni-Novqoradda keçirilən Rusiya müsəlmanlarının I qulutayına sədrlik etmiş, “Müsəlman İttifaqı” təşkilatının rəhbəri, Dövlət Dumasındakı Müsəlman fraksiyasının lideri olmuşdur. O məşhur Vıborq Bəyannaməsini imzaladığına görə həbsxanaya salınmışdır.

Ali təhsilli hüquqçu olan Ə.M.Topçubaşının bütün həyatı millət davasının vəkilliyində keçmişdir. M.Ə.Rəsulzadə haqlı olaraq bu fikirdədir ki, mərhumun millət davası yolundakı

əməklərinin ən başlı və canlı nöqtələrini qeyd etməyə çalışmışıq, yoxsa, onun bu yoldakı işlərini saymaqla bitirmək qeyri-mümkündür. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra istiqlalı Versal sülh konfransında müdafiə etmək lazım gəlirdi. M.Ə.Rəsulzadə çıxışında deyirdi: “Bu müdafiəni kim yapacaqdı? Gözlər Əli Mərdan bəyə çevrildi. Milli davanın müdafiəsi millət vəkiliyə tapşırıldı” [5, s.36]. Əli Mərdan bəy Qafqaz xalqlarının sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşaması, Qafqaz birliyi ideyasının reallaşması üçün bütün gücü ilə çalışmışdır. Mənfur qonşular həmişə və hər yerdə olduğu kimi mühacirətdə də pozuculuqla məşğul olmuş, bu ideyaya qarşı çıxmışlar. Qafqaz Konfederasiya görüşünü vacib bilən Azərbaycan, Gürcüstan və Şimali Qafqazın mühacirətdəki milli təmsilçiləri 1934-cü ilin 14 iyulunda Brüsseldə “Qafqaz Konfederasiya sazişi”ni imzaladılar. Ermənistan təmsilçiləri yenə çirkin mövqelərindən əl çəkməyərək sazişi imzalamaqdan imtina etdilər. Əlbəttə, bu dönüklük ermənilərin nə birinci, nə sonuncu xəyanətidir. Xəyanət onların alın yazısıdır. M.Ə.Rəsulzadə Nəsim bəy Yusifbəyliyən bəhs edərkən onun ölümü barədə “təfsilatı indilik məchulatla dolu faciəvi bir qəzaya qurban getmişdir” [7, s.128] yazmışdır. Lakin bu qətdən əvvəl və sonralar da ermənilərin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti liderlərinə, görkəmli ziyalılarına qarşı törətdiyi terror aktları onu deməyə tam əsas verir ki, Nəsim bəy Yusifbəylinin qətlinə də erməni əli olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin baş naziri Fətəli xan Xoyski, Parlamentin sədr müavini Həsən bəy Ağayev Tiflisdə, daxili işlər naziri Behbud xan Cavanşir İstanbulda erməni qatillər tərəfindən öldürülmüşdür. Bir faktı demək kifayətdir ki, 1918-ci ildə ermənilərin Bakıda və Azərbaycanın digər bölgələrində törətdiyi soyqırım zamanı xalqımızın tanınmış ziyalılarının bir hissəsi özünü və ailəsini müdafiə üçün İrana keçmək məcburiyyətində qalmışdır.

Yuxarıda bəhs etdiyimiz mövzuya qayıdaraq bildiririk ki, M.Ə.Rəsulzadə nitqində Ə.M.Topçubaşının vəfalı, sədaqətli, örnək ailə başçısı olduğunu, mühacirətin ağır şərtləri şəraitində övladlarını Vətənə, milli adət-ənənələrə məhəbbət ruhunda böyütdüyünü xüsusi vurğulayır.

Natiq çıxışının sonunu nikbin ruhla, gələcəyə böyük ümidlə, Ə.M.Topçubaşı arzularının həyata keçəcəyinə dərin inamla bitirir: “Çox çəkməz, məmləkət qurtulur: və o zaman mütəşəkkir millət ilk Parlamentosunun rəisini, istiklal davasının vəkili xatırlar, gəlir, səni oğlunla bərabər buradan alır, arzu etdiyin vətən torpağına götürür və xatirəni əbədləşdirir. Eyni zamanda, şübhə etmirəm ki, birləşik müstəqil Qafqasya da kəndi hürriyyət bəratında imzası bulunan sayğılı mücahidini unutsun!...” [5, s.37].

M.Ə.Rəsulzadənin XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri Rusiya müsəlmanlarının öndərinin, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin sədrinin vəfatına həsr olunmuş “Azərbaycan hərəkatında Topçubaşı Əli Mərdan bəyin yeri” adlı məqaləsi [6] mücahidin həyatı, fəaliyyəti, dünyagörüşü, amalı haqqında qələmə alınan ən dəyərli publisistik nümunələrdəndir. Müəllif burada Əli Mərdan bəyin Dumadakı, “Müsəlman İttifaqı”ndakı fəaliyyəti, Qafqaz birliyi uğrunda mübarizəsi, təkcə Azərbaycan xalqının yox, “bütün Rusiya türklərinin milli-qurtuluş hərəkatındakı rolu, təsiri” haqqında təfsilatı ilə bəhs edir. O, yazır: “Əli Mərdan bəy heç şübhəsiz Mirzə Fəthəli Axundzadə, Həsən bəy Zərdəbi və İsmayıl Qaspiralının canlandırdıqları milli-kültür hərəkatını milli-qurtuluş yoluna çəkən böyük mücahidlərdəndir. Fəqət Əli Mərdan bəyi bu üç ustadından olduğu kimi, müasiri bulunan digər bəzi ideoloqlardan ayıran bir şey vardır ki, mərhumun xüsusiyyətini təşkil edir. Əli Mərdan bəy, yürütdüyü siyasətin fikircisi olmaqdan ziyadə, işçisi idi. Onun bütün həyatı, tətbiqatda, həm də milli davanın vəkilliyi kimi, məsuliyyətli işlərin tətbiqatında keçmişdir. Nəşriyyatda çalışması belə bir ideya, bir ideoloji propaqanda yapmaqdan ziyadə, müəyyən pratik bir məsələni müdafiədən ibarət olmuşdur” [6, s.40].

M.Ə.Rəsulzadə məqalədə tarixin müxtəlif dövrlərində milli Azərbaycan davasının “Əli Mərdan bəyin “kənül verdiyi” dörd böyük hərəkatın mənəvi təsirlərindən formalaşdığı və bu hərəkatın hər birində Ə.M.Topçubaşının iştirakı və xidmətləri olduğunu göstərir və nəticədə bu qənaətə gəlir: “Azərbaycan, böyük hürriyyət fikrinə, Qızıl Rusiya əsirliyindəki Türk elləri arasında mövcud qaradışığa, Rusiya məhkumu millətlər arasındakı ortaqlıq ideala və Qafqaz Konfe-

derasyonu ideyasına sadıq qalacaq və ancaq bu sədaqət sayəsindədir ki, qurtulacaqdır! Mərhum Əli Mərdan bəyin, Azərbaycan hərəkətində yeri, işdə bu xülasədəki taktikə həyatının başından sonuna qədər xidmət etməsi ilə bəlli olmuşdur [6, s.40]. M.Ə.Rəsulzadə Ə.M.Topçubaşının xidmətləri barədə fikirlərini yekunlaşdıraraq sonda bu qərara gəlir: “Bir millətin siyasi tarixində bu dərəcədə mühüm və davamlı bir yer tutan adam üçün, öldü, derlərsə, inanmayınız! Ali Mərdan bəy ölməmişdir!..” [6, s.40].

Onu da qeyd etmək istərdik ki, Ə.M.Topçubaşının vəfatı ilə əlaqədar “Qurtuluş” dərgisinin həmin nömrəsində dr. Mir Yaqub Mirmehdiyevin “Topçubaşı Əli Mərdan bəy”, Mirzə Bala Məhəmmədzadənin “Ən həyatı məsələmiz”, Hilal Münşinin “Böyük azəri”, Ukrayna hökumətinin baş vəkili və maarif vəkili Vyacheslav Prokopoviçin “Əli Mərdan bəy Topçubaşının xatirəsinə” adlı məqalələri, mərhumun dəfn mərasimindən reportaj, fotolar, “Təziyə yazıları”, “Əza məclisləri”, müxtəlif mətbu orqanlarda Əli Mərdan bəyin vəfatı ilə bağlı yazılardan seçmələr və digər materiallar verilmişdir.

Əhməd bəy Ağaoğlu -Azərbaycan və Türkiyə tarixinin mümtaz siması

M.Ə.Rəsulzadə “Ağaoğlu Əhməd” adlı yazısını Azərbaycanın və Türkiyənin ədəbi-mədəni, ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynamış böyük ideoloq, dövlət xadimi və mütəfəkkirin vəfatı ilə əlaqədar qələmə almışdır. “Ağaoğlu Əhməd bəyin şəxsində türk dünyası məşhur mütəfəkkir və mühərrirlərindən birini qeyb etdi” – kimi kədərli cümlə ilə başlanan məqalədə müəllif Ə.Ağaoğlunun (1869, Şuşa – 1939, İstanbul) “fikir, mətbuat və siyasət sahəsində oynadığı canlı rolu” dəyərləndirərək qeyd edir ki, onun “ismini Türk dünyasında bilməyən bir fikir adamı yoxdur”. Əhməd bəyin həyat yoluna qısaca nəzər salan müəllif onun “Azərbaycanın Qarabağında patriarxal bir ailə mühiti içərisində islami tərbiyə aldığını”, Fransada ali təhsilə yiyələndiyini, 1905-ci inqilabından sonra “milli mücadilə sahəsinə atıldığını”, Türkiyəyə ilticasından sonra orada fəal ictimai-siyasi fəaliyyət göstərdiyini, “mətbuat müdiri ümumisi”, “Hakimiyyəti-Milliyə”nin baş mühərriri”, Böyük Millət Məclisi üzvü” olduğunu, Bakı ilə əlaqəsini kəsmədiyini də yazır.

Ə.Ağaoğlunun Azərbaycanı istiqlalə aparan yoldakı fəaliyyətini publisist “Azərbaycanın oyanış tarixində kəndi başına bir dövr kimi” xarakterizə edir, yazır ki, 1904-dən 1910-a qədər davam edən “Həyat”, “İrşad” və “Tərəqqi” kimi gündəlik türkcə qəzetələrdə Əhməd bəyin yazdığı qələm mücadiləsi Azərbaycan istiqlalı dövlətçiliyinə təqəddüm edən milli oyanış hərəkətimizin ən canlı və qızgın bir dövrünü təşkil edir. Məqalədə oxuyuruq: “Kəndisilə əməkdaşlıq etmiş bir adam sifətilə mərhumun bu dövrdəki qəhrəmanca çalışmasına yaxından aşına bir adam sifətilə, söyləyə bilirim ki, o zamankı qızgın sənələrdə Ağaoğlu Əhməd qədər heç bir adam milli hərəkət və milli dava cəbhəsinin atəş xəttində bulunmamışdır” [8, s.244].

M.Ə.Rəsulzadə Əhməd bəyin Azərbaycan Cümhuriyyətinin təşəkkülündəki rolunu “tali (ikinci dərəcəli – *T.A.*) və epizodik” kimi qiymətləndirir. Bu fikir Cümhuriyyətin qurulmasında Ə.Ağaoğlunun rolunun inkarı deyil, ona əsla kölgə salmır. Şübhəsiz ki, M.Ə.Rəsulzadə Ə.Ağaoğlunun Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlamentində və hökumətdə fəaliyyətini, eyni zamanda “Azərbaycan heyəti-mürahasası əzası sifətilə Bakıdan Parisə getmək üzrə ikən İstanbulda ingilislər tərəfindən həbs edilərək Maltaya sürüldüyünü” nəzərdə tutaraq, bu qənaətə gəlmişdir. Əsərin müəllifi Əhməd bəyi – “milli oyanış dövründə yanardağ kimi alov saçan mücahidi” işğaldan sonra “Qızıl ruslara qarşı” “sönmüş və durmuş” gördüyünü, “Azərbaycan davası”nda da aktiv olmadığını qeyd edir, bunu da haqlı olaraq Əhməd bəyin Türkiyədəki qızgın ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə əlaqələndirir, əsaslandırır, “umu-küsüyə” yer olmadığını da vurğulayır.

Ə.Ağaoğlunun “Azərbaycan intibahına göstərdiyi unudulmaz xidmətini” qədirbilənliliklə vurğulayan, böyük zəka sahibinə dəfələrlə “ustad”-deyə dəyər verən M.Ə.Rəsulzadə sonda yazır: “Əhməd bəyin şəxsində biz, türk tefəkkür və təhrihinin pək canlı və həyəcanlı bir simasını

və Avropa qəzetəçiliyinin Şərqdə çox qüvvətli bir müməssilini və Yaxın Şərqdəki tarixi avropalaşma hərəkatının ən səmimi ideoloquunu kaybettik!" [8, s.245].

Qeyd etmək yerinə düşər ki, Ə.Ağaoğlunun Azərbaycan istiqlalı və Azərbaycan Cümhuriyyətinə münasibəti ilə əlaqəli Türkiyənin görkəmli partiya və dövlət xadimi, ünlü yazıçı, publisist Əhməd bəyin oğlu Səməd bəy Ağaoğlunun (1909, Bakı – 6 avqust 1982, İstanbul) da maraqlı fikirləri var. O, "Həyat bir macərə. Çocuqluq və gənclik xatirələri" kitabında anasının qohumlarından olan Behbud xan Cavanşirin qatil Torlakyan tərəfindən öldürülməsindən bəhs edərkən bu məsələyə də toxunur. O, yazır: Azərbaycanda qurucularından birinin də babam olduğu yeni Türk Cümhuriyyətinin milliyyətçi hökuməti bolşeviklərin də yardımını ilə devrilərək yerinə yarı kommunist Nəriman Nərimanov keçdiyi zaman inancları ayrı soisialist Behbud xan qaliba (yəqin ki – T.A.) Xarici ticarət naziri olmuş və bu sifətlə Fransaya getmək üzrə Türkiyəyə gəlmişdir" [1, s.108].

Dahi kompozitor, istiqlal sevdalısı, böyük publisist – Üzeyir Hacıbəyli

İstiqlala qovuşmuş xalq bütünlüklə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin quruculuq işlərində fəal iştirak edir, ilk addımlarını atan milli, demokratik dövlətin möhkəmləndirilməsinə həər öz sahəsində töhfəsini verirdi. Parlament, hökumət üzvləri ilə yanaşı söz, sənət, mədəniyyət xadimləri də dövlət quruculuğu işinin ön cərgəsində gedirdi. M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycanın müasir peşəkar musiqi sənətinin banisi Üzeyir Hacıbəylinin (1885, Şuşa-1948, Bakı) vəfatı ilə bağlı qələmə aldığı "Azərbaycan kompozitoru Hacıbəyli Üzeyir" "Ulus" qəzetinin 3 may 1949-cu il tarixli nömrəsində "M.E.Yalvacoğlu", sərlövhəsində kiçik dəyişikliklə – "Böyük kompozitor Hacıbəyli Üzeyir" məqaləsi "M.Ə.Rəsulzadə" imzası ilə "Azərbaycan" dərgisinin (Ankara) 1 noyabr 1952-ci il tarixli 8-9-cu nömrəsində dərc edilmişdir [3].

M.Ə.Rəsulzadə məqalədə Üzeyir bəyin musiqi sahəsində bənzərsiz istedadını yüksək qiymətləndirməklə yanaşı onun "Azərbaycan milli oyanış tarixində yer almış unudulmaz bir sima" olduğunu da vurğulayır. Müəllif Ü.Hacıbəylinin qısa tərcümeyi-halına nəzər salaraq onun çoxşaxəli yaradıcılığına diqqəti yönəldir: "1905-dən etibarən biz onu başkənd Bakıda buluyoruz. O, burada milli mətbuata çalışmış, sadə, düzgün və nüktəli yazılarıyla sıvrılmışdır. Fəqət, rəhmətli Üzeyir əsl şöhrətini qəzetəçiliylə deyil, musiqidəki əmsalsız başarılarıyla qazanmış, Azərbaycan kultür tarixində yüksək bir yer tutmuşdur" [8, s.249]. Bəstəkarın musiqi əsərlərini "... təsir baxımından, gerçəkdən heyret verici" adlandıran Məhəmməd Əmin Ü.Hacıbəylinin Cümhuriyyət, istiqlal və bu dəyərlərin xalqın həyat və düşüncə tərzinə təsirinə dair fikirlərinə də yer verir: "1919-da Bakıda milli Azərbaycan Cümhuriyyəti istiqlal elanının birinci ildönümü münasibəti ilə yayınlanan yarırəsmi "Azərbaycan" qəzetəsində basılan bir yazısında Üzeyirin bu fikirlərini buluyoruz: "Azərbaycan Cümhuriyyəti sağlam bir milliyyət fikri – türklük şüuru üzərinə qurulmuşdur. İslam məzhəbləri arasındakı ziddiyyət, ilk dəfə olaraq, burada tədilə uğramış, müslümanların təsanüdü fikrinə qiymət verilmişdir. Eyni zamanda, Azərbaycan çağdaş bir cəmiyyət qurmağa, Avropalı bir zehniyyətlə çalışmağa əzm etmişdir. Bayrağındakı üç rəng (mavi, qırmızı, yaşıl) bu üç ümdənin timsalıdır (№ 190)" [8, s.250].

M.Ə.Rəsulzadə Üzeyir bəyin əsərlərini "ümidlər saçan, milli ruha tərcüman olan böyük sənət" adlandırır, onun azad millət və azad sənət haqqında dəyərli və maraqlı fikirləri ilə də oxucuları tanış edir. "Azad millətin azad sənəti bütün gözəlliyi ilə meydana çıxacaq və millətimizə mədəni millətlər ailəsinə daxil olmaq və bu aləmin müsəvi bir azası olmaq haqq və səlahiyyətini qazandıran amillərdən ən mötəbəri və ən müəssiri olacaqdır" [8, s.252].

Nəticə

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin publisistik irsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucuları haqqında deyilənlər aşağıda qeyd etdiyimiz elmi-nəzəri qənaətlərə gəlməyə əsas verir. Həmin nümunələr:

- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucularının həyatı, fəaliyyəti, tarixi xidmətləri, həmçinin dövrün ədəbi-mədəni, ictimai-siyasi hadisələri haqqında məlumatların zənginləşdirilməsi üçün dəyərli materiallardır;
- bolşevik rejiminin qəddarlığını, kommunist ideologiyasının çürüklüyünü ifşa edən etibarlı mənbələrdir;
- istiqlal uğrunda mücadilə yolunu işıqlandıran, onu gələcək nəsillərə ötürən nümunələrdir;
- bütövlükdə mühacirət irsini, o cümlədən Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin publisistik yaradıcılığını daha yaxından və dərinlən tədqiqata cəlb etməyə və düzgün dəyərləndirməyə yardım etibarlı sənədlərdir;
- mühacirət nəşrləri, mətbuatı, onların problemləri, eni zamanda mühacirət publisistikasının spesifik, özünəməxsus xüsusiyyətləri barədə daha aydın təəssürat yaratmaq nöqteyi-nəzərindən diqqətəlayiqdir;
- ermənilərin xalqımıza, onun liderlərinə, istiqlalımıza qarşı törətdikləri cinayətlərlə, fitnə-fəsadlarla, terror aktları və Qafqaz birliyinə yönəlmiş düşmənçilik hərəkətləri ilə daha yaxından tanış olmaq və nəticə çıxarmaq üçün təkzibolunmaz dəlilləri özündə əks etdirən sənədlərdir.

Ədəbiyyat

1. Ağaoğlu, S. (2013). Hayat bir macara. Çocukluk ve gençlik hatıraları. İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 184 s.
2. Keykurun, N. (Şeyh Zamanlı). (1964). Azərbaycan Cumuriyyətinin sabıq genel müdürü. Azərbaycan istiklal mücadiləsinin hatıraları. İstanbul, Ekspres Matbaası, 135 s.
3. Özcan, Ö. (2010). M.Rəsulzadənin gizli imzası – “M.Ə.Yalvacıoğlu”. 525-ci qəzet.
4. Resulzade, M.E. (1990). Azərbaycan Cümhuriyyəti (Keyfiyyət-i teşekkülü və şimdiki vəziyyəti. Hazırlayanlar: dr. Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Sabahattin Çağın, İstanbul, Azərbaycan Türkləri Kültür və Dayanışma Derneyi Yayınları 1.
5. Rəsulzadə, M.Ə. (1934). Əli Mərdan bəyin məzarı başında. Qurtuluş, №2, s. 35-37.
6. Rəsulzadə, M.Ə. (1934) Azərbaycan hərəkətində Topçubaşı Əli Mərdan bəyin yeri. Qurtuluş, №2, s.39-40.
7. Rəsulzadə, M.Ə. (2014). İstila qurbanları. Yusifbəyli Nəsim bəy. “Odlu yurd” (1929-1931). Giriş – tıpkıbasma-indeks. iki cildə, I cild. İstanbul, TC Kültür və Turizm Bakanlığı, 742 s.
8. Rəsulzadə, M.Ə. (2016). Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı kitabxanası (kitablar seriyası). I cild. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Mühacirət dövrü ədəbi-elmi irsindən seçmələr. Bakı, Elm, 356 s.
9. Tahirli, A. (2005). Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika (1921-1991). Bakı, “CBS” nəşriyyatı, 528 s.

FOUNDERS OF THE AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC IN THE PUBLICISTIC HERITAGE OF MAHAMMAD AMİN RASULZADEH

Abid Tahirli

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of Anas, Baku, Azerbaijan

After Azerbaijan regained its independence for the second time - after 1991, the study of the life and work of one of the main founders of the Azerbaijan Democratic Republic, Muhammad Amin Rasulzadeh (1884, Baku – 1955, Ankara), was of great interest.

The literary works, memoirs, numerous literary-critical articles on the life and activities of the classics, and monographic studies written by the writer, who had unique services in the history of Azerbaijan's public opinion and struggle for independence, as well as in the struggle against the Bolshevik regime and communist ideology, during

the second emigration period that began in 1922, are bright examples of our literary treasure that will never lose their value. His rich journalistic heritage also remains relevant. M.A.Rasulzadeh's multifaceted and rich literary, journalistic, scientific heritage, including the writings about the founders of the Azerbaijan Democratic Republic, are of great interest in terms of deeply and comprehensively studying M.A.Rasulzadeh's work, at the same time getting to know more closely the life and activities of the figures he mentions, as well as enriching the imagination of the socio-political, literary and cultural events of the time.

In the article, for the first time, M.A.Rasulzadeh's journalistic articles about Nasib Bey Yusifbeyli, Ahmed Bey Agaoglu, Fatali Khan Khoyski, Ali Mardan Bey Topchubashov, Uzeyir Hajibeyli, among the founders of the Azerbaijan Democratic Republic, are involved in systematic and comprehensive research, are evaluated, and relevant scientific and theoretical conclusions are drawn. The author of the article draws attention to the fact that M.A.Rasulzadeh created a rich gallery of portraits of the founders of the Azerbaijan Democratic Republic. Muhammad Amin succeeded in creating memorable images of the founders of the Republic by drawing attention to the unique characteristics and individual characteristics of each of his heroes with the power of his pen.

The article highlights the unique merits and specific features of M.A.Rasulzadeh's thought-provoking, exciting, and moving writing.

Keywords: M.A.Rasulzadeh, emigrant journalism, founders of the Azerbaijan Democratic Republic, Nasib Bey Yusifbeyli, Ahmad Bey Agaoglu, Fatali Khan Khoyski, Ali Mardan Bey Topchubashov, Uzeyir Hajibeyli

ОСНОВАТЕЛИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ В ПУБЛИЦИСТСКОМ НАСЛЕДИИ МОХАММЕДА ЭМИНА РАСУЛЗАДЕ

Абид Тахирли

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА, Баку, Азербайджан

После того, как Азербайджан, преемник Азербайджанской Демократической Республики, в 1991 году во второй раз обрел независимость, изучение жизни и деятельности одного из главных основателей АДР Мухаммеда Эмина Расулзаде (1884, Баку – 1955, Анкара) вызывает большой научный интерес.

К числу важнейших произведений М.Э.Расулзаде, имеющим непревзойденные заслуги в истории борьбы Азербайджана за общественную мысль и независимость, а также в борьбе с большевистским режимом и коммунистической идеологией в период второй эмиграции, начиная с 1922 года, относятся литературные произведения, мемуары, многочисленные литературно-критические статьи и монографические исследования о жизни и деятельности классиков. Они являются яркими примерами нашего сокровища, которое никогда не потеряет своей ценности. Его богатое журналистское наследие также сохраняет свою актуальность. Многогранное литературное, публицистическое и научное наследие М.А.Расулзаде, в том числе его труды об основателях Азербайджанской Демократической Республики, является ценным источником как для всестороннего изучения творчества М.А.Расулзаде, так и для более глубокого ознакомления с жизнью и деятельностью упомянутых им деятелей, с его общим вкладом в общественно-политические, литературные и культурные события того времени. В статье впервые системно и всесторонне изучаются и оцениваются публицистические статьи М.А.Расулзаде об основателях Азербайджанской Демократической Республики Насиб беке Юсифбейли, Ахмед беке Агаоглу, Фатали хане Хойском, Али Мардан беке Топчибашеве и Узеире Гаджибейли, а также делаются соответствующие научно-теоретические выводы. Автор статьи подчеркивает, что М.А.Расулзаде создал богатую галерею портретов основателей Азербайджанской Демократической Республики. Силой своего пера Мамед Эмин бек сумел создать запоминающиеся образы основателей Республики, выделив уникальные черты и индивидуальные особенности каждого из них. В статье подчеркиваются уникальные качества и особенности содержательных, захватывающих и впечатляющих произведений, вышедших из-под пера М.А.Расулзаде.

Ключевые слова: М.А.Расулзаде, эмигрантская журналистика, основатели Азербайджанской Демократической Республики, Насиб бек Юсифбейли, Ахмед бек Агаоглу, Фатали хан Хойский, Али Мардан бек Топчибашев, Узеир Гаджибейли

Daxil oldu: 10.03.2025

Çap edildi: 10.06.2025

ŞİMAL-QƏRB REGIONUNDA İRİBUYNUZLU VƏ XIRDABUYNUZLU HEYVANDARLIĞIN MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ YÜKSƏKLİK QURŞAQLARI ÜZRƏ ƏRAZİ TƏŞKİLİ

Aidə Abbasova

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi, Akademik H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

e-mail: aidaabbasova2015@mail.ru

DOI: 10.30546/2960-1967.2025.1.010

Xülasə. Məqalədə Azərbaycan Respublikasının şimal-qərb bölgəsində heyvandarlığın müasir vəziyyəti və hündürlük qurşaqları üzrə ərazi təşkilindən bəhs olunur. Region əlverişli təbii şəraitə malik olmaqla, qədim zamanlardan heyvandarlığın inkişaf etdiyi əsas bölgələrdən biri olmuşdur. Hazırda ölkədə iribuynuzlu mal-qaranın sayına görə 5-ci (11,6%), xırdabuynuzlu heyvanların sayına görə isə 1-ci yeri (19,6%) tutur.

Həmçinin məqalədə regionda heyvandarlıq məhsullarının istehsalının dinamikası verilmişdir. Müəyyən olunmuşdur ki, ölkədə bu heyvanlardan istehsal edilən kəsilmiş çəkiddə ət istehsalının 8,2%-i, süd istehsalının 14,0%-i və fiziki çəkiddə yun istehsalının 20,9%-i bu regionun payına düşür. Son illərdə regionda heyvanların say dinamikasında azalma müşahidə olunsada, məhsuldarlığın yüksəlməsi istehsalın artımına gətirib çıxarmışdır.

Bununla yanaşı regionda heyvandarlığın hündürlük qurşaqları üzrə təhlili verilmiş və müəyyən olunmuşdur ki, 201-500 metr mütləq yüksəkliklərdə heyvandarlıq sahələri daha yaxşı inkişaf etmişdir. Belə ki, iribuynuzlu heyvanların 3/5-dən çoxu (45,7%), xırdabuynuzlu heyvanların isə yarıdan çoxu (50,8%) bu hündürlük areallarında yetişdirilir.

Hazırda bu bölgədə iki iqtisadi rayon yerləşir: Gəncə-Daşkəsən və Tovuz-Qazax iqtisadi rayonları. Burada heyvandarlığın inkişafı üçün kifayət qədər təbii şərait mövcud olsa da, müəyyən qədər çətinliklər də vardır.

Açar sözlər: iqtisadi rayon, kənd təsərrüfatı, heyvandarlıq, yüksəklik qurşaqları, iribuynuzlu mal-qara, qoyunçuluq

Giriş

Dünya əhalisinin çoxalması və getdikcə qidaya artan tələbat, müasir dövrdə ölkələrdən əhalinin ərzaqla davamlı təminatına nail olmağı tələb edir. BMT-nin məlumatlarına əsasən 2015-ci ildən sonrakı dövrlərdə baş verən münafişələr, pandemiya, iqlim dəyişikliklərinin təsirindən bəzi ölkələrdə qida təminatı çətinləşmiş, ərzaq qıtlığından əziyyət çəkən insanların sayı artmışdır [14; 8, s.18]. Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının (FAO) proqnozuna görə dünya əhalisinin sayının 2050-ci ilə qədər 9,1 milyardı keçəcəyi gözlənilir ki, bu da əhalinin qidalanması üçün tələb olunan ümumi ərzaq istehsalının, indiki dövrlə müqayisədə 70% artırılmasına ehtiyac yaradacaqdır. Qida istehsalı bütün dünyada artırılmalıdır. Bu səbəbdən də ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün kənd təsərrüfatının inkişafına nail olmaq, bu istiqamətdə investisiyaların həcmi artırmaq vacib məsələyə çevrilmişdir [1, s.24; 4, s.8; 9].

Kənd təsərrüfatının bir sahəsi olan heyvandarlıq, əhalinin gündəlik qidaya olan tələbatının ödənilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Heyvandarlıq, əhalinin qida rasionunda əhəmiyyətli olan yağ, ət, pendir və s. məhsulların təminatında əvəzsiz rol oynayır. Bu sahənin inkişafı ölkə iqtisadiyyatının inkişafında, əhalisinin ərzaq təhlükəsizliyinin təminatında mühüm rol oynamaqla, ölkənin idxaldan asılılığını aradan qaldırır, eyni zamanda ixrac potensialını artırmaqla, gəlirlərin yüksəlməsinə də müsbət təsir göstərir. Heyvandarlıqdan əldə edilən məhsullar yeyinti və yüngül sənayedə xammal kimi geniş istifadə olunur. Hazırda Azərbaycan Respublikası heyvandarlığın inkişafı üçün xarici ölkələrdən müxtəlif cins heyvanlar idxal edir. 2023-cü ildə ölkə 92,3 min baş diri iribuynuzlu heyvan idxalına 76,5 milyon ABŞ dolları vəsait sərf etmişdir. Bundan əlavə əhalinin heyvandarlıq məhsullarına olan tələbatını ödəmək məqsədilə təxminən 8,3 min ton iribuynuzlu heyvan əti, 9,2 min ton pendir və kəsmik, 12,7 min ton süd və qaymaq, 16,6 min ton kərə yağı, süd yağları və pastaları idxal olunmuşdur. Bütün bu məhsulların idxalına təxminən 184,5 milyon ABŞ dolları məbləğində vəsait sərf edilmişdir [5, s.183-184]. Nəzərə alsaq ki, ölkənin ixrac etdiyi kənd təsərrüfatı məhsulları arasında

heyvandarlıq məhsulları yoxdur və idxaldan asılılığımız mövcuddur, deməli bu sahənin inkişaf istiqamətlərinin hərtərəfli araşdırılmasına ehtiyac vardır.

Bu baxımdan məqalədə ölkənin şimal-qərb regionunda (Qazax-Tovuz və Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonları) heyvandarlığın son illərdəki vəziyyətini, ərazi üzrə yerləşməsinə, relyefdən asılı olaraq hündürlük qurşaqları üzrə təşkilinin müqayisəli təhlilini vermişik.

Tədqiqat metodologiyası

Məqalədə məlumat mənbəyi kimi Azərbaycanda kənd təsərrüfatına dair yazılmış əsərlərdən, ARDSK-nin və inzibati rayonların statistika idarələrinin məlumatlarından istifadə edilmişdir. Ölkədə heyvandarlığın inkişafı, ərazi təşkili barəsində bir çox alimlər tədqiqatlar aparmışlar, tədqiqat rayonu olan Gəncə-Daşkəsən və Qazax-Tovuz iqtisadi rayonunda yüksəklik qurşaqları üzrə yerləşməsi isə ilk dəfə tərəfimizdən araşdırılmışdır. Gəncə-Daşkəsən və Qazax-Tovuz iqtisadi rayonlarında iri və xırda buynuzlu heyvandarlığın son illərdəki vəziyyəti və hündürlük qurşaqları üzrə yerləşməsi məqalədə müqayisəli təhlil edilmişdir.

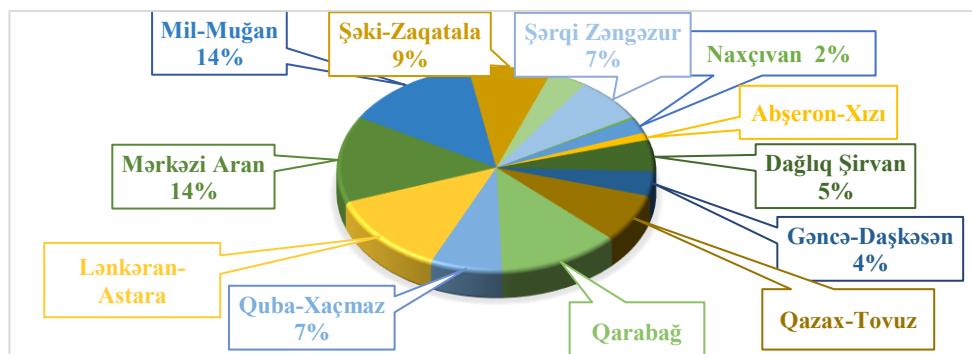
Tədqiqatın aparılmasında statistik, müqayisəli təhlil, sistem-struktur və s. üsullardan istifadə edilmişdir.

Təhlil və müzakirə

Gəncə-Daşkəsən və Qazax-Tovuz iqtisadi rayonları ölkənin şimal-qərbində, olduqca əlverişli təbii şəraitə, zəngin bioloji ehtiyatlara malik olan bir ərazidə yerləşmişdir. Münbit torpaqları, iqlimi, bitki örtüyünün müxtəlifliyi heyvandarlığın inkişafı üçün münasib şərait yaratmışdır. Ərazisinin relyefi ilin müxtəlif dövrlərində heyvanların qida ilə tələbatının ödənilməsinə şərait yaratdığından burada yaşayan əhali hələ qədim dövrlərdən heyvandarlıqla məşğul olmuşdur. Bu baxımdan maldarlıq və qoyunçuluq burada yaşayan insanların həyatında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Hazırda Azərbaycan Respublikasında olan iribuynuzlu mal-qaranın, o cümlədən inək və camışların 11,6%, qoyun və keçilərin isə 19,6%-i bu bölgədə yetişdirilir. Burada olan iribuynuzlu mal-qaranın 3,9%-i, o cümlədən inək və camışların 4,0%-i, qoyun və keçilərin 6,8%-i Gəncə-Daşkəsən, iribuynuzlu mal-qaranın 7,7%-i, o cümlədən inək və camışların 7,5%-i, qoyun və keçilərin isə 12,8%-i Qazax-Tovuz iqtisadi rayonunun payına düşür [6, s.644-668; 15].

Hər iki iqtisadi rayonda heyvandarlığın pay bölgüsünə baxdıqda bu sahənin Qazax-Tovuz iqtisadi rayonunda daha yaxşı inkişaf etdiyini müşahidə edirik. Ölkə üzrə isə iqtisadi rayon iribuynuzlu mal-qaranın sayına görə Mil-Muğan, Mərkəzi Aran, Lənkəran-Astara, Qarabağ, Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonlarından sonra 6-cı, Gəncə-Daşkəsən isə təxminən 11-ci yerdə dayanır (Şəkil 1).

Mənbə: Azərbaycanın kənd təsərrüfatı, 2024 [6]

Şəkil 1. Azərbaycan Respublikasında iribuynuzlu mal-qaranın sayının iqtisadi rayonlar üzrə payı, faizlə (2023)

2023-ci ildə Qazax-Tovuz iqtisadi rayonunda 192,4 min baş iribuynuzlu mal-qara, o cümlədən 94,1 min baş inək və camış, Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonunda isə 97,6 min baş iribuynuzlu mal-qara, 49,3 min baş inək və camış bəslənmişdir. İribuynuzlu mal-qaranın sayına görə iqtisadi rayonlarda Gədəbəy (40,5 min baş), Tovuz (40,7 min baş), Şəmkir (56,1 min baş) və Goranboy (34,8 min baş) inzibati rayonları fərqlənmişdir (Cədvəl 1).

Cədvəl 1

Qazax-Tovuz iqtisadi rayonunda əsas heyvandarlıq sahələri (2023)

Rayonlar	İribuynuzlu mal-qaranın sayı, min baş	Xırdabuynuzlu heyvanların sayı, min baş
Qazax-Tovuz iqtisadi rayonu	192,4	902,2
Ağstafa rayonu	25,5	141,5
Gədəbəy rayonu	40,6	207,1
Qazax rayonu	29,5	126,3
Şəmkir rayonu	56,1	262,2
Tovuz rayonu	40,7	165,0
Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonu	97,6	479,6
Gəncə şəhəri	0,7	1,2
Naftalan şəhəri	0,5	2,8
Daşkəsən rayonu	17,8	82,6
Goranboy rayonu	34,8	155,4
Göygöl rayonu	20,0	114,6
Samux rayonu	23,7	123,1
Cəmi	290,0	1381,8

Mənbə: Azərbaycanın kənd təsərrüfatı, 2024 [6]

İqtisadi rayonlar respublika üzrə olan cəmi inək naxırlarının 11,6%-nə sahibdir. Bu naxırların 7,7%-i (183,8 min baş) Qazax-Tovuz, 4,0%-i (95,1 min baş) isə Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonunun payına düşür. İqtisadi rayonlarda həmçinin 11,2 min baş camış naxırı, o cümlədən 5,8 min baş camış saxlanır ki, bu da respublika üzrə olan camış naxırlarının və camışların müvafiq olaraq 10,3%-i və 11,3%-ni təşkil edir (Cədvəl 2).

Cədvəl 2

Şimal-Qərb regionunda heyvandarlıq sahələrinin dinamikası (2013-2023)

Rayonlar	İribuynuzlu heyvanların sayının dinamikası					
	İnəklər, baş			Camışlar, baş		
	2013	2023	Dəyişiklik, %-lə (2013-2023)	2013	2023	Dəyişiklik, %-lə (2012-2023)
Qazax-Tovuz iqtisadi rayonu	95779	89699	6,3*	5380	4452	17,2*
Ağstafa rayonu	9415	10137	7,7*	2250	2166	3,7*
Gədəbəy rayonu	26680	20401	23,5*	109	81	25,7*
Qazax rayonu	14011	14821	5,8*	1751	1233	29,6*
Şəmkir rayonu	28565	27482	3,8*	567	483	14,8*

Tovuz rayonu	17108	16858	1,5*	703	489	30,4*
Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonu	55060	48011	12,8*	1957	1316	32,7*
Gəncə şəhəri	537	308	42,6*	49	-	-
Naftalan şəhəri	260	246	5,4*	6	7	16,7
Daşkəsən rayonu	14015	9944	29,0*	170	114	32,9*
Goranboy rayonu	21238	17197	19,0*	609	389	36,1*
Göygöl rayonu	9866	9869	-	103	75	27,2*
Samux rayonu	9144	10447	14,2	1020	731	30,1*
Xırdabuynuzlu heyvanların sayının dinamikası						
Qoyunlar,min baş			Keçilər, min baş			
Qazax-Tovuz iqtisadi rayonu	1015,4	847,2	16,6*	63823	5494	13,9*
Ağstafa rayonu	155,0	130,6	15,8*	17,9	10,9	39,0*
Gədəbəy rayonu	275,9	203,5	26,2*	3,3	3,6	7,7
Qazax rayonu	133,2	118,1	11,3*	9,9	8,2	16,6*
Şəmkir rayonu	272,1	243,5	10,5*	13,3	18,7	40,4
Tovuz rayonu	179,2	151,5	15,4*	19,4	13,5	30,4*
Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonu	618,0	452,3	26,8*	48,7	27,3	44,0*
Gəncə şəhəri	2,8	1,1	59,2*	0,022	0,040	81,8
Naftalan şəhəri	2,2	2,6	16,2	0,3	0,2	45,2*
Daşkəsən rayonu	99,9	80,1	19,8	3,7	2,5	33,7*
Goranboy rayonu	214,0	145,3	32,1*	20,3	10,1	50,2*
Göygöl rayonu	145,0	107,9	25,6*	11,1	6,7	39,8*
Samux rayonu	154,0	115,2	25,2*	13,3	7,8	41,1*
* azalmanı göstərir						

Mənbə: Azərbaycanın kənd təsərrüfatı, 2024 [6]

Hazırda Qazax-Tovuz iqtisadi rayonunda saxlanılan inək naxırlarının 11,5%-i və inəklərin 11,3%-i Ağstafa, müvafiq olaraq 14,8%-i və 16,5%-i Qazax, 21,6%-i və 18,8%-i Tovuz, 22,0%-i və 22,7%-i Gədəbəy, 30,0%-i və 30,6%-i Şəmkir, Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonunda isə 0,6%-i və 0,5%-i Naftalan, 0,8%-i və 0,6%-i Gəncə şəhərinin, 18,5%-i və 20,7%-i Daşkəsən, 20,9%-i və 20,6%-i Göygöl, 23,4%-i və 21,8%-i Samux, inək naxırları və inəklərin 35,8%-i isə Goranboy rayonunun payına düşür.

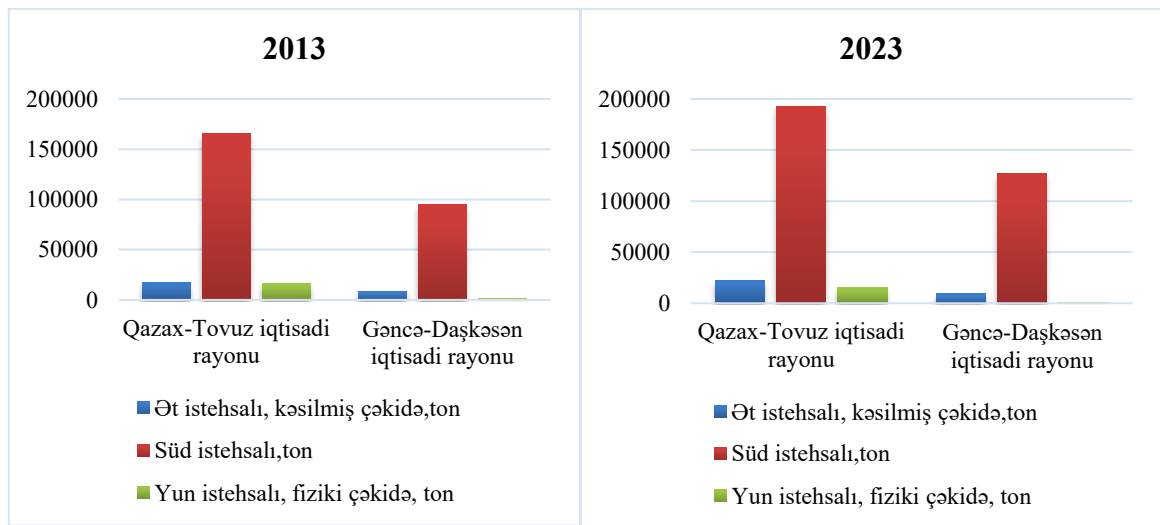
Camış iqtisadi rayonlarda az miqdarda (5,8 min baş) bəslənilir. Camışın südvermə qabiliyyəti aşağı olsa da, yağılılığı inək südündən 2-3 dəfə çoxdur. Bu səbəbdən də şəxsi təsərrüfatlarda yetişdirilməsinə hər zaman maraq olmuşdur [12, s.311-312].

Qazax-Tovuz iqtisadi rayonunda olan camış naxırlarının 1,6%-i, o cümlədən camışların 1,8%-i Gədəbəy, müvafiq olaraq 10,9%-i və 11,0%-i Tovuz, 11,2%-i və 10,8%-i Şəmkir, 26,7%-i və 27,7%-i Qazax, 49,5%-i və 48,6%-i Ağstafa, Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonunda isə 5,0%-i və 5,7%-i Göygöl, 7,5%-i və 8,7%-i Daşkəsən, 30,1%-i və 29,6%-i Goranboy, 56,8%-i və 55,5%-i isə Samux rayonunda bəslənilir (Cədvəl 2).

Son illərdə iqtisadi rayonlarda cins heyvanların çoxaldılması, təsərrüfatlarda geniş istifadə olunması məhsuldarlığı yüksəlmiş, heyvandarlıq məhsullarının istehsalında artım olmuşdur. Bu dövlət tərəfindən həyata keçirilən dəstəkləyici tədbirlər, damazlıq istiqamətində görülmüş işlər sayəsində mümkün olmuşdur. Belə ki, son illərdə heyvandarlıqla məşğul olan

qabaqcıl Avropa və digər ölkələrdən məhsuldar heyvan cinsləri gətirilmiş və güzəştli qiymətlərlə fermerlərə təklif edilmişdir. İqtisadi rayonlarda şəhər və şəhərrətrafi ərazilərdə əhalinin daha çox məskunlaşmasını nəzərə alaraq bu zonalarda yüksək məhsuldar südlük istiqamətli Qara-ala, Holland, Holmoqor, Qırmızı səhra, qarışıq məhsuldar cinslərdən-Simmental, Qafqaz qonur malı və s. qaramal cinsləri, dağlıq ərazilərdə isə əsasən (Daşkəsən, Gədəbəy rayonları) Şvis, Şorthorn, Şarole, Aberdin-Anqus malı, Ağbaş, Qazax, Hereford, Kalmık cinsləri yetişdirilir [11, s.141-148].

İribuynuzlu mal-qaranın cins tərkibinin yaxşılaşdırılması nəticəsində son on ildə Qazax-Tovuz iqtisadi rayonunda ət istehsalında 27,6%, süd istehsalında 16,8%, Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonunda isə müvafiq olaraq 2,9% və 27,0% artım əldə edilmişdir (Şəkil 2).

Mənbə: Azərbaycanın kənd təsərrüfatı, 2024 [6]

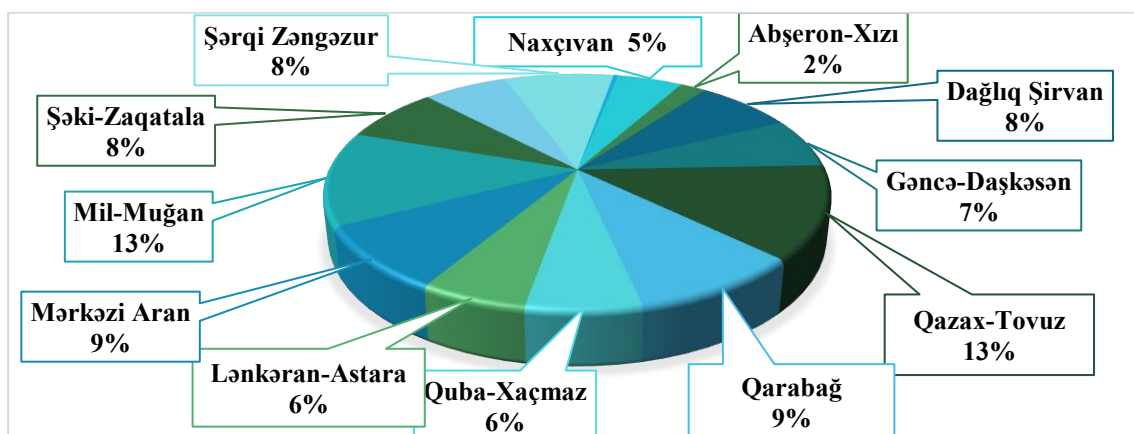
Şəkil 2. Şimal-Qərb regionunda heyvandarlıq məhsullarının dinamikası (2013-2023)

2023-cü ildə iqtisadi rayonlarda cəmi 31,2 min ton ət istehsal edilmişdir. Bu ölkə üzrə kəsilmiş çəkiddə olan ət istehsalının 8,2%-ni təşkil etmişdir. Eyni zamanda ölkə üzrə süd istehsalının 14,0%-i, yəni 320,0 min tonu Qazax-Tovuz və Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonlarının payına düşmüşdür. Qazax-Tovuz iqtisadi rayonunda ət (55,6%) və süd (23,8%) istehsalına görə əsasən Şəmkir, Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonunda isə ət istehsalına görə Samux (34,6%), süd (34,1%) istehsalına görə isə Goranboy inzibati rayonları fərqlənmişdir [6, s.632-637; 7, s.308-371].

Bəzi inzibati rayonlarda heyvandarlıq məhsullarının istehsalı üçün müəssisələrin olması fermerlərin işini asanlaşdırmaqla bu sahənin inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Belə müəssisələrə Gədəbəy, Ağstafa və Tovuz rayonlarında olan süd və süd məhsulları emalı zavodlarını misal göstərmək olar [2, s.172].

Qazax-Tovuz və Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonları xırdabuynuzlu heyvanların sayına görə ölkədə fərqlənilir. Belə ki, Qazax-Tovuz iqtisadi rayonu qoyun və keçilərin sayına görə respublikada Mil-Muğan iqtisadi rayonundan (910,4 min baş) sonra ikinci böyük heyvandarlıq rayonu hesab olunur. Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonu isə qoyun və keçilərin sayı görə 8-ci yerdədir.

2023-cü ildə Qazax-Tovuz iqtisadi rayonunda olan qoyun və keçilərin sayı 902,1 min baş, Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonunda isə 479,6 min baş olmuşdur. Bu da respublika üzrə ümumi sayın müvafiq olaraq 12,8%-i və 6,8%-ni təşkil etmişdir (Şəkil 3).

Mənbə: Azərbaycanın kənd təsərrüfatı, 2024 [6]

Şəkil 3. Azərbaycan Respublikasında qoyun və keçilərin sayının iqtisadi rayonlar üzrə payı, faizlə (2023)

Qazax-Tovuz iqtisadi rayonunda saxlanılan qoyun və keçilərin 14,0%-i (126,3 min baş) Qazax, 15,7%-i (141,5 min baş) Ağstafa, 18,3%-i (165,0 min baş) Tovuz, 22,9%-i (207,1 min baş) Gədəbəy, 29,1%-i (262,2 min baş) Şəmkir, Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonunda isə 0,2%-i (1,2 min baş) Gəncə, 0,6%-i (2,8 min baş) Naftalan şəhərinin, 17,2%-i (82,6 min baş) Daşkəsən, 23,9%-i (114,6 min baş) Göygöl, 25,7%-i (123,1 min baş) Samux, 32,4%-i (155,4 min baş) isə Goranboy rayonunun payına düşür [6, s.660-668; 7, s.8-371; 15].

Qoyunçuluq iqtisadi baxımdan əlverişli olduğundan, həmçinin az zəhmət tələb etdiyinə və gəlirli olduğuna görə iqtisadi rayonun bütün inzibati rayonlarında saxlanılır. Əlverişli iqlimi, zəngin bitki örtüyü, yaylaq və qışlaq şəraiti qoyunçuluq təsərrüfatının inkişafına imkan yaratmışdır. Rayonun ərazilərində əsasən Bozax və dağ merinosu qoyun cinsləri bəslənilir. Bozax cinsində ana qoyunların canlı kütləsi 40-48 kq, qoçlarda isə 55-60 kq olur. Bu cins qoyunlarda ət çıxarı 50-55%, əmtəəlik süd 45-50 kq, yun vermələri isə orta hesabla 1,8-2,2 kq təşkil edir. İstiliyə dözümlü olan Bozax cinsi az, xırdaotlu ərazilərdə bəslənə bilər [3, s.236-238; 11, s.180].

Məlum olduğu kimi, qoyun ətindən, piyindən və südündən ərzaq məhsulu kimi, yunundan isə toxuculuq sənayesində xammal olaraq istifadə olunur. Yunlarının xüsusiyyətlərinə görə bəslənilən qoyunlar qabayunlu, yarımqabayunlu, yarıMZərifyunlu və Zərifyunlu olurlar. İqlim, relyef şəraitindən asılı olaraq yunluq və yunluq-ətlik istiqamətli Zərifyunlu qoyunçuluq dağ və dağətəyi zonalarda, qaba və yarımqaba yunlu, yunluq-ətlik-südlük istiqamətli qoyunçuluq isə bütün zonalarda geniş yayılmışdır. İqtisadi rayonda Gədəbəy, Qazax və Tovuz rayonları ərazisində yüksək keyfiyyətli yun verən dağ merinosu inkişaf etdirilir. Bu cinsin əsas xüsusiyyətləri orta böyüklükdə olub 40-50 kq, yunun uzunluğu 7,5-8,5 sm-dir, qıvrımı aydın görünür, hər 238 başdan 4-5 kq yun qırxılır, təmiz lif çıxarı 42-45%-dir [3, s.236-238; 11, s.178-179].

Hazırda respublikada yetişdirilən qoyunların 12,8%-i (847,2 min baş) Qazax-Tovuz, 6,8%-i (452,3 min baş) Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonunda bəslənilir. Qoyunların sayı inzibati rayonlardan daha çox Goranboy (145,3 min baş), Tovuz (151,5 min baş), Gədəbəy (203,5 min baş) və Şəmkir (243,5 min baş), ən az isə Daşkəsən (80,1 min baş) rayonundadır [6, s.660-668; 7, s.315; 15].

2023-cü ildə Qazax-Tovuz iqtisadi rayonunda 2,1 min ton, Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonunda isə 1,0 min ton yun istehsal edilmişdir. Bu respublika üzrə ümumi yun istehsalının

20,9%-ni təşkil etmişdir. Bu göstəricinin 14,1%-i Qazax-Tovuz, 6,8%-i isə Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonunun payına düşür. Yun istehsalı qoyunların sayı ilə əlaqədar olaraq daha çox Gədəbəy (564 ton), Şəmkir (539 ton), Tovuz (413 ton) və Goranboy (408 ton) rayonunda, ən az isə Daşkəsən rayonunda (181 ton) olmuşdur [6, s.641-643].

Hazırda yunun bir sentnerinin satış qiyməti Qazax-Tovuz iqtisadi rayonunda kənd təsərrüfatı müəssisələri üzrə 140,05 manat, fərdi sahibkar təsərrüfatlarında isə 218,52 manat, Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonunda isə müvafiq olaraq 127,87 və 190,94 manat təşkil edir [10, s.148, 266].

Xırdabuynuzlu heyvanlardan olan keçilərin sayına görə də iqtisadi rayonlar respublikada fərqlənir. Belə ki, Qazax-Tovuz iqtisadi rayonunda respublikada saxlanılan keçilərin 13,1%-i (54,9 min baş), Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonunda isə 6,5%-i (27,3 min baş) bəslənilir. Keçilərin sayı daha çox Goranboy (10,1 min baş), Ağstafa (10,9 min baş), Tovuz (13,5 min baş) və Şəmkir (18,7 min baş), ən az isə Daşkəsən (3,7 min baş) rayonundadır [6, s.660-668; 7, s.315; 15].

Heyvandarlığın regionda inkişafı əhalinin heyvandalıq məhsullarına olan tələbatının ödənilməsinə və güzəranının yaxşılaşmasına şərait yaradır. Hazırda Qazax-Tovuz iqtisadi rayonunda heyvandarlıq məhsullarının bir sentnerinin satış qiyməti ölkə üzrə ümumi göstəricilərdən aşağıdır. Belə ki, kənd təsərrüfatı müəssisələri üzrə iribuynuzlu mal-qara ətinin qiyməti 474,47 manat, qoyun və keçi ətinin qiyməti 570,01 manat, südün qiyməti 53,89 manat, fərdi sahibkar təsərrüfatlarında isə iribuynuzlu heyvan ətinin bir sentnerinin satış qiyməti 526,79 manat, qoyun və keçi ətinin 598,98 manat, südün qiyməti isə 73,8 manat təşkil etmişdir. Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonunda satış qiymətləri məhsullar üzrə ölkə göstəricilərindən fərqli olmuş, kənd təsərrüfatı müəssisələri üzrə iribuynuzlu mal-qara ətinin qiyməti 587,16 manat, qoyun və keçi ətinin qiyməti 783,37 manat, südün qiyməti 64,79 manat, fərdi sahibkar təsərrüfatlarında isə iribuynuzlu mal-qara ətinin bir sentnerinin satış qiyməti 482,61 manat, qoyun və keçi ətinin 705,48 manat, südün qiyməti isə 72,87 manat təşkil etmişdir [10, s.259-265, 139-147; 15].

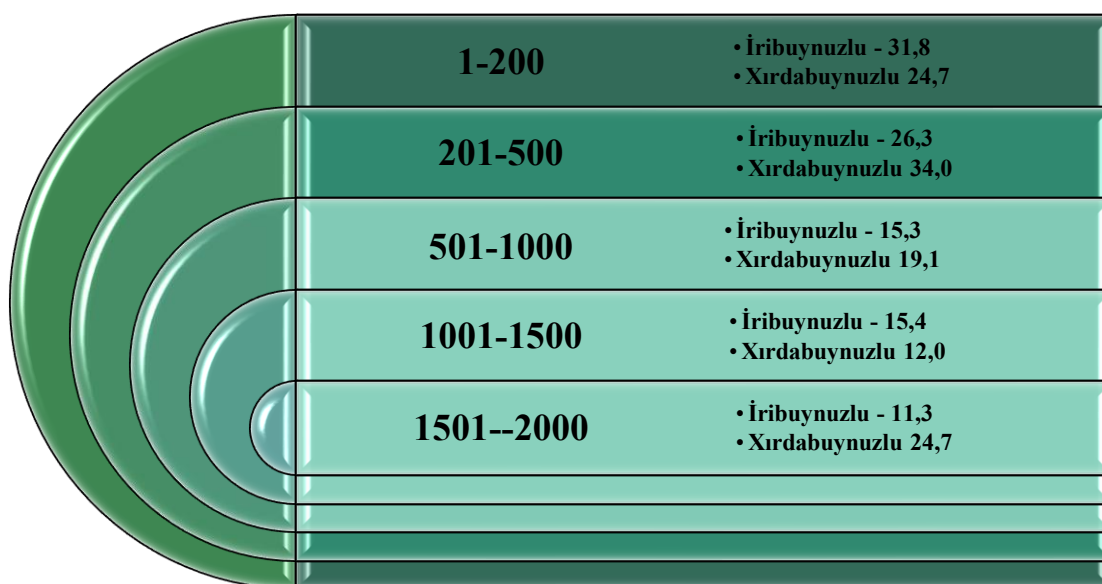
Kənd yerlərində, xüsusilə də dağ kəndlərində əhalinin əsas məşğulluq və gəlir sahələrindən biri olan heyvandarlığın yüksəklik qurşaqları üzrə təşkilinin tədqiqi bu sahənin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Heyvandarlığın səmərəli təşkili təbii amillərdən, o cümlədən coğrafi mövqe və iqlim şəraitindən asılıdır.

Yüksəklik qurşaqları fərqli təbii şəraiti ilə seçilir. Düzenlikdən yüksək dağlıqda doğru temperatur, rütubət və yağıntının miqdarı dəyişir. Bu amillər heyvanların saxlanma şəraitinə, yem ehtiyaclarına və ümumi sağlamlığına təsir göstərir. Bu baxımdan da hər yüksəklik qurşağın hava şəraitinə uyğun heyvanlar yetişdirilməlidir.

Yüksəkliyə doğru bitki örtüyü və yem bazası ilə təmin olunma fərqli olduğundan, onlardan düzgün istifadə heyvandarlıqda əlavə xərclərin azaldılmasına, ekoloji tarazlığın qorunmasına şərait yaradır. Dağlıq və dağətəyi rayonlarda yaylaq və qışlaqlara köçürmə yolu ilə heyvanların yemə tələbatı təmin oluna bilər. Yay aylarında heyvanlar daha sərin və otlaqla zəngin dağlıq ərazilərə, qışda isə isti düzənliklərə aparılır. Bu sistem heyvanların ilboyu sağlam və məhsuldar yetişdirilməsinə şərait yaradır. Eyni zamanda heyvandarlıq sahəsində əmək bölgüsü və ixtisaslaşma da yüksəklik qurşaqlarına tabedir. Müxtəlif zonalarda fərqli heyvan növlərinin inkişaf etdirilməsi kənd təsərrüfatında ixtisaslaşmanı təmin edir. Belə ki, heyvandarlığın yüksəklik qurşaqları üzrə təşkili həm iqtisadi, həm də ekoloji baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu yanaşma təbii resurslardan daha səmərəli istifadə etməklə, heyvandarlığın davamlı inkişafına şərait yaradır.

Gəncə-Daşkəsən və Qazax-Tovuz iqtisadi rayonlarında heyvandarlığın inkişaf etdiyi hündürlük qurşaqlarını ərazi əhatə etmələrinə müvafiq olaraq 4 və 5 zonaya ayırmaq olar. Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonunda bu hündürlük zonaları 1-200 m, 201-500 m, 501-1000 m,

1001-1500 m və 1501-2000 m yüksəklikləri, Qazax-Tovuz iqtisadi rayonunda isə 200 metrə qədər olan düzənliklər istisna olmaqla digər 4 qurşağı əhatə edir (Şəkil 4, şəkil 5).

Mənbə: Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonunun inzibati ərazi dairələri üzrə statistika idarələrinin məlumatları əsasında hesablanmışdır.

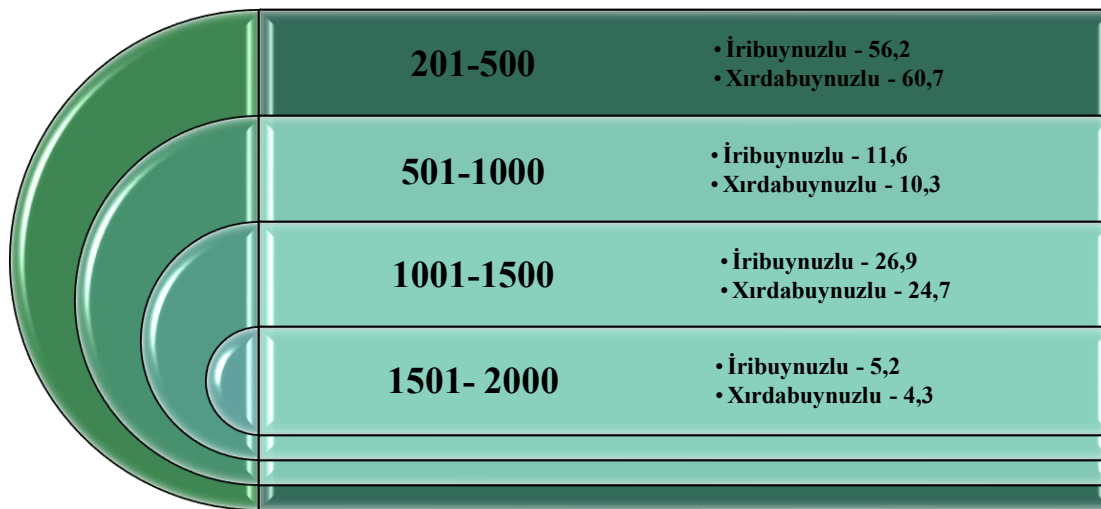
Şəkil 4. Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonunda heyvandarlığın yüksəklik qurşaqları üzrə ərazi təşkili, faizlə (2023)

200 metrə qədər mütləq yüksəklikləri əhatə edən düzənlik ərazilərdə Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonunun ərazisindəki iribuynuzlu heyvanların 31,8%-i, qoyun və keçilərin isə 24,7%-i yetişdirilir. Buraya əsasən Samux və Goranboy rayonlarının ərazisində bəslənilən heyvanların böyük hissəsi düşür. Belə ki, Samux rayonunda olan iribuynuzlu heyvanların 55,1%-i, Goranboy rayonunda isə 53,1%-i, xırdabuynuzlu heyvanların isə müvafiq olaraq 36,3%-i və 46,8%-i məhz bu yüksəklik arealında yerləşir.

201-500 metr yüksəklikləri əhatə edən hündürlük qurşağı hər iki iqtisadi rayonda iri və xırdabuynuzlu heyvanların bəslənilməsi əsas zonadır. Belə ki, Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonunda iribuynuzlu heyvanların 26,3%-i, qoyun və keçilərin 34,0%-i, Qazax-Tovuz iqtisadi rayonunda isə iribuynuzlu heyvanların 56,2%-i, qoyun və keçilərin 60,7%-i məhz bu hündürlük qurşağının payına düşür. İnzibati rayonlarda saxlanılan heyvanların sayına görə bu yüksəklik qurşağında əsas heyvandarlıq rayonları Samux, Tovuz, Ağstafa, Şəmkir və Qazax rayonları hesab olunur. Burada Daşkəsən rayonunda yetişdirilən mal-qaranın 2,9%, qoyun və keçilərin 1,5%-i, müvafiq olaraq Göygöl rayonunda 19,3% və 18,0%-i, Goranboy rayonunda 28,2% və 39,4%-i, Samux rayonunda 44,9%-i və 63,7%-i, Tovuz rayonunda 50,7%-i və 66,9%-i, Ağstafa rayonunda 73,0% və 71,0%-i, Şəmkir rayonunda 80,0% və 88,4%-i, Qazax rayonunda isə 90,4% və 88,5%-i yerləşmişdir.

501-1000 metr yüksəklikləri əhatə edən qurşaqda Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonunun ərazisindəki iribuynuzlu heyvanların 15,3%-i, qoyun və keçilərin 19,1%-i, Qazax-Tovuz iqtisadi rayonunda iribuynuzlu heyvanların 11,6%-i, qoyun və keçilərin isə 10,3%-i bəslənilir. Burada Şəmkir rayonunda yetişdirilən mal-qaranın 7,3%-i, qoyun və keçilərin 3,4%-i, müvafiq olaraq Qazax rayonunda 9,6%-i və 11,5%-i, Daşkəsən rayonunda 3,4%-i və 1,4%-i, Goranboy

rayonunda 8,3%-i və 5,2%-i, Tovuz rayonunda 21,2% və 12,6%-i, Ağstafa rayonunda 27,0% və 29,0%-i, Göygöl rayonunda isə 60,9% və 72,1%-i yerləşmişdir.

Mənbə: Qazax-Tovuz iqtisadi rayonunun inzibati ərazi dairələri üzrə statistika idarələrinin məlumatları əsasında hesablanmışdır.

Şəkil 5. Qazax-Tovuz iqtisadi rayonunda heyvandarlığın yüksəklik qurşaqları üzrə ərazi təşkili, faizlə (2023)

1001-1500 metr mütləq yüksəklikləri əhatə edən hündürlük areallarında Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonu ərazisindəki iribuynuzlu heyvanların 15,4%-i, qoyun və keçilərin 12,0%-i, Tovuz-Qazax iqtisadi rayonunda iribuynuzlu heyvanların 26,9%-i, qoyun və keçilərin isə 24,7%-i bəslənilir. Bu hündürlük qurşağında əsas heyvandarlıq rayonu Gədəbəy hesab olunur. Belə ki, bu zonada Gədəbəy rayonunda yetişdirilən mal-qaranın 86,8%-i, qoyun və keçilərin isə 89,9%-i yerləşmişdir. Bu göstəricilər müvafiq olaraq Şəmkir rayonunda 12,7%-i və 8,2%-i, Tovuz rayonunda 18,0%-i və 10,1%-i, Goranboy rayonunda 10,3%-i və 8,5%-i, Daşkəsən rayonunda 38,3% və 38,8%, Göygöl rayonunda isə 19,7% və 9,9%-i təşkil etmişdir.

1501-2000 metri əhatə edən hündürlük areallarında Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonu ərazisindəki iribuynuzlu heyvanların 11,3%-i, xırdabuynuzlu heyvanların 10,2%-i, Qazax-Tovuz iqtisadi rayonunda iribuynuzlu heyvanların 5,2%-i, qoyun və keçilərin isə 4,3%-i yetişdirilir. Bu yüksəklik zonasının əsas heyvandarlıq rayonu Daşkəsən hesab olunur. Belə ki, Daşkəsən inzibati rayonunda iribuynuzlu mal-qaranın 55,4%-i, qoyun və keçilərin isə 58,3%-i məhz bu yüksəklik qurşağında yerləşmişdir. Bununla yanaşı digər rayonlardan, Tovuz rayonunda yetişdirilən iribuynuzlu mal-qaranın 10,1%-i, qoyun və keçilərin 10,4%-i, Gədəbəy rayonunda isə müvafiq olaraq 13,2%-i və 10,1%-i bu qurşağın payına düşür.

İqtisadi rayonların heyvandarlığının yüksəklik qurşaqları üzrə yerləşməsinə nəzər saldıqda relyefdən asılı olaraq fərqli göstəricilərin olduğunu müşahidə edirik. Bu həmin hündürlük arealında iqtisadi rayonun ərazisinin tutduğu sahəylə yanaşı, təbii mühitin amilləri, əhalisinin məskunlaşması və məşğuliyyətilə də əlaqəlidir.

Qeyd edək ki, son illərdə iqtisadi rayonların ərazisində heyvanların sayında azalma baş verir. 2013-cü illə müqayisədə 2023-cü ilə Qazax-Tovuz iqtisadi rayonunda iribuynuzlu mal-qaranın sayında 11,0%, xırdabuynuzlu heyvanlarda isə 16,4%, Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonunda da müvafiq olaraq 15,0% və 28,1% azalma olmuşdur (Cədvəl 2).

Azalmanın səbəbi bir sıra amillərlə bağlı olmuşdur. Belə ki, iribuynuzlu heyvan olan camışların sayının azalması, ev təsərrüfatlarında camışlar üçün kəl saxlamağın səmərəli olmaması ilə izah oluna bilər. Az miqdarda olan kəllərə düşən camışların sayı da çox

olduğundan camışlar illərlə qısır qalır və bu səbəbdən də get-gedə onların sayında azalma baş verir [13].

Digər problem örüş və otlaq sahələrinin getdikcə azalması, heyvanların yemlənməsi ilə bağlı yaranmış çətinliklər və heyvanlarda müşahidə olunan xəstəliklərlə mübarizədə vaxtında tədbirlərin görülməməsidir. Yerli əhali ilə apardığımız sorğunun nəticələrinə görə, otlaq sahələrinin azalması, qışlıq quru otun və qarışıq yemin qiymətinin baha olması, suvarılan ərazilərdə əkilən yemlik ot bitkilərinin yetişdirilməsində olan problemlərlə əlaqədar otlaqların məhsuldarlığının aşağı olması heyvandarlığın inkişafına əsas manelərdəndir.

Məlum olduğu kimi, xırdabuynuzlu heyvanların saxlanması üçün ilboyu yem bazasının olması vacibdir. İqtisadi rayonun ərazisində vaxtı ilə boş olan bəzi çayətrafı zonalar belə yerli əhali tərəfindən mənimsənildiyindən xırdabuynuzlu heyvanların otarılmasında problem yaranmışdır. Eyni zamanda bölgədə olan qış otlaqlarının bir hissəsində iri təsərrüfat sahələrinin yaradılması, eləcə də uzun illər bəzi yay otlaqlarının düşmənlər nəzarətində qalması da xırdabuynuzlu heyvandarlıqla məşğul olan əhəlinin işini çətinləşdirmişdir.

Heyvandarlıq sahəsində yaranan problemlər öz növbəsində daxili bazara ciddi təsir göstərir. Belə ki, son illərdə heyvandarlıq məhsullarının qiymətinin getdikcə bahalaşması məhz onların sayının azalması və əhəlinin istehlak tələbatının ödənilməməsi ilə bağlıdır. Bu problemin həlli üçün stimullaşdırıcı tədbirlərin həyata keçirilməsi, fermerlərin və yerli əhəlinin qarşılaşdığı çətinliklərin həlli istiqamətində dövlət dəstəyinin göstərilməsi müsbət nəticə verə bilər. Həmçinin damazlıq işinin inkişafının davamlılığını təmin etmək, qidalanma sisteminin yaxşılaşdırılmasına, heyvandarlığın qüvvəli yemlə təminatına, veterinar xidmətlərin gücləndirilməsinə nail olmaq, məhsuldarlığın artmasına və istehsalın yüksəlməsinə şərait yaradar.

Nəticə

Gəncə-Daşkəsən və Qazax-Tovuz iqtisadi rayonlarında heyvandarlığın müasir vəziyyəti və ərazi üzrə təşkilinin müqayisəli təhlilindən aşağıdakı nəticələr əldə olunmuşdur:

Ölkənin şimal-qərb regionunda Qazax-Tovuz iqtisadi rayonu əsas heyvandarlıq rayonlarından biri olmaqla, onun payına ölkə üzrə iribuynuzlu mal-qaranın təqribən 8,0%, xırdabuynuzlu heyvanların isə 13,0%-i düşmüşdür. İqtisadi rayonda, Gədəbəy, Tovuz və Şəmkir heyvandarlığın daha yaxşı inkişaf etdiyi inzibati rayonlardır. Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonunda iribuynuzlu mal-qaranın 4,0%-i, xırdabuynuzlu heyvanların isə 7,0%-i yerləşmişdir. Burada heyvandarlıq əsas Goranboy inzibati rayonunda inkişaf etmişdir.

İqtisadi rayonlarda son illərdə iri və xırdabuynuzlu heyvanların sayında azalma müşahidə olunsada, məhsuldar sortların inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədar olaraq heyvandarlıq məhsullarının istehsalında artım baş vermişdir. Belə ki, regionda ət istehsalında 19,3%, süd istehsalında 23,1% artım əldə olunmuşdur. Heyvandarlıq məhsulu olan yun istehsalında isə əksinə 16,4% azalma müşahidə olunmuşdur. Yun istehsalının aşağı düşməsi regionda qoyunların sayının azalması ilə əlaqədar olmuşdur. Belə ki, son illərdə qoyunların sayında 20,4% azalma qeydə alınmışdır.

Yüksəklik qurşaqları üzrə heyvandarlıq sahələrinin paylanması ilk dəfə tərəfimizdən tədqiq edilmişdir. Əldə olunmuş nəticəyə görə Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonunda iribuynuzlu heyvanların ərazi təşkilində ən çox paya sahib olan zona 200 metrə qədər əraziləri əhatə edən düzənliklərdir (1/3-i). İqtisadi rayondakı xırdabuynuzlu heyvanların əsas hissəsi (1/3-i), eyni zamanda Qazax-Tovuz iqtisadi rayonunda iribuynuzlu və xırdabuynuzlu heyvanların yarıdan çox hissəsi 201-500 metr yüksəkliklərdə yetişdirilmişdir (müvafiq olaraq 1/2-i və 3/5-i).

İqtisadi rayonlarda yüksəklik qurşaqları üzrə heyvandarlığın inkişafına əlverişli şərait mövcuddur. Təbii və iqtisadi amillərdən düzgün istifadə etməklə bu sahədə olan problemləri aradan qaldırmaq, heyvandarlığın inkişafına nail olmaq mümkündür.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abasov İ.D. (2013). Azərbaycanın və dünya ölkələrinin kənd təsərrüfatı. Bakı, "Şərq-Qərb", 712 s.
2. Abbasova A.A. (2024). Gəncə-Daşkəsən və Qazax-Tovuz iqtisadi rayonlarında aqrar təsərrüfatın inkişafında dövlət proqramlarının rolu. NDU, Elmi xəbərlər, №2 (127), 169-180 s.
3. Abdullayev Q.Q. (2014). Qoyunçuluq. Bakı, "Yazıçı", 452 s.
4. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi. (2016). Bakı, 177 s.
5. Azərbaycanın xarici ticarəti. (2024). Statistik məcmuə. Bakı, 214 s.
6. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. (2024). Statistik məcmuə, Bakı, 701 s.
7. Azərbaycanın regionları. (2024). Statistik məcmuə. Bakı, 849 s.
8. Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri. (2023) ARDSK, 289 s.
9. FAO. Dünya Kənd Təsərrüfatı 2050-ci ilə doğru. (2009). Roma, 4 s. HLEF2050
10. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin və fərdi sahibkar təsərrüfatlarının əsas iqtisadi göstəriciləri. (2024). Statistik məcmuə, Bakı, 306 s.
11. Q.Q.Abdullayev, M.İ.Əliyev. (2012). Heyvandarlığın əsasları. Bakı, "Elm və təhsil" 312 s.
12. Paşayev N.Ə., Əyyubov N.H., Eminov Z.N. (2010) Azərbaycan Respublikasının iqtisadi, sosial və siyasi coğrafiyası. Bakı, 416 s.
13. <https://agro.gov.az/az/heyvandarliq/maldarliq/camisliq>
14. <https://unstats.un.org/sdgs/report/2023/>
15. <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/>

THE CURRENT STATE OF CATTLE AND SMALL RUMINANT HUSBANDRY AND THE TERRITORIAL ORGANIZATION BY ALTITUDE ZONES IN THE NORTH-WESTERN REGION

Aida Abbasova

Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan, Institute of Geography named after acad. H.A.Aliyev Az 1143, Baku, Azerbaijan

The article discusses the current state of animal husbandry and its territorial organization by altitude zones in the northwestern region of the Republic of Azerbaijan. This region, with its favorable natural conditions, has been one of the main areas where animal husbandry has developed since ancient times. Currently, it ranks 5th in the country for the number of cattle (11.6%) and 1st for the number of small ruminants (19.6%).

The article also presents the dynamics of livestock product production in the region. It has been determined that 8.2% of the country's total meat production (in carcass weight), 14.0% of milk production, and 20.9% of wool production (by physical weight) come from this region. Although a decline in the number of animals has been observed in recent years, increased productivity has led to growth in production.

In addition, the article analyzes animal husbandry across altitude zones, revealing that livestock farming has developed more significantly at absolute altitudes of 201–500 meters. Specifically, more than 3/5 of cattle (45.7%) and more than half of small ruminants (50.8%) are raised in these altitude areas.

Currently, two economic regions are located in this area: Ganja-Dashkasan and Tovuz-Gazakh economic regions. Although the region has favorable natural conditions for the development of animal husbandry, there are also certain challenges.

Keywords: economic region, agriculture, livestock farming, elevation zones, cattle breeding, sheep farming

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ КРУПНОГО И МЕЛКОГО РОГАТОГО СКОТА И ТЕРРИТОРИАЛЬНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ ПО ВЫСОТНЫМ ПОЯСАМ В СЕВЕРО-ЗАПАДНОМ РЕГИОНЕ

Аида Аббасова

Министерство Науки и Образования Азербайджанской Республики, Институт географии имени акад. Г.А.Алиева, AZ1143, Баку, Азербайджан

В статье рассматривается современное состояние животноводства северо-западного региона Азербайджанской Республики и его территориальная организация по высотным поясам. Регион обладает благоприятными природными условиями и с древнейших времен является одним из основных регионов развития животноводства. В настоящее время по поголовью крупного рогатого скота он занимает 5-е место в стране (11,6%), по поголовью мелкого скота - 1-е место (19,6%).

В статье также приведена динамика производства животноводческой продукции в регионе. Установлено, что на его долю приходится 8,2% производства мяса в убойном весе, 14,0% производства молока и 20,9% производства шерсти в физическом весе от этих животных в стране. Хотя в последние годы в регионе наблюдается сокращение поголовья животных, но увеличение плодовитости привело к росту производства. Кроме того, проведен анализ животноводства региона по высотным поясам и установлено, что животноводческие районы лучше развиты на абсолютных высотах 201-500 м. Таким образом, более 3/5 поголовья крупного рогатого скота (45,7%) и более половины мелкого рогатого скота (50,8%) разводятся в этих высокогорных районах.

В настоящее время в регионе выделяют 2 экономических района: Гянджа-Дашканский и Товуз-Газахский экономические районы. Хотя здесь имеются достаточные природные условия для развития животноводства, но существуют и определенные трудности.

Ключевые слова: экономический район, сельское хозяйство, животноводство, высотные пояса, крупный рогатый скот, овцеводство, мелкого рогатого скота.

Daxil oldu: 10.03.2025

Çap edildi: 10.06.2025

PIERRE BOURDIEUNUN SOSIOLOJİ METODOLOGİYASINA ÜMUMİ BAXIŞ

Babək Məhərrəmov

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: maherremovbabek@gmail.com

DOI: 10.30546/2960-1967.2025.1.015

Xülasə. Bu məqalədə fransız sosioloqu Pierre Bourdieunun sosioloji metodologiyası ümumi şəkildə nəzərdən keçirilir. Bu kontekstdə, Bourdieunun həyatı, Əlcəzairdə keçirdiyi məcburi hərbi xidmət dövrü, təsirləndiyi fikir adamları və bütün bunların onun sosiologiyasını formalaşdırmasına verdiyi töhfələr araşdırılır. Həm Əlcəzairdə apardığı etnoqrafik məkan araşdırmaları, həm də ondan əvvəlki filosof və sosioloqların fikirləri onun sosioloji yanaşmasını yaratmasına imkan vermişdir. Onun sosioloji yanaşması, ictimai quruluş analizlərində əvvəlkilərdən fərqli bir baxış bucağı təqdim edir. Bourdieu, klassik sosioloqlar olan Marx, Weber və Durkheimin cəmiyyətin təhlilinə dair fikirlərini həm əhatə edən, həm də aşan yeni bir yanaşma ortaya qoymuşdur. Bourdieunun sosioloji yanaşmasının əsas anlayışları məkan, habitus, iqtisadi, mədəni, sosial, simvolik kapital və simvolik zorakılıqdır. O, bu anlayışlar vasitəsilə cəmiyyətin quruluşu ilə bağlı önəmli əsərlər qələmə almışdır. Tədqiqatda Bourdieunun adı çəkilən anlayışlar ətrafı şəkildə nümunələr vasitəsilə izah edilir. Onun sosioloji yanaşması, qələmə aldığı kitablar və nəzəriyyəsi ilə bağlı yazılmış elmi əsər və məqalələr çərçivəsində müzakirə olunur.

Açar sözlər: Pierre Bourdieu, məkan, habitus, kapital, simvolik zorakılıq

Giriş

Sosiologiya cəmiyyətləri, fərdlərin ictimai münasibətlərini, düşüncə və davranışlarını anlamağa çalışan bir sosial elm fənnidir. Cəmiyyətdə mövcud olan müxtəlif qruplar və bu qruplar arasındakı münasibətlər, mədəni təcrübələr, dini təsəvvürlər, gender problemləri, ailə, təhsil və bu kimi mövzular sosiologiyanın araşdırma sahəsinə daxildir. Anthony Giddens “Sosiologiya” kitabında sosiologiyayı, insanın cəmiyyət həyatının, insan qrupları və cəmiyyətlərinin elmi təhlili kimi ifadə etmişdir [6, s.38]. Yəni, sosiologiya, ictimai həyatı təhlil etməyi hədəfləyən bir elm sahəsidir. Bu kontekstdə, ən sadə ictimai hadisələrdən ən mürəkkəb olanlarına qədər geniş bir araşdırma sahəsinə malikdir. Sosiologiya, bir elm sahəsi olaraq XIX əsrdə Auguste Comte ilə başlamışdır. Comtedan sonra bir çox sosioloq cəmiyyəti, ictimai hadisələri müxtəlif baxış bucaqlarından təhlil etmişdir. Karl Marx, Max Weber, Emile Durkheim kimi sosiologiyanın qurucuları sayılan sosioloqlar özlərinə məxsus sosioloji nəzəriyyələr hazırlayaraq ictimai olanı anlamağa və araşdırmağa çalışmışdır.

XX əsrin ikinci yarısından etibarən apardığı araşdırmalarla sosiologiya sahəsində önə çıxan fransız sosioloqu Pierre Bourdieu, özündən əvvəlki sosioloqlar olan Marx, Weber və Durkheimin nəzəriyyələrdən ilhamlanaraq yeni bir sosioloji nəzəriyyə irəli sürmüşdür. Bourdieunun nəzəriyyəsinin mərkəzində “məkan”, “habitus” və “kapital” anlayışları dayanır. Ona görə “məkan” anlayışı, cəmiyyətdəki fərdlərin sahib olduqları müəyyən kapital ilə, bir-biriləri ilə rəqabət apardıqları arenalardır. “Habitus” anlayışı isə fərdin ailəsindən, təhsil aldığı müəllimlərdən, dost mühitindən, mədəniyyətindən, ənənə və adətlərindən hərəkətlə əldə etdiyi bilik və təcrübələrdir. Yəni, habitus, fərdin doğulduğu andan etibarən qazandığı xüsusiyyətlər nəticəsində yeni vəziyyətlər qarşısında necə davranmalı olduğunu göstərən bir yol xəritəsidir. Bu vəziyyət, bir dirijor olmadan bir orkestrin müntəzəm işləməsi kimi ifadə edilə bilər [9, s.10]. Bourdieunun digər mühüm anlayışı isə “kapital”dır. O, kapital anlayışını dörd kateqoriyaya bölür: iqtisadi, mədəni, sosial və simvolik. İqtisadi kapital, fərdin sahib olduğu maddi dəyərlərdir. Mədəni kapital, fərdin həm ailəsindən miras qalan, həm də təhsil ocaqları nəticəsində formalaşan kapitaldır. Sosial kapital, fərdlərin və ya qrupların davamlı əlaqələr şəbəkəsi, ictimai sahədə tanınmaları və bu tanınmalar nəticəsində yaranan qaynaqlar olaraq xarakterizə edilir [1, s.169-170]. Simvolik kapital isə yuxarıda adı çəkilən digər üç kapital növünün məkanda çevrildiyi gücü təmsil edir. Bourdieunun sosioloji yanaşmasında mühüm anlayışlardan biri də simvolik zorakılıqdır. O, simvolik zorakılığı insanların gündəlik

həyatlarında məruz qaldıqları və fiziki olmayan gizli bir zorakılıq forması kimi xarakterizə etmişdir.

Bourdieuun sosioloji metodologiyası qeyd olunan anlayışlar vasitəsilə ictimai quruluşu təhlil edir. Onun özündən əvvəlki sosioloqlardan fərqli və yeni bir yanaşma irəli sürməsi, sosiologiya elmi baxımından olduqca vacibdir. Dünyanın bir çox ölkəsində Bourdieu ilə bağlı araşdırmalar aparılmış və aparılmaqdadır. Lakin Azərbaycanda Bourdieu ilə bağlı hər hansı bir araşdırma aparılmadığı üçün bu sahədə bir boşluq olduğu müşahidə olunur. Bu baxımdan, bu tədqiqat ümumilikdə sosial elmlər sahəsində fəaliyyət göstərən azərbaycanlı tədqiqatçılara istiqamətlənmişdir. Azərbaycanda sosial elmlər çərçivəsində Pierre Bourdieu ilə bağlı araşdırmaların aparılmaması bu tədqiqatın əhəmiyyətini önə çıxarır. Tədqiqat toplama araşdırması olduğuna görə, Bourdieuun qələmə aldığı kitablar, onun sosioloji yanaşması ilə bağlı yazılan əsər və məqalələr mənbə olaraq istifadə olunmuşdur.

Bourdieuun həyatı və sosioloji yanaşması

1 avqust 1930-cu ildə Fransanın Denguin kəndində doğulan Bourdieu, gənclik dövrünü burada keçirmişdir. Daha sonra École Normale Supérieure-də fəlsəfə təhsili almış və Moulins Liseyində müəllimlik etmişdir [10, s.31]. Məcburi hərbi xidmət üçün 1955-1960-cı illər arasında Əlcəzairdə olmuş və burada mühüm etnoqrafik əsərlər yazmışdır. Bu dövr, onun fəlsəfədən sosiologiya sahəsinə keçməsinə təmin edən mühüm bir amil olmuşdur [7, s.8]. Əlcəzairin Kabiliye kəndində yaşayan Bərbərilər üzərində apardığı etnoqrafik məkan araşdırması, öz sosioloji metodologiyasını formalaşdırmasının ilk addımı kimi qəbul edilir. Bu araşdırma zamanı, Əlcəzairdəki müstəmləkəçilik, maaşlı əmək və milliyyətçilik nəticəsində yaranan dağıdıcı təsirləri dərinlən öyrənmişdir. Bu baxımdan, Bərbərilər üzərində apardığı tədqiqatlar fəlsəfədən uzaqlaşaraq sosiologiya sahəsinə keçid etməsinə səbəb olmuşdur [5, s.86].

Bourdieu, yaşamı boyunca 30-dan çox kitab və 340 məqalə nəşr etmişdir [10, s.11-12]. Apardığı araşdırmalarla sosiologiya sahəsinə yeni bir baxış bucağı təqdim etmişdir. Həm etnoqrafik, həm də sosioloji əsərləri, hər iki sahədə onun böyük bir dəyər görməsini təmin etmişdir. Bourdieu 23 yanvar 2002-ci ildə 72 yaşında Parisdə vəfat etmişdir.

Pierre Bourdieu, XX əsrin ikinci yarısından etibarən, yaratdığı sosioloji metodologiya səbəbilə tez-tez gündəmə gələn bir sosioloq olmuşdur. Öz nəzəriyyəsini formalaşdırmasında həm Əlcəzairdə apardığı araşdırmalar, həm də Bachelard, Sartre, Lévi-Strauss, Marx, Weber və Durkheim kimi mühüm mütəfəkkirlərin təsiri olmuşdur [10, s.47]. Bourdieu əsasən fəlsəfə sahəsindən gəldiyi üçün öz nəzəriyyəsinə bu baxımdan bir zəmin hazırlamışdır. O, Gaston Bachelarddan dialektik düşüncə modelini, Jean-Paul Sartredan subyektivliyi və Claude Lévi-Straussdan obyektivliyi bərc almışdır. Bundan əlavə, sosiologiyanın qurucuları olaraq qəbul edilən Karl Marx, Max Weber və Emile Durkheimin nəzəriyyələrindən də öz nəzəriyyəsini inkişaf etdirmək üçün istifadə etmişdir. Marxın ictimai analizlərində iqtisadi kapital mərkəzdə ikən, Weberin nəzəriyyəsində iqtisadi əlaqələrlə yanaşı sosial və siyasi əlaqələr də ön planda tutulmuşdur. Bourdieu isə ictimai quruluş analizində iqtisadi, mədəni, sosial və simvolik əlaqələri birgə nəzərə almışdır. Bununla belə, Bourdieu subyektivliyi nəzərə aldığı qədər Durkheimin obyektivliyini də mühüm görmüşdür. Göründüyü kimi, Bourdieu, özündən əvvəlki filosofların və sosioloqların nəzəriyyələrini həm əhatə edən, həm də aşan daha geniş bir konseptual çərçivə ortaya qoymağı bacarmışdır. Sosioloji metodologiyasının əsas anlayışları olan məkan, habitus, kapital və simvolik zorakılıq anlayışlarını istifadə edərək ictimai quruluşa bağlı əhatəli bir təhlil ortaya qoymuşdur.

Bourdieuun məkan, habitus, kapital və simvolik zorakılıq anlayışları

Bourdieu özündən əvvəlki filosof və sosioloqların fikirlərini qarışdıraraq həm bu nəzəriyyələri əhatə edən, həm də aşan yeni bir sosioloji nəzəriyyə irəli sürmüşdür. Yaratdığı sosioloji sistemdə, ictimai quruluşu təhlil etmək üçün “məkan”, “habitus” və “kapital” anlayışlarını birgə istifadə etmişdir. Bu anlayışlar bir-birindən ayrı görünə bilsə də, əslində bir-birinə bağlı anlayışlardır. İctimai quruluş analizində bu üç anlayış bir-birini tamamlayıcı xüsusiyyətlərə malikdir. Bourdieu öz sosioloji metodologiyasında tez-tez istifadə etdiyi “məkan” anlayışını oyun metaforu ilə müqayisə edir. Ona görə, məkanın içindəki fərdlər oyundakı oyunçulara bənzəyirlər. Oyunların müəyyən qaydaları olduğu kimi, məkanda da müəyyən qaydalar vardır. Məkana daxil olan fərd bu qaydaları qəbul etmək məcburiyyətindədir. Məkanların bu xüsusiyyətini izah etmək üçün Bourdieu, “illusio” və “doxa” anlayışlarını istifadə edir. “Illusio” anlayışını, oyunun oynamağa dəyər olduğunu və oyunçular tərəfindən oyuna edilən investisiyaları ifadə etmək üçün istifadə etmişdir. Oyuna və bəhsə olan inam isə “doxa” anlayışı ilə ifadə edilir [1, s.144]. Yəni, oyunçu oyunun qaydalarını qəbul etdiyi və oyunu oynamağa dəyər gördüyü üçün oyuna daxil olur. Bourdieuun ifadə etməyə çalışdığı şey bir fərdin məkana daxil olması üçün həmin məkanı dəyərli görməsi və qaydalarını qəbul etməsi zərurətidir. Ona görə, məkandakı fərdlər mübarizə apararaq qazanmağa çalışan oyunçulardır. Bourdieu, “məkan” anlayışı ilə oyun arasındakı analogiyanı daha aydın ifadə etmək üçün kart oyunu nümunəsini istifadə edir. Kart oyunu oynayan fərdlər, əvvəlcə oyunun oynamağa dəyər olduğuna inanırlar. Bununla yanaşı, bu oyunun qaydalarını əvvəlcədən bilirlər və qəbul edirlər. Bu şəkildə eyni mükafatı qazanmaq üçün mübarizəyə girirlər [10, s.178]. Bourdieuyə görə, məkanda hökmran vəziyyətdə olan oyunçular və məkana yeni daxil olan oyunçular vardır. Hökmran vəziyyətdə olan oyunçular öz mövqelərini qorumağa çalışarkən, yeni oyunçular daha yüksək bir mövqeyə yüksəlməyi hədəfləyirlər. Bu baxımdan, oyunçular müxtəlif strategiyalar inkişaf etdirərək mübarizəyə girir və qazanmağa çalışırlar.

Bourdieuun sosioloji nəzəriyyəsinin ən əhəmiyyətli anlayışlarından biri olan “habitus” fərdlərin müəyyən mədəniyyət və ya alt mədəniyyətlər daxilində yaşamaları nəticəsində əldə etdikləri bilik və təcrübəni ifadə edir [9, s.128]. Bourdieudən əvvəl bu anlayış Aristotel və Marcel Mauss tərəfindən “hexis” şəklində istifadə edilmişdir. Aristotel “hexis” anlayışını bacarıq və təbii xüsusiyyətlərin əldə edilməsi kimi izah etmişdir. Mauss isə Aristoteldən aldığı anlayışı fərdi və kollektiv praktiki aqlın yaratdığı şeylər kimi təsvir etmişdir [8, s.26]. Bourdieu, özündən əvvəlki alimlərin “habitus” anlayışını daha geniş bir konseptual çərçivədən izah etməyə çalışmışdır. O, “habitus” anlayışını fərdin qazandığı vərdişlərin davamlı olaraq ifadə edilməsi və konkretləşməsi, və bu prosesdə müəyyən bir mədəniyyətin təsiri altında formalaşması kimi izah etmişdir. Fərdin yeni təcrübələri nəticəsində habitus davamlı olaraq dəyişiklik göstərir. Bourdieuyə görə, habitusu dəyişməz bir struktur kimi qavramaq yanlışdır [2, s.193]. Fərdin təcrübələri nəticəsində dəyişən bir struktur olaraq habitus, şüur tələb etmədən bilmək formasını təmsil edir. Məkan içindəki fərdə habitus daim yol göstərir. Bu baxımdan, habitus fərdlərin ətraflarından əldə etdikləri meylləri, bilikləri, təcrübələri və meyllərini istifadə edərək necə hərəkət etmələri lazım olduğunu göstərən bir struktur kimi ortaya çıxır. Eyni zamanda, habitus fərdin gələcək davranışlarına da istiqamət verir.

“Məkan” anlayışı ilə “habitus” arasında sıx bir əlaqə mövcuddur. Həqiqətən də, fərdin habitusunu formalaşdıran daxil olduğu məkandır. Hər insan müəyyən bir məkanın içində dünyaya gəlir və o məkana xas bir habitus formalaşdırır. Qarşılaşdığı hər vəziyyətdə habitus ona yol göstərir. Müəyyən bir məkanda yetişmiş şəxs fərqli bir məkana keçdiyi zaman habitusu da dəyişməyə başlayır. Fərdin inkişaf etdirdiyi habitus daxil olduğu məkana uyğun olur. Fərqli bir məkana daxil olduğu halda, əvvəlki habitus ona kömək etməyəcəkdir. Hər məkanın özünəməxsus qaydaları var və fərd həmin məkanın strukturu ilə uyğun olan bir habitus

formalaşdırır. Bu səbəbdən, girdiyi yeni məkanın fərqli qaydalarının olması fərdin həmin məkana uyğun habitusunu dəyişməsinə səbəb olacaqdır. Məsələn, Türkiyədə böyümüş bir insan, bu məkana uyğun düşüncə və davranışlar inkişaf etdirmiş, ictimai dəyərləri də bu istiqamətdə formalaşdırmışdır. Bu fərdin inkişaf etdirdiyi habitus ona Türkiyədə qarşılaşacağı hər hansı bir vəziyyətdə rəhbərlik edə bilər. Lakin bu şəxs Avropaya, Amerikaya və ya Uzaq Şərq ölkələrinə getdiyi zaman Türkiyədə formalaşdırdığı habitus ona kömək etməyəcəkdir. Bu səbəbdən, həmin ölkənin düşüncə və davranış tərzinə, ictimai dəyərlərinə uyğun olaraq habitusu dəyişməyə başlayacaqdır. Müəyyən bir məkanda əldə edilən habitus fərdin fərqli bir məkana keçməsi ilə o məkanın strukturuna uyğun şəkildə dəyişiklik göstərir.

Bourdieuun sosioloji sisteminin əsas anlayışlarından biri də “kapital”dır. Bourdieu kapital anlayışını özündən əvvəlki alimlərdən, xüsusilə, Karl Marxdan almışdır. Marxa görə, kapital toplanmış əməkdir, daha doğrusu iqtisadi kapitaldır. Lakin Bourdieu, kapital anlayışını daha geniş bir perspektivdən nəzərdən keçirir. Yaratdığı sosioloji sistemdə iqtisadi kapitalın yanında mədəni, sosial və simvolik kapital növlərini də əlavə etmişdir. Loïc Wacquant ilə birlikdə yazdıqları “Refleksiv sosiologiyaya dəvət” kitabında kapital anlayışını aşağıdakı kimi təsvir etmişdir: “Kapital, xüsusi bir əsasda, yəni, yalnız subyektlər və ya bir qrup subyektlər tərəfindən mənimsəniləndikdə, onlara canlı və ya əşyalaşmış əmək şəklində sosial enerji sahibi olma imkanı verən toplanmış əməkdir” [1, s.169].

İqtisadi kapital, birbaşa pul və mülkiyyət hüquqlarına çevrilə bilən kapitaldır. Başqa sözlə desək, məkandakı fərdin sahib olduğu bütün maddi dəyərlərdir. Fərd, ailəsindən ona qalan mirasla və ya öz cəhdləri nəticəsində iqtisadi kapital yığımı əldə edə bilər. İqtisadi kapital cəmiyyət sahələrində ən təsirli kapital növüdür. Bourdieu mədəni, sosial və simvolik kapital növlərini iqtisadi kapitalın dəyişilmiş formaları kimi ifadə etmişdir [10, s.117]. Məhz bu səbəbdən iqtisadi kapitalın digər kapital növləri ilə əlaqəsi iki fərqli səviyyədə inkişaf edir. İlk olaraq, fərd sahib olduğu maddi gücü istifadə edərək, müəyyən bir mədəni və sosial kapital əldə edə bilər. İkinci olaraq isə, fərd mədəni və sosial bazasını məkanda istifadə edərək iqtisadi kapitalla sahib ola bilər. Bourdieu iqtisadi kapitalın nəticədə ən təsirli kapital növü olduğunu qeyd etmişdir. Lakin Marxın baxışından fərqli olaraq, sosial quruluşun təhlilində təkbaşına kifayət etmədiyini ifadə etmişdir.

Bourdieu cəmiyyəti təhlil edərkən istifadə etdiyi mədəni kapital anlayışını belə xarakterizə edir: söz bacarığı, ümumi mədəni fərqlilik, estetik üstünlüklər, məktəb sistemindən əldə edilən bilik, təhsil kimi geniş çeşiddə imkanları əhatə edir [10, s.111]. Yəni, fərdin həyat boyu əldə etdiyi bilik və təcrübə, sahib olduğu diplomlar, ailəsindən ona keçən intellektual miras və ümumiyyətlə təhsil səviyyəsi mədəni kapital kimi xarakterizə olunur.

Bourdieu fərdlərin daxil olduqları qruplar və bu qruplar arasındakı əlaqə şəbəkələrini sosial kapital anlayışı vasitəsilə izah edir. Onun sözlərinə görə, “sosial sərmayə bir fərdin və ya qrupun davamlı əlaqələr şəbəkəsinə, qarşılıqlı tanımaları və tanınmaları nəticəsində əldə etdiyi real və ya potensial resursların cəminə verilən addır yəni, belə bir şəbəkənin hərəkətə gətirməyə imkan tanıdığı kapital və güclərin cəminə deyilir” [1, s.169]. Fərdlərin daxil olduqları icmalar, aid olduqları qruplar onlara müəyyən bir sosial sərmayə yığımı qazandırır. Hər fərdin müəyyən bir icmaya və qrupa aidiyyəti sosial kapital yaratmalarına imkan tanıyır. Fərdin sahib olduğu sosial kapital onun məkanda özünü qorumasına kömək edir.

Simvolik kapital digər kapital növlərinin məkanda çevrildiyi gücü təmsil edir. İqtisadi, mədəni və sosial kapital növlərinin özünəməxsus xüsusiyyətləri və funksiyaları var. Bundan əlavə, bu kapitalların cəmiyyət strukturu içində müəyyən bir simvolik dəyəri də mövcuddur. Bu baxımdan, simvolik kapital fərqli bir kapital növü deyil, sadəcə digər kapitalların məkanda çevrildiyi gücü göstərir. Hər məkanın öz quruluşuna uyğun kapital tələbləri vardır. Bəzi məkanlarda iqtisadi kapital ön planda olarkən, bəzilərində mədəni və ya sosial kapital önə çıxır. Bu baxımdan, fərdin sahib olduğu kapitalın məkana uyğun olması ona müəyyən bir simvolik

dəyər qazandırır. Fərdi əhəmiyyətsizlikdən və mənasızlıqdan qurtaran sahib olduğu kapitalların məkandakı simvolik dəyəridir. Əgər fərdin sahib olduğu kapitalın cəmiyyətdə simvolik bir dəyəri yoxdursa, bu kapitalların heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Bu baxımdan, Bourdieuyə görə, “simvolik kapital şəxsi - həm əhəmiyyət, həm də mənanın yoxluğunu ifadə edən - əhəmiyyətsizlikdən qurtarır” [3, s.287].

Bourdieuun cəmiyyət strukturunun təhlilində tez-tez istifadə etdiyi anlayışlardan biri simvolik zorakılıqdır. Simvolik zorakılıq, insanların demək olar ki, hər gün məruz qaldığı və tətbiq etdiyi zorakılıq növüdür. Simvolik zorakılıq fizikidən fərqli olaraq, insanlar tərəfindən əksər hallarda zorakılıq kimi qəbul edilmir. Bourdieu simvolik zorakılığı belə təsvir edir: “Simvolik zorakılığı mümkün olan ən sadə şəkildə ifadə etsək, bir cəmiyyət iştirakçısının öz günahdaşlığı ilə tətbiq olunan zorakılıq növüdür” [1, s.227]. Yəni, simvolik zorakılıq tətbiq edənlər və məruz qalanların fərqi olmadan meydana gətirdikləri bir günahdaşlıqdır. Bourdieuun yazdığı “Televiziya üzərinə” adlı kitab simvolik zorakılıq anlayışının başa düşülməsi baxımından olduqca önəmlidir. Kitabda bu anlayışla bağlı mühüm nümunələr mövcuddur. Bu əsərdə Bourdieu televiziya proqramları vasitəsilə simvolik zorakılıq anlayışını izah edir. Onun fikrincə, televiziya proqramları insanlar üzərində görünməz bir senzura təsiri yaradır. Bu senzura siyasi müdaxilə nəticəsində yaranır. Siyasi sistemlərin kanallara etdiyi təyinatlar, mövzu seçimləri və bu mövzuların məhdudiyyətləri ilə bağlı müdaxilələr simvolik zorakılıq nümunəsi kimi qarşıya çıxır. Bu kontekstdə, hər hansı bir televiziya proqramına dəvət edilən şəxs müəyyən mövzularda müəyyən bir müddət ərzində və müəyyən bir çərçivədə danışmaq məcburiyyətindədir. Bu vəziyyətə uyğun davranması üçün proqramın aparıcısı danışan şəxsə xatırlatmalar edir. Yəni, televiziya proqramında danışan şəxs, öz müstəqilliyindən imtina etməlidir. Əslində, həm aparıcı, həm də danışan şəxs müəyyən bir təzyiq və nəzarət altında qalır. Bu vəziyyətdə danışan şəxsin simvolik zorakılığa məruz qaldığı düşünülə bilər (çünki istədiyi müddət ərzində, istədiyi şəkildə danışa bilmir), lakin əslində aparıcı da bu zorakılığa məruz qalır. Yuxarıda qeyd olunan günahdaşlıq tam olaraq bu vəziyyətə uyğundur. Aparıcı və danışan arasındakı münasibət simvolik zorakılıq kontekstində bir günahdaşlıqdır. Burada əhəmiyyətli olan bir digər məqam isə hər iki tərəfin simvolik zorakılığa məruz qaldığının fərqi olmamasıdır. Ümumilikdə, sistemdəki şəxslər həm bir-birilərini manipulyasiya edir, həm də eyni dərəcədə manipulyasiya olunurlar. Ayrıca Bourdieu insanların manipulyasiya edildiklərində və bunun fərqi olmadığılarında daha yaxşı manipulyasiya etdiklərini ifadə etmişdir [4, s.18].

Nəticə

Göründüyü kimi, Bourdieuun sosioloji nəzəriyyəsi cəmiyyət strukturunun təhlilində fərqli bir baxış təqdim edir. O, əvvəlki sosioloqlardan fərqli olaraq daha geniş bir konseptual çərçivə yaratmışdır. Onun məkan, habitus, kapital və simvolik zorakılıq anlayışları cəmiyyətə geniş bir pəncərədən baxmağa imkan verir. Karl Marx, Max Weber, Emile Durkheim kimi sosioloqların cəmiyyəti analiz etmək məqsədilə formalaşdırdıqları sosioloji metodologiyaları Bourdieuun nəzəriyyəsi ilə müqayisədə əksik qalır. Çünki bu sosioloqlar cəmiyyəti müəyyən bir prizmadan analiz edir. Marxın nəzəriyyəsi sadəcə iqtisadi kapitalı ön planda tutaraq cəmiyyəti, ona daxil olan qrupları analiz edir. Weber isə nəzəriyyəsində iqtisadi kapitalın yanında sosial və siyasi əlaqələrə də yer verir. Durkheimin nəzəriyyəsinə diqqət etdikdə isə onun obyektivliyi ön planda tutduğunu müşahidə etmək mümkündür. Bourdieu isə bu sosioloqların hər birinin nəzəriyyəsini diqqətlə analiz edib və əksikliklərini aradan qaldıraraq öz nəzəriyyəsinə əlavə edib. O, adı keçən sosioloqların düşüncələrini həm əhatə edən, həm də aşan bir nəzəriyyə ortaya qoyaraq cəmiyyəti daha geniş şəkildə analiz etməyə imkan verən yeni bir sosioloji metodologiya yaratmışdır. Tədqiqatın nəticəsində məlum olur ki, Bourdieuun nəzəriyyəsi əsasən çoxşaxəli sosioloji araşdırmalar aparmaq mümkündür. Onun nəzəriyyəsi

həm mövcud olan, həm qədim dövrdə mövcud olmuş və hal-hazırda mövcud olmayan, həm də ədəbi əsərlərdə yazarın təxəyyülü əsasında yaradılan icmaları analiz etmək üçün olduqca əlverişlidir.

Bourdieu'nun sosioloji nəzəriyyəsi vasitəsilə sosial elmlər sahəsində çalışan bir çox tədqiqatçı cəmiyyət strukturunu təhlil edərək dəyərli əsərlər ortaya qoymuşdur. Lakin Azərbaycanda Bourdieu'nun sosioloji nəzəriyyəsi üzərində araşdırma aparılmaması, bu işin sahə üçün əhəmiyyətini göstərir. Bu iş gələcəkdə azərbaycanlı tədqiqatçıların Bourdieu'nun nəzəriyyəsini istifadə edərək sosioloji araşdırmalar aparmasına töhfə verəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Bourdieu, P., Wacquant, L. (2021). *Düşünümsel Sosyolojiye Davet*. İstanbul, İletişim. 407 s.
2. Bourdieu, P. (2016). *Akademik Aklın Eleştirisi*. İstanbul, Metis.
3. Bourdieu, P. (2019). *Akademik Aklın Eleştirisi: Pascalca Düşünme Çabaları*. İstanbul, Metis 296 s.
4. Bourdieu, P. (2021). *Televizyon Üzerine*. İstanbul, Sel.
5. Calhoun, Craig. (2016). *Pierre Bourdieu, Sosyolojisinin Ana Hatları*. İstanbul, İletişim.
6. Giddens, A. (2013). *Sosyoloji*. İstanbul, Kırmızı. 1084 s.
7. Jourdain, A., Naulin, S. (2016). *Pierre Bourdieu'nün Kuramı ve Sosyolojik Kullanımları*. İstanbul, İletişim 148 s.
8. Kaplan, M., Yardımcıoğlu, M. (2020). Alan, Habitus ve Sermaye Kavramlarıyla Pierre Bourdieu. *Habitus Toplumbilim Dergisi*, (1), s. 23-37.
9. Palabıyık, A. (2020). Pierre Bourdieu Sosyolojisinde Habitus, Sermaye ve Alan Üzerine. *Habitus Toplumbilim Dergisi*, (1), s.1-22.
10. Swartz, D. (2018). *Kültür ve İktidar Pierre Bourdieu'nün Sosyolojisi*. İstanbul, İletişim 424 s.

A GENERAL OVERVIEW OF PIERRE BOURDIEU'S SOCIOLOGICAL METHODOLOGY

Babak Maharramov

Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan

This study provides a general overview of French sociologist Pierre Bourdieu's sociological methodology. In this context, Bourdieu's life, his military service in Algeria, the thinkers who influenced him, and the contributions he made to shaping sociology are discussed. Both his ethnographic fieldwork in Algeria and the views of philosophers and sociologists before him have enabled to develop his own sociological approach. His sociological approach offers a different perspective on analyzing social structure compared to his predecessors such as Marx, Weber, and Durkheim. Bourdieu has presented a new approach that encompasses and surpasses the views of these sociologists on the analysis of society. Field, habitus, economic, cultural, social, symbolic capital, and symbolic violence are the main concepts of Bourdieu's sociological approach. He has produced significant studies on social structure based on these concepts. The study explains Bourdieu's mentioned concepts in detail through examples. His sociological approach is discussed within the framework of both his own books and those written about his theory in books and articles.

Keywords: Pierre Bourdieu, space, habitus, capital, symbolic violence

ОБЩИЙ ВЗГЛЯД НА СОЦИОЛОГИЧЕСКУЮ МЕТОДОЛОГИЮ ПЬЕРА БУРДЬЕ

Бабак Махаррамов

Азербайджанский университет, Баку, Азербайджан

Представленная статья предоставляет общий обзор социологической методологии французского социолога Пьера Бурдьё. В этом контексте в статье рассматриваются его жизненный путь, военная служба в Алжире, ряд мыслителей, оказавших на него влияние, и его вклад в формирование социологии. Его этнографическое полевое исследование в Алжире, а также взгляды философов и социологов, предшествовавших ему, позволили ученому разработать собственный социологический подход. Его социологический подход предлагает иную перспективу на анализ социальной структуры по сравнению с его предшественниками, такими как Маркс, Вебер и Дюркгейм. Бурдьё представил новый подход, который охватывает и превосходит взгляды этих социологов в области анализа общества. Основными концепциями социологического подхода Бурдьё являются пространство, привычка, экономический, культурный, социальный, символический капитал и символическое насилие. Он провел значительные исследования социальной структуры на основе этих концепций. Исследование подробно объясняет упомянутые концепции Бурдьё с помощью примеров. Его социологический подход обсуждается в рамках как его собственных книг, так и книг и статей, написанных о его теории.

Ключевые слова: Пьер Бурдьё, пространство, привычка, капитал, символическое насилие

Daxil oldu: 10.03.2025

Çap edildi: 10.06.2025

MƏİŞƏTDƏ QƏDİM ADƏT-ƏNƏNƏ QALIQLARI VƏ MULTİKULTURALLIQ

Həşim Kəlbiyev

Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan

e-mail: hesim1957@gmail.com

DOI: 10.30546/2960-1967.2025.1.020

Xülasə. Məqalədə Azərbaycanda qədim adət və ənənələrin bu gün də məişətimizdə qala bilməsi, müasir dövr ənənələri ilə bərabər mövcud olması, xalqımız üçün tolerantlığın və multikulturallığın bariz nümunəsi olmasını təcəssüm etməsi ətraflı öyrənilmişdir. Məqalədə məqsəd məişətimizdə bu gün də qalmaqda olan qədim inanc və ənənələrin qalıqlarını araşdırıb onların köklərini öyrənməklə yanaşı xalqımızın etnogenezi, mentaliteti, tolerant və multikultural xalq olması haqqında etnologiya elminə daha qiymətli materiallar bəxş etməkdir. Məqalənin mahiyyəti qədim inanc, adət və ənənələrimizdə tolerantlıq və multikultural dəyərlərin Azərbaycan Respublikasının cənub-şərq bölgəsində də ən qədim zamanlardan meydana gəldiyini bugünkü aspektdə araşdırmaq və ətraflı öyrənmək təşkil edir. Məqalənin tədqiqat metod və metodologiyasından aydın olur ki, bölgədə qədim adət-ənənə qalıqları xalqın məişətində bu gün də mühüm rol oynamaqdadır. Müasir gənclərimizin özünün milli mentalitetini tanıyıb, tarixini bilib milli özünəməxsusluğu dərk etməkdə qədim adət-ənənə və inanc qalıqları da mühüm rolə malikdir.

Açar sözlər: adət, ənənə, məişət, tolerant, multikultural, inam, ayin, etiqad, sitayiş

Giriş

Azərbaycanda müxtəlif adət və ənənələrin bu gün də məişətimizdə qala bilməsi, müasir ənənələrlə bərabər mövcud olması xalqımız üçün tolerantlığın və multikulturallığın bariz nümunəsi olması ətraflı öyrənilmişdir. Məişətdə qədim adət və ənənə qalıqları problemini öyrənməklə xalqımızın qədimdən bu günə kimi tolerant və multikultural xalq olmasını, həm də qədim tarixini, mədəniyyətini, məişətini və həyat tərzini öyrənmiş oluruq.

Azərbaycan xalqının məişətində adət, ənənə və ayin qalıqları mövzusu ilə bağlı Ə.Ələkbərov, İ.Cəfərzadə, Z.Yampolski müxtəlif məqalələr, H.Quliyev və A.Bəxtiyarov əsər yazmışlar. Arxeoloq alimlərdən M.Hüseynov, İ.Nərimanov, R.Göyüşov, Q.İsmayılzadə, etnoqraflardan Q.Qeybullayev, A.Mustafayev, Q.Cavadov, H.Həvilov, dilçi alim M.Məmmədov və başqaları Azərbaycan arxeologiyası, etnoqrafiyası və linqvistikasına dair əsərlərində məlumatlar vermişlər [2]. Lakin mövzu tam işlənməmiş, açılmayan çoxlu qaranlıq və maraqlı səhifələr vardır.

Tədqiqatın məqsədi

Məqsədimiz məişətimizdə bu gün də qalmaqda olan qədim adət-ənənə və ayinlərin qalıqlarını araşdırıb onların köklərini öyrənməklə xalqımızın etnogenezi, mentaliteti, tolerant və multikultural olması haqqında etnologiya elminə daha qiymətli materiallar bəxş etməkdir. Çünki, bir sıra qədim adət-ənənə və ayin qalıqlarının əhalisinin tam oturaq olan Azərbaycan Respublikasının cənub-şərq bölgəsi ərazisindəki materiallar əsasında ən qədim zamanlardan meydana gəlməsini araşdırmaq, buradakı əhalinin insanlığın səhərində də böyük mədəniyyətə malik olmasını sübut etmək deməkdir.

Qədim adət-ənənə və ayinlərin məişətimizdə qalıqlarından bəhs etməzdən əvvəl qeyd etməliyik ki, qədim inancların mənşəyi insanı təbiət hadisələri düşündürməyə başladığı ibtidai icma quruluşunun yuxarı poleolit dövrünə təsadüf edir. Elə o dövrdən də mövcud inanclara uyğun adət və ənənələr formalaşmağa başlamışdır.

Müasir məişətimizdə qədim adət-ənənə və ayin qalıqlarının bölgü prinsipinə gəldikdə isə bunu:

1) Qədim mağara – məskən adət və sitayişin qalıqları; 2) Daş, su, ağac, od sitayışı qalıqları; 3) Heyvanlara, ruhlara və dəfn adətləri sitayışı qalıqları; 4) Səma cisimlərinə sitayiş etmə qalıqlarına bölmək olar ki, bu inam və etiqadlar adət və ənənələrin yaranmasına təsir etmiş,

yanmış adət-ənənələr isə bugünkü inkişaf etmiş insan üçün də böyük əhəmiyyətə malikdir. Çünki, ilk baxışdan sadə və primitiv görünən qədim adət və ayin qalıqlarına inam mücərrəd şüura malik müasir insanı da xarəqlər yaratmağa sövq edir. Ən azından səbr etmə, ümid etmə insanı yaşadır, onu hər hansı formada fəaliyyətini dayandırmaqdan imtina etməyə məcbur edir.

Arxeoloqlarımızın Azərbaycan Respublikasının ayrı-ayrı yerlərində, o cümlədən prof. İ.Nərimanovun bəhs olunan bölgədə («Elm» qəzeti, 1999, avqust) [5]. paleolit dövrü abidələrinin mövcud olduğunu sübut etməsi burada mağara-məskən sitayişlərinin və bunlara uyğun adət və ənənələrində olduğunu düşünməyə sövq edir. Mağaralarda insanlar istidən, soyuqdan, vəhşi heyvanlardan qorunmuş, sonradan özlərinə daha çox vacib olan odu da yağışdan, küləkdən qorumaq üçün mağaralarda saxlamışlar. Bölgədə odun xalq üçün bu günə qədər də müqəddəs olması və ən çətin anlarda “O odun közünə (gözünə) and olsun”, “O oda kor baxım” ifadələrinin işlədilməsi, səmənə bişirilərkən niyyət edib ocaqdan köz götürülməsi təkcə atəşpərəstliklə bağlı deyil, odun ən qədim zamanlardan insan üçün həyat mənbəyi olmasından irəli gəlir [6].

Mağara sitayışı ilə bağlı hələ bu gün də bölgə əhalisinin məişətində bir sıra xalq oyunları, andlar qalmışdır ki, onların təhlili bölgənin qədim əhalisinin inancında mağara, məskən sitayişlərinin böyük rolu olduğunu sübut edir [15].

Məsələn: yaxın keçmişə qədər uşaqların və yeniyetmələrin oynadığı «kona-kona» oyunu mağara məskən sitayişini yaşadan amillərdəndir. Belə ki, bu oyunu oynayan iki və daha çox nəfərin hər birinin müəyyən miqdar daşı (bu hal daşın möhkəmlik, güc-qüvvət amili hesab olunması inamdan irəli gəlir) olur və müəyyən məsafədə yerdə qazılmış çalaya və ya divarda düzəldilmiş oyuya bu daşlar birdən-birə müəyyən miqdarda atılır. Çalaya və oyuya düşməyən daşlar atılandan sonra oyuna daxil olan növbəti oyunçuya çatır. Maraqlı burasıdır ki, daşlar atılarkən hamısının çalaya və ya oyuya düşməsi üçün oyuya and verilir. Buradan aydın olur ki, mağaraya, kahaya gəlməyib çöldə qalan ibtidai insan vəhşilərə yem ola bilər. Yaşamaq üçün oyuya düşüb sahibində qalan daş kimi mağaraya, kahaya sığınmaq lazımdır [6]. Buna oxşar hal Lerik rayon ərazisindəki Mondiga kahasına daş atma adətində indi də qalmaqdadır. Bu mağara inamından irəli gələn hal olmaqla insanları birliyə, bir-birinə sığınmağa vadar edən amildir [2]. Daşatan niyyət edir ki, mağarada qorunub qalan daş kimi o da fəlakətlərdən qorunsun, sağ salamat geri qayıdıb öz el-obasına, ailəsinə qovuşsun. Bundan başqa çöl etnoqrafik materialından aydın olur ki, bölgənin ucqar kəndlərində yaşlı adamların dilində “Bə tıbə” andı qalmaqdadır. Burada “tıbə” sözündə ev-eşik, kaha, qəbir kimi müqəddəs yerlər nəzərdə tutulur. “Bə” ifadəsi isə “O” mənasını verməklə “O evimə”, “O ocağıma” and olsun deməkdir.

Bütün Azərbaycanda olduğu kimi bəhs etdiyimiz bölgədə də bir sıra əşya, heyvan, bitki və başqa amillərlə bağlı qədim dini ayin qalıqları indiyə qədər qalmışdır ki, bunların da əksəriyyəti daha çox ovsunçuluqla bağlıdır. Ovsunçuluqda isə bütün hadisələr təbiət xaricində olan qüvvələrin işi kimi izah edilir və insanın təbiətxarici qüvvələrə müəyyən vasitələrlə təsir edə bilməsi inamından irəli gəlir [16]. Elə buna görə “Duk” (duktonə, qordone) fırlatma və bununla xəstə, halsız olan insanın hansı qüvvə və qüvvələrin təsiri altında olmasını müəyyənləşdirmək mümkün hesab edilir. “Duk” çubuğu adı çəkilən qüvvə zamanı “duk” daşı ilə bərabər dayanırsa demək həmin niyyətdə olan qüvvə ziyan vermişdir. Ziyankarlığı aradan qaldırmaq üçün müəyyən nəzir çıxarılıb müqəddəs yerlərə qoyulur və ya ehtiyacı olanlara verilir ki, niyyət tez hasil olsun. “Duk” çubuğunun isə bölgədə müqəddəs sayılan şımşar (şumşad), palıd və azat (nil) çubuğundan olması, eyni zamanda çubuğun duruşunun duk daşı ilə nizamlanması yuxarıda adları çəkilmiş ağaclara, o cümlədən daşa olan qədim sitayişdən irəli gəlir [6]. Bu hal bütün təkəlləhlik dinlərindən çox-çox əvvəl mövcud olan haldır ki, bu gün də bölgəmizdə qalmaqdadır və İslama sidir ağacının tozundan istifadə etmək, müqəddəs yerlərdə şumşad, nil ağaclarının əkilməsi adətində özünü göstərməkdədir.

Bundan başqa şər qüvvənin təsirinin altında olan xəstənin yatdığı evin 4 küncünə

müqəddəs nemət olan un (unun, çörəyin müqəddəsliyinə dair bu gun də xalq arasında “And olsun o çörəyə ki, Qurandan əvvəl dünyaya gəlib” andı qalmaqdadır) çırpmaq və divarın küncələrinə yapışmış unun yaratdığı təsvirlərlə xəstənin ruhunun hər hansı heyvanın, ağacın, dağın təsirində olduğu müəyyənləşdirilir və əldə qalan un qapıdan çölə atılır ki, təsir qüvvəsi o nemətdən utansın və ya doyub əl götürsün. İnama görə ayini icra edən şəxs ovucunda qalan un qalığını qapıdan çölə tullaması ilə təsiri qırır. Bu ayin bölgənin qədim əhalisinin una, bitkiyə sitayişinin bariz nümunəsidir və sübut edir ki, buradakı əhali ən qədim dövrdən oturaq həyat keçirmiş, əkinçiliklə məşğul olmuşdur.

Bölgə daha çox subtropik olduğundan burada yağışlar çox yağır və rütubətin azalması üçün günəşə daha çox ehtiyac vardır. Bununla bağlı «Günəşçağıрма» ayini meydana gəlmişdir ki, bunun da heç bir təkəllüfə dinlə əlaqəsi yoxdur və təkəllüf dinlərdən çox-çox əvvəl yaranmışdır.

«Günəşçağıрма» ayini zamanı məhəllənin kiçik uşaqlarını (guya günəşin körpələrinə daha çox rəhmi gəlir) çölə çıxarıb onlara:

Günəş çıx, Günəş çıx

Qarışqalar tabaqda çörəyimizi yedi.

nəğməsini oxudarmışlar .

May, iyun aylarında əkin, biçin vaxtı yağışlar çox yağanda kişilər bel götürüb həyətləri şumlamağa başladılar ki, Günəşi utandırsınlar (yəni torpaq qışdakı qədər yumuşalmışdır, biz şuma başlamışıq) [6].

Yuxarıda göstərdiyimiz “Günəşçağıрма ayini” bölgənin daha çox ovalıq zonasına, yağış çağırma ayinləri isə əsasən zonanın yüksək dağlıq ərazilərinə aid edilir. Çöl etnoqrafik tədqiqatı zamanı bizə aydın oldu ki, Lerik rayonunun Veri kəndində yağış yağmayanda kəndin qədim qəbiristanlığının yanındakı pirin müqəddəs daşını çaya qoymaqla yağış yağmasına ümid edirlər. Bu ayin bölgədə insanların müqəddəs yerlərə, daşa, çaya, suya olan etiqadından, inamından yaranmış ayindir. Bölgədə daş güc-qüvvət, su isə paklıq və həyat rəmzi kimi dəyərləndirilir. İndi də uşaqların qoluna daşdan göz muncuğu bağlayır, diksinmiş insana su içirirlər ki, xəta baş verməsin [2].

Bölgədə yaz və payız aylarında əsən güclü küləklərin qarşısını almaq üçün isə sonbeşiklərə torpağa balta çaldırırlar ki, guya əsən külək baltanın torpaqda açdığı kəsikdən yerin təkinə keçib ram olur [3]. Bu ayində baltanın sonbeşiklər tərəfindən çalınmasını ailədə övlad artımının sonbeşiklə kəsildiyi kimi küləyin də kəsiləcəyinə inam yaradırsa, digər tərəfdən torpağa dəmir baltanın çalınması dəmirin kəsərli olması, dəmirə etiqad ayininin indi də qaldığını sübut edir. Dəmirə etiqad məvhumu isə ehtimal etməyə imkan verir ki, bu zonada dəmir istehsalı olmuş və insanlar dəmir alətlərə çox ehtiyac duyduqlarından dəmirə də etiqad yaranmışdır.

Bölgədə gözdəyməni ovsunlamaq üçün nəzərə gəlmiş insanın başına bir çimdik duz çevirib gözdəyilənin kürəyinə toxundurub atasının, qarın nahiyyəsinə toxundurub anasının adını çəkməklə sanki bəd nəzərə (ruha) bildirirlər ki, bu adamın sahibi (ata, anası) var, bundan əl çək. Əgər ayini analar icra edirlərsə, bu halda:

Bizim ocağın külü, bir də bibər yarpağı,

Kim balama göz vurub, gözünə bibər yarpağı.

sözlərini ifa edirlər [6]. Burada bibərin acılığı bəd nəzərin acı bibərdən qorxduğu ifadə olunur. Birinci misrada isə ocağın, odun müqəddəsliyi, odun hər şeyi yandıraraq pak edə bilməsi ifadə olunur ki, bu da qədim zamanlardan oda, ocağa sitayişdən irəli gələn haldır. Azərbaycanda qədim zamanlardan insan öldükdən sonra onun ruhunun ölmədiyinə inam olmuşdur [1].

Zonanın ovsunlarından biri də günahkarın üzünə haqq söz söyləyib, sonradan söz söyləyənin nəfəsinin ağır olduğunu bildirib, qarğış etməklə günahkarı ovsunlamaqdır. Ovsuna düşmüş şəxs qorxur və özünün sonrakı hərəkətlərinə nəzarət edir, baş verən hər bir mənfi

hadisədən təsirlənir və ovsundan çıxmaq üçün günahkar olduğu şəxs qarşısında günahını etiraf etməyə məcbur olur. Buradan “sözün”, “kəlamın” müqəddəsliyi aydın görünür. Sonradan «kəlam» müqəddəsliyi İslam dininə də keçmiş təsirə düşmüş insanı təsirdən qurtarmaq üçün «dua» (sehirli söz) yazıb, ya şəxsin paltarına tikir, ya da üstündən su axıdıb həmin adama içirirlər [10]. Burada sözün müqəddəsliyi ilə bağlı suyun da müqəddəs sayıldığı aydın görünür. Suyun müqəddəsliyi qəflətən dicsinmiş və ya qorxmuş adama soyuq su içirdilməsi ilə qorxuluğun götürülməsində də özünü aydın göstərir.

İstər ovsunçuluqda və istərsə də sitayiş qalıqlarında daşa inamın güclü olması bölgədə ibtidai dövrün paleolitindən dini təsəvvürlərin yarandığını sübut edir. [13]. Ulu əcdadlarının vəhşi heyvanları daşla vuran, tapdığını daşla əzən, daşla kəsən, daşla qaşıyan, daşla tikən adətləri bugünkü insana da təsir edib. Müasir insanlarda da bu və ya başqa formada daş gəzdirmək, daşa and içmək amilləri mövcuddur. Gözəgəlimli insanların ilkin forması daşdan olan gözmuncuğu gəzdirməsi buna bir misaldır. Digər misal: zona evlərinin əksəriyyətində olan kirkirə daşına, tabağ daşına and içmə də daşa etiqaddan irəli gəlir. Çünki, həmin kirkirədə insanlar taxıl üyüdüb hələ qədim dövrlərdən tələbatlarını ödəmişlər. “Yalan deyirəmsə daşa dönüm” andı buradan irəli gəlmişdir. Bundan başqa bölgədə pırə, çox vaxt isə pır daşına and içmə də daşa sitayişdən qalmışdır. Bakı kəndlərində ölü yuyulan yerdə qara daş (qəmbər) qoyurlar ki, guya ölünün ruhu ona keçsin, sonra isə bu daş qəbiristanlığa atılır [9].

Bəhs etdiyimiz bölgədə isə ölü yuyulan yerdə 3 və ya 7 gecə fitil yandırılır ki, guya meyidin yuyulduğu yerə tökülmiş ruhunu “Qara div” aparmasın və ya həmin yerdə ocaq, türbə tikilir ki, ruh ora sığsın. Sonuncu hal vəfat etmiş insan müqəddəs hesab olunduqda baş verir. [1].

Bölgədə əl ilə bağlı da çoxlu ovsunlar vardır ki, onlardan biri də atəşpərəstlikdən bu günə qədər qalmış «qovut» (pıst) ovsunudur. (qovut müxtəlif taxılların qovrulmuşundan hazırlanmış undur). Novruz bayramı ərəfəsində qovutu nimçəyə töküb sakit bir guşədə gecə saxlayırlar və səhər qovut üzərində əl və ya hər hansı formada iz olmuş olsa demək, niyyət baş tutmuş hesab olunur [8]. Bu inamı H.Quliyev və A.Bəxtiyarov adı çəkilmiş əsərlərində səhvən qovurğa üzərində əl izinin olması kimi vermişlər

Tədqiq etdiyimiz bölgədə daşla bağlı bir çox deyimlərlə yanaşı böyük bir rəvayətlə bağlı aşağıdakı formada bir bayatı da vardır:

Balam, oğul yaxşıdır.
Qızdan oğul yaxşıdır.
Üstü plov, altı daş,
Yenə, oğul yaxşıdır.

Rəvayətə görə gəlin qaynana üçün plov çəkəndə plovun altına boşqaba daş duz qoyub üstünə plov çəkirmiş. Beləliklə, ərinə onun anası üçün daha çox plov qoyduğunu göstərən gəlinin hərəkətlərinə dözməyən qaynana qızının evinə köçüb bir müddət orada yaşayır. Lakin kürəkənin tənələrinin gəlinin hərəkətlərindən ağır olduğunu görən ana yenidən oğlunun evinə qaydır, soruşub soraq edənlər üçün isə yuxarıdakı bayatını deyir [6].

Daşa etiqadla bağlı tunc dövründən daş qutu, daş hörmə və “dolmen” (daş stol tipli qəbir bu tipli qəbir Lənkəran rayonunun Digah-Şilavar kəndləri ərazisində XX əsrin 20-ci illərində qeydə alınmışdır) tipli qəbir formaları yaranmışdır ki, bu axirət dünyasında da insanın qorunacağı rəmzinə ifadə edir. Belə qəbirlərə Lənkəran ərazisindəki Sığon və Divəlonə, Lerik rayonunun Veri, Buzeyir və zonanın bir çox başqa yerlərində rast gəlinir [7]. Dolmen – daş stol tipli qəbirlər daha çox bu bölgəyə məxsus qəbir tipidir. Bunu fransız arxeoloqu Cak de Morqan 1890-cı ildə aşkar etsə də İsa Əzimbəyov 1924-cü ilə aid tədqiqatlarında bunu bir daha təsdiq etmişdir [8]. Təssüf ki, bölgənin dolmen tipli qəbirləri sovet dönməsində təsərrüfat məqsədlərindən ötrü tamamilə dağıdılmışdır.

Bölgədə su ilə bağlı da çoxlu ovsunların olmasına baxmayaraq burada onların daha çox

özündə tarixilik yaşadanlarından bəhs edəcəyik. Belə ki, son çərşənbədə od üstündən tullanmaqla bədənlərində olan bəd ruhların yanmasına inanan bölgə əhalisi son çərşənbənin səhəri su üstünə getməklə (çaya, arxa) pak olduqlarına inanır və bir-birlərinin üzlərinə su çiləməklə bir-birlərinə həmişə pak və gümrəh olmağı arzulayırlar. Eyni zamanda toyun 3-cü gününün səhəri pərdədən çıxarılmış gəlinin bulaq və ya quyu başına aparılmasının bir rəmzi də gəlinin pak olduğunu hamıya bildirmək rəmzidir. Qorxmuş adamlara sərini su verilməsinə bölgədə qorxuluq götürmə kimi baxırlar. Bölgə əhalisi də suyun ruhlar məkanı olduğuna inanır və ruhlar diksinməsin deyər suyu aramla içmək, su içəni diksindirməmək, yemək yeyilərkən yanında mütləq su qoymaq adətləri bu gün də qalmaqdadır [1].

Ağaclara etiqada gəldikdə isə bölgə əhalisi palıd, fısq, şümşad, nil (azat) ağaclarına daha çox etiqad göstərirlər [12]. Elə bu səbəbdəndir ki, bölgədə ocaq (pir) ərazilərində daha çox bu ağaclar əkilir və onların kəsilməsi günah hesab olunur. Astara rayonunun Sım kəndi yaxınlığındakı Atəşpərəstlik dövrünə aid şümşad meşəli qəbiristanlıq hələ o dövrdən şümşadın müqəddəs ağac sayıldığından xəbər verir. Ümumiyyətlə, bölgənin bütün qəbiristanlıqlarında şümşad kolu (şimşor) əkilir. Qədim qəbiristanlıqlarda isə artıq şümşad meşələri əmələ gəlmişdir [6].

Nil ağacı da şümşad kimi uzunömürlü olduğu üçün müqəddəs yerlərdə və qəbiristanlıqlarda əkilir. Tut ağacı isə insanlara ipək yetirdiyi üçün (bu T.Bayraməlibəyov tərəfindən qələmə alınan “İpəkqurdu əfsanəsi” adlı məqaləsində də aydın görünür) müqəddəs sayılır. Bölgənin ovalıq zonasında torpaq qəbirlərə müqəddəs ağac kimi indi də çox vaxt tut ağacı döşənir [4].

Bitkilərə inama gəldikdə isə qədim dövrün müəllifi Plutarxın midiyalıları xüsusi ilə maqlar haqqında söylədiyi “onlar homami (səməni bitkisi) bitkisini əzizləyir və ona sitayiş edirlər” ifadəsi zonamızda indi də mövcud olan və böyük inanca malik səməninin cücərdilməsi, əzizlənməsi ona sitayişdən irəli gəlmişdir. Səməniyə inam o qədər güclüdür ki, hal-hazırda da bir kənddə və məhəllədə səməni bişirildikdə hər bir ev imkanı daxilində müəyyən miqdar şirniyyatla səməni bişirilən yerə gedir və niyyətinin yerinə yetməsi üçün dualar etdikcə səməninin qarışdırılmasında iştirak edir. Bişirilmiş səməni məhəllədə paylanır. Hansı evə səməni gedirsə o ev qada-baladan uzaq hesab edilir və ev sahibi səməni qabına mütləq şirniyyat qoyur [9]. Plutarxdan misal çəkməyimizdən aydın olur ki, bu inanc islamdan çox-çox əvvəl yaranmış və hələ indi də yaşamaqdadır. (H.Sarabskinin 1958-ci ildə çap olunmuş “Köhnə Bakı” əsərinin 80-81-ci səhifələrində səmənin bişirilmə adəti aydın verilsə də onun 3-4 gün qaynadılması düz verilməmişdir) [14]. Səməni 3-4 saat qaynadılmaqla hasil olunur. 3-4 gün mis təstdə qalan səməni mütləq acı dadmalıdır [6].

Üzərliyin tədqiq etdiyimiz bölgənin ovalıq ərazilərində bitmədiyinə baxmayaraq burada da ondan “gözdəyməyə” qarşı geniş istifadə edilir.

Çörəyə and içməyə gəldikdə isə bu da bitkilərə sitayişdən irəli gəlir. Ərazidə nahaqdan çörəyə and içmə çox böyük günah sayılır və inanırlar ki, hər kəs ki, nahaqdan çörəyə and içsə çörək onu vurur, evində ruzi azalar. Bu inamın da islamdan çox əvvəl mövcud olduğu andın özündən aydın görünür. Bölgədə çörəyə and aşağıdakı formada içilir: “and olsun o çörəyə ki, Qurandan əvvəl dünyaya gəlmişdir” [14].

Buğda və çörəyin müqəddəsliyi bölgədə yayılmış “Sünbül və it” əfsanəsində də aydın görünür. Ən qədim zamanlarda Allahın əmri ilə sünbül buğda bitkisinin bütün gövdəsini əhatə etmiş və çörək o qədər artmışdır ki, insanlar çörəyi israf etmiş, natəmiz yerlərə tökmüş, kirli əllərini, bədənələrini çörəklə silmişlər. Bu hərəkətlərinə görə insanlar Allahın qəzəbinə duçar olmuş, buğdanın sünbül verməsi Allah tərəfindən dayandırılmış, qıtlıq və aclıq başlanmışdır. Lakin insanın dostu olan itin yalvarışına Allahın rəhmi gəlmiş və buğda bitkisinə bu günlərdə olduğu qədər sünbül asmağa əmr etmişdir ki, insanlar onun qədrini bilsin, bir daha çörəyə qarşı pis rəftar etməsinlər [4]. Bu bir əfsanə olsa da Azərbaycan mentalitetinə görə çörəyə xor

baxmağın qəbahət və günah olduğunu anladan amildir.

Bölgədə od ayını ilə bağlı inanların olması bölgə əhalisinin İslamdan əvvəl atəşpərəstliyə sitayiş etməsindən irəli gəlir. Bu inamın insanlarda, o cümlədən bölgə əhalisində yaranması odun köməkliyi ilə isanların soyuqdan vəhşi heyvanlardan qoruna bilməsi ilə də bağlamaq olar. Bundan savayı insanların təkcə mağaralarda deyil, açıq şəraitdə də yaşamaları oddan istifadə nəticəsində mümkün olmuşdur. Od sayəsində insanlar bişmiş qidalarla təmin olunmuş, od ilə gərəksiz şeyləri, hətta ölümləri yandırır kül etməklə ətraf aləmi parazitlərdən qorumuşlar. Prometeyin Qafqazda zəncirlənməsi əfsanəsi, Vətənimiz ərazisində təbii od mənbələrinin olması, həqiqətən də Azərbaycanımızın odlar yurdu olmasını sübut edir. Odpərəstlərin kəbəsinin Şiz olması (Qədim Qazaka şəhərində) və ərəblərin ilk hücumları zamanı onlara tabe olmadıqlarından “Quranın qissələr” kitabında göstərildiyi kimi “Lənət olsun Şizdin övladlarına” ifadəsi işlətmişlər [10]. Hələ indi də bölgədə “O, işığa and olsun”, “O, oda and olsun”, “Yalan deyirəmsə oda kor baxım”, “Ocağıma and olsun” deyimləri, “Ocağın sönsün”, “Çırağını yandıran olmasın”, “Odun sönsün” və s. kimi qarğışlar, müqəddəs yerlərdə, qəbiristanlıqlarda mərasimlər zamanı şam yandırılması adətləri qalmaqdadır [9]. Azərbaycan etnoqrafiyasının 3-cü cildində isə “Səni görüm qapından ayaqqabı əskik olmasın” qarğıışı ilə tərəf müqabilinə ölüm arzusu ifadə olunur [1]. Oda inamla əlaqədar çöl etnoqrafik materialları toplayarkən Lerik rayonu Buzeyir kəndinin 90 yaşlı sakini Balamirzə Kəlbiyevin 1997-ci ildə verdiyi məlumatdan aydın olur ki, hələ indi də bölgə əhalisi yeni evə köçdükdə köhnə evdən yeni evə od və ya yanar kosov aparırlar. Bu isə müqəddəs odun getdiyi yeni ocağın da müqəddəsliyinə işarədir. Lənkəran rayonu Aşağı Nüvədi kənd sakini 75 yaşlı Şahab Əyyub oğlu Məmmədovun 2002-ci ildə verdiyi məlumata görə “Gəlin köçən qızı ata evinin ocağı ilə vidalaşmaq rəmzi kimi ocaq və ya təndir başına 3 dəfə dolandırırırlar. Ər evində isə 3-cü gündə gəlin gəldiyi ev ona əziz olsun deyər gəlini ocağın və ya təndirin başına 3 dəfə dolandırırırlar”. Bu adət yeni gəlinin yeni ev, yeni ocaq sahibi olması rəmzinə işarədir.

Heyvanlara sitayişə gəldikdə isə bu ilk əvvəllər totemizimdən yaransa da sonralar bu hal heyvanların təsərrüfatda tutduğu mövqeyi ilə daha da güclənmişdir. Bölgənin qəbiristanlıqlarında və pirlərində indi də qoç heykəllərinə rast gəlmək olur. Etnoqraf Q.Çursin yazır ki, Lənkəranın Digaha gedən yolunda Türbəbin kəndinin yanında yolun üstündə olan qoyun fiqurunun belinə yoldan keçənlər daş atmaqla öz işlərinin nə dərəcədə baş tutacağını yoxlayırlar. Əgər atılan daş qoyun fiqurunun belində qalarsa nəzərdə tutulan işin baş tutacağına inanırlar [17].

Heyvanlara sitayiş inamı ən qədim zamanlardan Azərbaycanda mövcud olmuşdur. Xüsusən atın bütün Azərbaycanda murad hesab olunmasının özü də qədim inam və etiqaddan irəli gəlir. Azərbaycanın bir sıra başqa rayonlarında olduğu kimi Lənkəran rayonunun İsti-su pansionatı ərazisindən axan və yayda suyu quruyan kiçik çayın içərisində olan “At ayağı” izinə (pirinə) sitayiş edilməsi atın müqəddəs hesab olunmasını sübut edir. Muğandakı “Əliköməktəpə” arxeoloji abidəsində tapılmış at skeleti bölgədə atın 6 min il əvvəl əhliləşdirilməsini söyləməyə imkan verir [11]. Hələ indi də at, inək kəllələrinin bağlardakı payalara keçirilməsi totemizmin qalıqları kimi heyvanlara olan inanlardan irəli gəlir.

Nəticə

Bütün yuxarıda söylənilənlərdən aydın olur ki, bəhs olunan bölgədə indi də islamlaşmadan qədim dini ayinlərin qalıqları qalmaqdadır və əhalinin adət-ənənəsində geniş rol oynamaqdadır. Müasir gənclər üçün özünün milli mentalitetini tanıyıb, tarixini bilib milli özünəməxsusluğunu dərk etməkdə qədim dini ayin qalıqları da mühüm rol oynayır.

Milli dəyərlərimizin tədqiqi, öyrənilməsi və gələcək nəsillərə çatdırılması nəzərinə məqalədə aydın olur ki, xalqımız multikultural dəyərlərini qorumuş, mühafizə etmiş və milli zəmində inkişaf etdirmişdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan etnoqrafiyası. (2007). 3 cildə 3-cu cild. Şərq-Qərb Bakı s. 379, 381
2. Cavadov Q. (2004). Talışlar. Bakı-“Elm” nəşriyatı s. 350, 353.
3. Cavadov Q. (2000). Azərbaycanın azsaylı xalqları və milli azlıqları. Bakı “Elm” nəşriyatı s.111, 315.
4. Cavadova E. (2009). O həm də görkəmli etnoqraf idi. (Teymur bəy Bayraməlibəyovun həyat və yaradıcılığından səhifələr) Bakı-Nurlan, s. 147, 150, 151.
5. Elm qəzeti, (1999). avqust sayı s.3
6. Kəlbəyev H. (2004). Talışların maddi və mənəvi mədəniyyət dəyərləri. I hissə Bakı, s. 68, 70,72,73,77,
7. Qazıyev S.M. (1960). Küp qəbirləri albomu. Bakı, s.36 .
8. Qazıyev S.M. İki küp və iki katakombə qəbri. «Azərbaycanın maddi mədəniyyəti», III cild. s.56.
9. Quliyev, H., Bəxtiyarov A. (1968). Azərbaycanda qədim dini ayinlər və onların məişətdə qalıqları. Bakı, s.35, 37.
10. Quranın qissələri.(1993). Bakı, s. 45, 46
11. Məmmədov, H. (2001) Muğanın maddi mədəniyyəti. Bakı, s. 73.
12. Mustafayev, A. (1977) Şirvanın maddi mədəniyyəti. Bakı. s. 97, 98
13. Nərimanov, İ. (1958). Gəncəçay rayonunun arxeoloji abidələri. Bakı, s.12, 83
14. Sarabski H. (1958). Köhnə Bakı. Bakı, s. 80-81
15. Təhmasib M , H. (1946). Azərbaycan xalq ədəbiyyatında div surəti. «Vətən uğrunda», №1, 79-93 s.
16. Рисс П.Ф. (1885). О талышах. Их образи, жизни и йазык-Записки Кавказского отдела Руского Географиче общества. Тифлтс, Вып. 3 с. 1-2.
17. Чурсин Г. (1926). Талыщи. Тифлис, с.36

REMAINS OF ANCIENT TRADITIONS AND MULTICULTURALISM IN THE HOUSEHOLD

Hashim Kalbiyev

Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan

The article studied in detail the fact that ancient customs and traditions in Azerbaijan can remain in our life today, exist on a par with the traditions of modern times, and represent a clear example of tolerance and multiculturalism for our people. The purpose of the article is to study the remains of ancient beliefs and traditions that remain in our life today and to study their roots, as well as to give more valuable materials to Ethnology about the ethnogenesis, mentality, tolerance and multicultural people of our people. The essence of the article is to investigate and study in detail in today's aspect that tolerance and multicultural values in our ancient beliefs, customs and traditions have emerged in the south-eastern region of the Republic of Azerbaijan since the earliest times. From the research methods and methodology of the article, it is clear that the remains of Ancient Traditions in the region still play an important role in the life of the people today. The remains of ancient traditions and beliefs also play an important role in recognizing the national mentality of our modern youth, knowing its history and comprehending national identity.

Keywords: custom, tradition, household, tolerant, multicultural, belief, rite, creed, worship

ДРЕВНИЕ ТРАДИЦИИ И МУЛЬТИКУЛЬТУРНОСТЬ В ЖИЗНИ

Гаши́м Кельбиев

Ленкоранский государственной университет, Ленкоран, Азербайджан

В статье подробно рассмотрено, что древние обычаи и традиции в Азербайджане и сегодня могут

оставаться в нашем доме, существовать наравне с традициями современности, являясь ярким примером толерантности и мультикультурализма для нашего народа. Целью статьи является изучение остатков древних верований и традиций, которые до сих пор остаются в наших домах, и изучение их корней, а также дать более ценный материал для этнологической науки об этногенезе, менталитете, толерантности и мультикультурности нашего народа. Суть статьи заключается в изучении и детальном изучении в сегодняшнем аспекте того, что толерантность и мультикультурные ценности в наших древних верованиях, обычаях и традициях зародились в юго-восточном регионе Азербайджанской Республики с древнейших времен. Из методики и методики исследования статьи видно, что в регионе остатки древних традиций и сегодня играют важную роль в быту народа. Зная национальный менталитет, зная историю нашей современной молодежи, немаловажную роль в понимании национального самосознания играют также древние традиции и остатки верований.

Ключевые слова: рэлигиэ, брэд, быт, толэрантност, мултикултурал, вера, поклонэниэ

Daxil oldu: 10.03.2025

Çap edildi: 10.06.2025

GEOSİYASİ REALLIQLAR FÖNÜNDƏ HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN – TÜRKİYƏ ƏMƏKDAŞLIQ MODELİ

Hüseyn Hüseynli

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: huseyn.huseynli@bsu.edu.az

DOI: 10.30546/2960-1967.2025.1.025

Xülasə. Məqalədə Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin Azərbaycan və Türkiyə arasındakı münasibətlərdə apardığı yorulmaz siyasi fəaliyyəti tədqiq edilmişdir. Tarixi faktlarla sübut olunmuşdur ki, Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldiyi ilk dövrdən qardaş respublika ilə bütün sahələrdə (iqtisadi, siyasi, mədəni, hərbi) faydalı əməkdaşlığa çalışmış, Türkiyəni Azərbaycanın bir nömrəli müttəfiqinə çevirmişdir. Heydər Əliyevin Türkiyəyə, eyni zamanda müvafiq olaraq Türkiyə Cümhuriyyəti rəsmilərinin ölkəmizə etdiyi rəsmi səfərlər, burada aparılan müzakirələr, imzalanan müqavilələr və bunların gələcək inkişaf perspektivləri araşdırılmışdır. Ölkələrimiz arasındakı strateji əməkdaşlığın böyük siyasi fəaliyyət nəticəsində gündən-günə dərinləşməsi qeyd olunmuşdur. Məqalədə əsas mənbə kimi Heydər Əliyevin nitq və çıxışlarından, eyni zamanda müxtəlif müəlliflərin əsərlərindən istifadə olunmuşdur.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, Türkiyə Cümhuriyyəti, Süleyman Dəmirəl, Əhməd Nejdət Sezər, Yıldırım Akbulut

Giriş

Azərbaycan və Türkiyə arasında münasibətlərin tarixi qədim və böyükdür. Bu münasibətləri formalaşdıran amillər ortaq kök, din, dil, adət-ənənə, mədəniyyət və dəyərlərdir. İllər əvvəl də tarixin çətin dövrlərində iki ölkə arasında mehriban qonşuluq və dostluq münasibətləri olmuşdur. 1918-ci ildə Türk Qafqaz İslam ordusunun Nuru Paşanın komandanlığı altında Bakını xilas etməsi bu qardaşlığın əyani göstəricisidir. Heydər Əliyev bu tarixi belə qiymətləndirmişdir: *“Türk ordusunun Azərbaycana, Bakıya gəlməsi, Azərbaycanı daşnakların təcavüzündən xilas etməsi hər bir azərbaycanlının qəlbində yaşayır. Azərbaycan xalqı həmin ağır dövrdə türk xalqının ona göstərdiyi köməyi heç vaxt unutmayacaqdır.”*

1920-ci ildə Sovetlərin Azərbaycanı işğal etməsindən sonra uzun illər ölkələrimiz arasında münasibətlər kəsilmişdir. Düzdür Azərbaycanda sovet rejimi qurulduqdan illər sonra 1967-ci ildə Türkiyənin baş naziri Süleyman Dəmirəl, 1969-cu ildə isə Türkiyə prezidenti Cövdət Sunay Azərbaycana səfər etmişdilər. Bu da qardaş respublikanın hətta çətin bir rejimdə olsa da Azərbaycana dəstəyinin bariz göstəricisi idi.

Əsas hissə

1991-ci il 18 oktyabrda Azərbaycan öz müstəqilliyini elan etdikdən sonra onu tanıyan ilk dövlət məhz Türkiyə Cümhuriyyəti oldu (red.-9 noyabr 1991-ci il). 1992-ci il yanvarın 14-dən iki ölkə arasında rəsmi olaraq diplomatik əlaqələr quruldu. Həmin vaxtdan Türkiyənin Azərbaycanda, bir qədər sonra isə Azərbaycanın Türkiyədə diplomatik nümayəndəlikləri quruldu. 1992-ci ildə Turqut Özalın ölkəmizə rəsmi səfəri bu münasibətlərin gələcək inkişafında mühüm rol oynadı.

1993-cü ildə Heydər Əliyevin Azərbaycan rəhbərliyinə gəlməsi ölkənin tarixi müqəddəratını həll etdi. O, Azərbaycanda siyasi sistemin, azərbaycançılıq ideologiyasının eyni zamanda ölkədə milli özünüdərk şüurunun formalaşmasının əsasını qoydu. Ümumiyyətlə bu gün ölkəmizin regionda və dünyada tutmuş olduğu lazımi mövqeyə və rola baxsaq görürük ki, burada Ümummilli liderin hakimiyyətə gəlməsindən sonra atdığı addımların nəticəsi var. Təbii ki, bir məqalə çərçivəsində böyük şəxsiyyətin yorulmaz fəaliyyətini əhatə etmək çətinidir. Çünki onun fəaliyyəti təkcə Azərbaycan coğrafiyası ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda regionu, Qafqazı, keçmiş SSRİ məkanını, Avropanın və Asiyanın bir çox ölkələrini də əhatə etmişdir. Burda təbii ki, onun uzun illər SSRİ rəhbərliyində təmsil olunması da mühüm rol oynamışdır.

Heydər Əliyevin 1993-cü ilin iyununda Azərbaycan Respublikasında hakimiyyətə qayıdırdan sonra Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlər sistemində layiqli yer tutmasında və dünya siyasətinə integrasiyasında, ölkəmizin siyasi-iqtisadi, elmi-texniki, mədəni-mənəvi maraqlarının formalaşdırılıb reallaşdırılmasında atdığı mühüm addımlar sırasında qardaş Türkiyə Cümhuriyyəti ilə münasibətlərin daha yüksək səviyyədə və etibarlı təməllər üzərində qurulmasına çox böyük önəm verməsi idi. Onun ifadə etdiyi *“Bir millət iki dövlət”* sitatı bunun ən mükəmməl ifadəsidir. Çox çətin bir dövrdə hakimiyyətə gələn Ulu öndər qısa zaman kəsiyində Türkiyəni Azərbaycanın bir nömrəli müttəfiqinə çevirdi. Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının Prezidenti kimi Türkiyə Cümhuriyyətinə üç rəsmi, iki qeyri-rəsmi, on beş dəfə isə işgüzar səfər etmişdir [4].

Bu səfərlərdən ən önəmlisi hakimiyyətinin ilk illərində həyata keçirdiyi 1994-cü il 8-10 fevral rəsmi səfəridir. Səfər zamanı iki ölkə arasındakı münasibətlərdə dostluq mesajları verilmiş və Ermənistan əgər Qarabağın işğalına son qoymazsa Türkiyənin də öz sərhədlərini ermənilərə açmayacağı qərara alınmışdır [7, s.50]. Səfər zamanı Heydər Əliyevin Türkiyə Böyük Millət Məclisində etdiyi çıxış nəticəsində iki ölkə arasında parlamentlərarası əlaqələrdə yeni bir mərhələ formalaşmışdır. Çıxışı zamanı o, Türkiyə və Azərbaycan arasında qarşılıqlı əlaqələrin tarixində parlamentlərin xüsusi rolu olacağını vurğulamış, gələcəkdə bu əlaqələri daha da inkişaf etdirməyi tövsiyə etmişdir.

Bu rəsmi səfər iki ölkə arasında önəmli tarixi məsələlərin qəbulu, əməkdaşlığın gücləndirilməsi, qardaş münasibətlərin inkişafı baxımından yeni bir dönəmin başlanğıcı oldu. Çünki 9 fevral 1994-cü ildə qardaş ölkələr arasında tam 17 müqavilə imzalanmış oldu. Bu doğrudan da tarixi bir hadisə idi. Siyasi iradə ilə bağlanan bu müqavilələr tarixi, dini, etnik cəhətdən bir-birinə bağlı iki ölkəni daha da yaxınlaşdırdı. İki ölkənin bir-birinə nə qədər dəyər verdiyini dost və düşmənə göstərmiş oldu.

Müqavilələrdən biri *“Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında dostluq və hərtərəfli əməkdaşlığın inkişafı barədə Müqavilə”*dir [2]. Müqavilədə çoxpartiyalı sistem, azad bazar iqtisadiyyatı, əsas insan hüquqları və azadlıqlar, demokratik hüquqi dövlət, iki ölkə arasındakı tarixi və mədəni əlaqələr, sülh, dostluq, təhlükəsizlik kimi məsələlər öz əksini tapmışdır.

1994-cü ilin 9 fevral tarixində iki ölkə arasında imzalanmış digər önəmli anlaşma *“Türkiyə ilə Azərbaycan arasında elmi, texniki, sosial, və iqtisadi sahələrdə əlaqələrin qurulmasına dair anlaşma”*dır. Bu müqavilə də digər müqavilələrin davamı kimi iki ölkə arasında yaxın dostluğu və müxtəlif istiqamətlərdə əməkdaşlığı, xüsusilə iki ölkə arasında ticarət dövriyyəsini inkişafını nəzərdə tutan müqavilə idi. Ümumilikdə Heydər Əliyevin 1994-cü il 8-10 fevral tarixindəki rəsmi səfəri çərçivəsində Türkiyə ilə imzaladığı bu müqavilələr iki ölkə arasında siyasi əlaqələrdən mədəni, elmi, humanitar, turizm, iqtisadiyyat kimi bütün sahələri əhatə edirdi. Bu müqavilələrdən sonra Azərbaycan regionda və dünyada güclü dövlət sayılan Türkiyənin dəstəyini daha yaxından qazanmış oldu və bu da ölkəmizin Qərbə integrasiyasını daha da sürətləndirdi.

Bildiyimiz kimi 18-19 oktyabr 1994-cü ildə Türkiyənin İstanbul şəhərində Türkdilli dövlətlərin iştirakı ilə keçirilən *“İstanbul Zirvə”* toplantısında Azərbaycan da iştirak etmişdir. Sammitdə Türkiyədən ulu öndər Heydər Əliyevə ciddi siyasi dəstək mesajları verilmişdir. Zirvə Türkiyə prezidenti Süleyman Dəmirəlin rəhbərliyi ilə keçirilmişdir. Zirvədə Azərbaycan prezidenti H.Əliyevlə yanaşı digər türkdilli dövlətlərin (Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan və Türkmənistan) rəhbərləri də iştirak etmişlər [9]. Bu toplantıdan sonra ölkələrimiz arasındakı münasibətlər daha da inkişaf etmiş, Türkiyənin Azərbaycana və hakimiyyətə dəstəyinin göstəricisi olaraq çoxsaylı rəsmi səfərlər həyata keçirilmişdir. 1994-ci ilin sonlarında o dövrdəki Türkiyə Böyük Millət Məclisinin sədri Hüsəmettin Cindoruk 5 nəfərlik heyətlə Azərbaycana rəsmi səfər etmişdir. Daha sonra 1995-ci ilin aprelində Azərbaycan Milli Məclisinin təmsilçisi

üzvləri Türkiyədə səfərdə olmuşdur. Bu iki ölkənin parlamentlərarası münasibətlərinin gələcək inkişafı prepektivlərini şərtləndirmişdir.

Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində atdığı addımlarda qardaş Türkiyənin dəstəyini hər zaman hiss etmişdir. Təbii ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Heydər Əliyevin yorulmaz siyasi fəaliyyəti bu dəstəyi daha da artırmışdır. Türkiyə həm Birləşmiş Millətlər Təşkilatında, həm də ATƏT-in toplantılarında öz qardaş mövqeyini hər zaman açıq şəkildə nümayiş etdirmişdir. Türkiyə məhz Dağlıq Qarabağ probleminə görə Ermənistanla diplomatik münasibətlər qurmamış, eyni zamanda Ermənistanla iqtisadi embarqo tətbiq etmişdir. Türkiyə rəsmi olaraq dəfələrlə Ermənistanla münasibətləri yalnız Qarabağ məsələsi ədalətli şəkildə və Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində həll olunduğu halda normallaşdıracağını bəyan etmişdir [1]. İnstitusional çərçivədə, beynəlxalq aləmdə Türkiyə Azərbaycana böyük dəstək vermiş, Qarabağ münaqişəsinin ədalətli həlli üçün çalışmışdır. Regionun digər güclü dövlətləri Rusiya və İranın Ermənistanla dəstəyi fonunda Azərbaycanın tək olmadığını hər addımda hiss etdirmişdir. Bu dəstək ölkəmizin Qərbə integrasiyasına, Avropa ölkələri ilə münasibətlərin gələcək inkişaf perspektivlərinə rəvac vermişdir.

1997-ci ildə Türkiyədə Məsut Yılmazın hakimiyyətə gəlişindən sonra da ölkələrimiz arasındakı münasibətlər yüksələn xətlə inkişaf etmişdir. Bu dövrdə iki ölkə arasında dövlət rəsmiləri arasındakı rəsmi səfərlər zamanı iqtisadi münasibətlərlə yanaşı, Türkiyə-Ermənistan sərhəd qapısı (red.-Əlican sərhəd qapısı) kimi məsələlər də müzakirə edilmişdir. 1997-ci il 5-8 may tarixində ümummilli lider Heydər Əliyev Türkiyəyə ikinci dəfə rəsmi səfər etmişdir. Səfər zamanı dövlət rəsmiləri ilə keçirilən görüşlər, aparılan danışıqlar ölkələr arasındakı hazırkı münasibətlərin, eyni zamanda gələcək inkişaf prepektivləri baxımından xüsusilə faydalı olmuşdur. Səfər zamanı iki ölkə arasında strateji əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi ilə bağlı müqavilələr imzalanmışdır. 1997-ci ilin martında TBMM-nin o zamankı başqanı Mustafa Kalemli öz nümayəndə heyəti ilə bərabər ölkələrimiz arasındakı parlamentar münasibətlərin inkişafı baxımından mühüm olan rəsmi səfərini həyata keçirmişdir.

1997-ci ildən Heydər Əliyevin ölkələrimiz arasındakı münasibətlərin inkişafı baxımından atdığı bu addımlar Türkiyə və Azərbaycanın strateji müttəfiqliyini şərtləndirmişdir. 1997-ci ilin mayında Azərbaycan və Türkiyə arasında “Strateji Müttəfiqlik Bəyannaməsi” imzalanmışdır [8, s.103]. Bu deklarasiyaya görə Azərbaycan neftinin Türkiyə üzərindən Avropaya nəqli, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı Ermənistanın Türkiyə tərəfindən qınanması, Ermənistanın bölgədəki hərbi qüvvələrinin qeyd-şərtsiz çıxması, Türkiyənin Ermənistanla heç bir məhsul verməməsi kimi məsələlər iki ölkə arasında razılaşdırılmışdı. Türkiyə bu protokollarla Azərbaycan torpaqlarından çıxmaya kimi Ermənistanla heç bir münasibət qurmayacağını açıq şəkildə bəyan etmişdir.

1998-ci ildə Heydər Əliyev xalqın istəyi ilə yenidən prezident seçilmişdir. Bundan sonra da Türkiyə ilə münasibətləri daha da inkişaf etdirmək yolunda yorulmaz fəaliyyət göstərmişdir. ATƏT-in 1999-cu il İstanbul Zirvə toplantısında Türkiyə ilə bərabər Avropa ölkələri də Heydər Əliyevi dəstəkləmişlər. Çünki Heydər Əliyevin təklif etdiyi sülh siyasəti Qərbin xarici siyasəti ilə uzlaşırdı. Türkiyə də təbii ki, Azərbaycan rəhbərliyinin sülhsevər siyasətini dəstəklədiyini bildirmişdir. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün ədalətli şəkildə bərqərar olması yolunda dəstəyini daima əsirgəməyəcəyini ifadə etmişdir.

Sonrakı illərdə də iki ölkə arasında dövlət və hökumət başçıları səviyyəsində rəsmi səfərlər və görüşlər davam etmişdir. 2000-ci il fevralın 7-də TBMM sədri Yıldırım Akbulutun Azərbaycana səfəri zamanı, iki ölkənin parlamentinin rəhbərləri arasında müzakirələrin təməl mövzusu Qərbdəki bəzi dövlətlərin parlamentlərinin “Qondarma Erməni soyqırımını” tanıması olmuşdur. Hər iki ölkənin rəsmiləri bunu tanıyan bəzi Qərb ölkələrinə qarşı sərt bəyanatlar vermişlər. 2000-ci ildə Türkiyə prezidenti Süleyman Dəmirəl Azərbaycana səfər etmişdir. Daha sonra 2000-ci il 11-12 iyul tarixlərində Türkiyənin o vaxt yeni seçilmiş prezidenti Ahmet Necdet Sezər Azərbaycana rəsmi səfər etmişdir. Prezident seçildikdən sonra ilk səfərini

Azərbaycana etməsi, Türkiyə Prezidentinin ölkəmizə və siyasi rəhbərliyə göstərdiyi diqqətin nəticəsi idi. Türkiyə Sezər dönəmində də Azərbaycanın daima yanında olduğunu hər platformada dilə gətirmişdir. Onun dövründə 2001-ci ildə İstanbulda təşkil olunan “Türkdilli dövlətlərin Zirvə toplantısında” öz dəstəyini Heydər Əliyevlə görüşündə açıq ifadə etmişdir.

2001-ci il 12-17 mart tarixində Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyev Türkiyəyə növbəti rəsmi səfərini etmişdir. Bu səfər də ölkə başçısının digər səfərləri kimi ölkələrimiz arasında siyasi, hərbi, iqtisadi və digər sahələrin inkişafına təkan vermişdir. Türkiyənin dövlət rəsmiləri ilə aparılan müzakirələrdə qeyd olunan sahələrin hazırkı vəziyyəti və inkişaf perspektivləri hərtərəfli müzakirə edilmişdir. Azərbaycanın təbii qazının Türkiyəyə nəql edilməsinə dair bağlanan saziş qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq siyasətinin inkişafı baxımından xüsusi ilə mütərəqqi addım idi. Xronoloji olaraq Heydər Əliyevin, dövlət rəsmilərimizin, eyni zamanda Türkiyə prezidentlərinin qarşılıqlı səfərlərinə nəzər saldıq. Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə reallaşan bu tarixi görüşlər dostluğa, qardaşlığa, ikitərəfli faydalı ticarət, iqtisadi, mədəni, hərbi, siyasi əməkdaşlıqlara söykənirdi. Heydər Əliyevin qeyd etdiyi kimi *“1993-cü ilin yayından başlayaraq, Türkiyəyə münasibətdə də xarici siyasət kursunda ciddi dəyişikliklər edildi və Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərində keyfiyyətə yeni bir mərhələ başlandı. Bu gün Türkiyə Azərbaycanın ən etibarlı müttəfiqidir. Rəsmi səfərlər zamanı iki ölkə rəhbərləri arasında mühüm sənədlər imzalanmışdır. Azərbaycan Türkiyə münasibətləri iki qardaş xalqın mənafelərinə xidmət etməklə yanaşı dünyada və bölgədə sülhün və əmin-amanlığın bərqərar olmasına öz töhfəsini verir”* [5].

İki ölkə arasında iqtisadi sahədə bu tarixi zaman kəsiyində çoxşaxəli əməkdaşlıqlar qurulmuşdur. 1994-cü ilin sentyabrında imzalanmış “Əsrin müqaviləsində” “Türk petrolları” şirkəti də təmsil olunmuş və önəmli tərəfdaşlardan biri olmuşdur. Ümumilikdə Azərbaycanın imzaladığı beş önəmli müqavilədə (Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Azəri-Çıraq-Günəşli, Şahdəniz, Kürdaşı, Araz-Alov-Şərq) Türkiyənin payı vardır. 2007-ci ildə Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərinin istifadəyə verilməsi ölkələrimiz arasındakı iqtisadi əməkdaşlığı daha da möhkəmləndirmiş oldu. 2010-cu ildə isə Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti ilə Türkiyənin BOTAŞ şirkəti arasında Azərbaycan qazının Türkiyəyə və Avropaya nəqli barədə müqavilə imzalandı [6, s.118-119]. Bunlar eyni zamanda iki ölkə arasında enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında mühüm rol oynayan amillərdir. Xarici investisiyaların həcmində də qardaş respublika digər ölkələrdən fəqlənir. O dövrün statistikalarına nəzər salsaq, Türkiyə şirkətlərinin qoyduqları sərmayə çox böyük rəqəmlərlə ölçülür. Heydər Əliyevin dövründə iqtisadi əməkdaşlıq sahəsində ölkələrimiz arasında 23 sənəd imzalanmışdır. Ölkələrimiz arasında münasibətlərin inkişafındakı xidmətləri, eyni zamanda bölgədə, regionda həmişə sülhün sabitliyin təşəkkülündə göstərdiyi xidmətlərə görə Heydər Əliyev 1997-ci ildə Türkiyənin “Dövlət nişanı”, 1999-cu ildə isə Beynəlxalq Atatürk Sülh Mükafatına layiq görülmüşdür. Bununla yanaşı o, dəfələrlə Türkiyənin ayrı-ayrı media orqanları tərəfindən “İlin adamı” seçilmişdir.

2000–2003-cü illər Azərbaycan üçün daxili sabitliyin möhkəmləndirilməsi və xarici siyasətdə balanslı kursun davam etdirilməsi ilə səciyyələnirdi. Bu dövrdə Heydər Əliyev Türkiyə ilə əlaqələrin prioritet xarakter daşdığını dəfələrlə vurğulamışdır. Onun təşəbbüsü ilə yüksək səviyyəli qarşılıqlı səfərlər intensivləşdirilmiş, strateji məsələlərdə birgə mövqelər formalaşdırılmışdır.

2000-ci ilin iyun ayında Türkiyə Prezidenti Ahmet Necdet Sezerin Bakıya rəsmi səfəri və həmin ilin noyabrında Heydər Əliyevin Ankaraya səfəri münasibətlərin yeni mərhələyə keçidini simvolizə edirdi. Bu səfərlər zamanı tərəflər arasında bir sıra sənədlər imzalanmış, Dağlıq Qarabağ münaqişəsində Türkiyənin Azərbaycana verdiyi siyasi və diplomatik dəstək bir daha təsdiqlənmişdir. Heydər Əliyev beynəlxalq təşkilatlarda da Türkiyə ilə ortaq fəaliyyətə xüsusi önəm verirdi. İƏT, TÜRKSÖY və BMT çərçivəsində Türkiyə-Azərbaycan əməkdaşlığı gücləndirilmişdir.

Heydər Əliyevin Türkiyə ilə münasibətlərin strateji səviyyəyə çatmasında enerji siyasəti mühüm rol oynayırdı. Xəzər hövzəsi neft və qaz ehtiyatlarının dünya bazarına çıxarılmasında Türkiyənin tranzit ölkə kimi seçilməsi həm iqtisadi, həm də geosiyasi baxımdan böyük əhəmiyyət daşıyırdı. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə hazırlanan və 2002-ci ildə təməli qoyulan Bakı–Tbilisi–Ceyhan əsas ixrac neft boru kəməri Azərbaycan neftinin Gürcüstan və Türkiyə üzərindən Aralıq dənizinə çıxarılmasını təmin edən nəhəng layihə idi. Bu layihə yalnız iqtisadi deyil, eyni zamanda siyasi və təhlükəsizlik baxımından da əhəmiyyət daşıyırdı. Heydər Əliyev bu layihəni həyata keçirməklə:

1. Azərbaycanın iqtisadi müstəqilliyini möhkəmləndirdi;
2. Türkiyə ilə strateji tərəfdaşlığı gücləndirdi;
3. Rusiyadan asılılığı azaltmış;
4. Qərbi dünyası ilə inteqrasiyanı dərinləşdirdi.

Bu layihə eyni zamanda ABŞ və Avropa İttifaqının dəstəyini qazandı və regionda yeni enerji dəhlizlərinin əsasını qoydu.

Nəticə

Heydər Əliyevin prezidentliyi dövründə Azərbaycan–Türkiyə münasibətləri keyfiyyətə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Onun uzaqgörən siyasəti və prinsipial mövqeyi nəticəsində iki ölkə arasında yalnız siyasi deyil, iqtisadi, mədəni və hərbi sahələrdə də dərin əməkdaşlıq qurulmuşdur. “Bir millət, iki dövlət” ideyası bu münasibətlərin əsas fəlsəfəsini təşkil etmiş və real siyasətə çevrilmişdir [3, s.172]. 1994-cü ildə imzalanmış 17 mükavilə ilə iki ölkə arasında əməkdaşlığın hüquqi əsası möhkəmləndirilmiş, xüsusilə siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrdə əlaqələr sürətlə inkişaf etmişdir. Bu dövrdə Heydər Əliyevin Türkiyəyə etdiyi rəsmi səfərlər və qarşılıqlı diplomatik fəaliyyət, dövlətlərarası münasibətlərin institusional təməllər üzərində qurulmasına səbəb olmuşdur. Xüsusilə Bakı–Tbilisi–Ceyhan neft boru kəməri layihəsi ilə enerji sahəsində əməkdaşlıq strateji səviyyəyə yüksəlmişdir. Bu layihə Azərbaycanın iqtisadi müstəqilliyini gücləndirməklə yanaşı, regionda geosiyasi tarazlığı dəyişdirən mühüm amil olmuşdur.

Heydər Əliyevin diplomatik söyləri nəticəsində Türkiyə beynəlxalq təşkilatlarda daima Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü dəstəkləmiş, Ermənistanla münasibətləri Qarabağ münaqişəsinin həllindən asılı vəziyyətdə saxlamışdır. Bu isə Azərbaycanın maraqlarının qorunmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Ümumilikdə, Heydər Əliyev dövründə qurulan Türkiyə–Azərbaycan münasibətləri bugünkü strateji tərəfdaşlığın təməlini qoymuşdur. Bu əlaqələr təkcə iki ölkə arasında deyil, bütövlükdə türk dünyasında əməkdaşlıq modelinə çevrilmişdir və bu siyasi irs bu gün də uğurla davam etdirilir.

Ədəbiyyat

1. Azerbaijan.com. (2012). Enerji kaynaklarının nakli stratejisi. https://www.azerbaijans.com/content_1030_tr.html
2. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti. (2021, İyun 16). Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında Şuşa Bəyannaməsi. <https://president.az/az/articles/view/52122>
3. Baskın Oran (2013). Türk Dış Politikası. Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar. Cilt 3, 2001-2012, İstanbul, 889 s.
4. Heydər Əliyev İrsi. (1994). Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Türkiyə Cümhuriyyətinə ilk rəsmi səfəri (8–11 fevral 1994-cü il). <https://lib.aliyev-heritage.org/az/44726128.html>
5. Heydər Əliyev İrsi. (2011). Azərbaycan - Türkiyə münasibətləri. <https://lib.aliyev-heritage.org/az/4610295.html>

6. Salmanlı Z. (2007). 1991 sonrası Türkiyə-Azərbaycan ilişkileri. Gazi Üniversitesi, Ankara, 312 s.
7. Tağıyev E. və Qasımov K. (2010). Dağlıq Qarabağ, reallıqlar və miflər. Qarabağ dünən, bu gün və sabah. 9-cu elmi konfrans materialları, Bakı, s.45-51.
8. Tolga Gürler. (2015). Azərbaycan – Türkiyə İlişkileri (1991-2003) siyasi, askeri, sosyo-kültürel ve ekonomik açıdan. Nevşehir, 220 s.
9. Turkicstates.org. (2014). History of Organization <http://www.turkkon.org/icerik.php>

HEYDAR ALIYEV AND THE AZERBAIJAN–TURKEY COOPERATION MODEL IN THE CONTEXT OF GEOPOLITICAL REALITIES

Huseyn Huseynli

Baku State University, Baku, Azerbaijan

The article explores the tireless political efforts of the National Leader of the Azerbaijani people, Heydar Aliyev, in shaping and strengthening the relations between Azerbaijan and Turkey. Historical evidence confirms that from the very beginning of his leadership, Heydar Aliyev pursued productive cooperation with the brotherly Republic of Turkey across all key sectors - economic, political, cultural, and military - ultimately transforming Turkey into Azerbaijan's primary strategic ally. The article examines Heydar Aliyev's official visits to Turkey, as well as reciprocal visits by Turkish Republic officials to Azerbaijan, the discussions held during these meetings, the agreements signed, and the prospective developments stemming from these interactions. Particular emphasis is placed on the deepening of strategic cooperation between the two countries as a result of sustained and purposeful political activity. As main sources, the article draws upon Heydar Aliyev's speeches and public addresses, in addition to works by various scholars and authors.

Keywords: Heydar Aliyev, Republic of Türkiye, Suleyman Demirel, Ahmet Nejdət, Sezer, Yıldırım Akbulut

ГЕЙДАР АЛИЕВ И МОДЕЛЬ СОТРУДНИЧЕСТВА АЗЕРБАЙДЖАН–ТУРЦИЯ В КОНТЕКСТЕ ГЕОПОЛИТИЧЕСКИХ РЕАЛИЙ

Гусейн Гусейнли

Бакинский государственный университет, Баку, Азербайджан

В статье исследуется неустанная политическая деятельность Общенационального лидера азербайджанского народа Гейдара Алиева в укреплении и развитии отношений между Азербайджаном и Турцией. Исторические факты подтверждают, что с самого начала своего руководства Гейдар Алиев стремился к всестороннему и взаимовыгодному сотрудничеству с братской Турецкой Республикой в экономической, политической, культурной и военной сферах, превратив Турцию в главного стратегического союзника Азербайджана. В статье подробно рассматриваются официальные визиты Гейдара Алиева в Турцию, а также визиты представителей Турецкой Республики в Азербайджан, проведенные переговоры, подписанные соглашения и перспективы дальнейшего развития двусторонних отношений. Особое внимание уделяется углублению стратегического сотрудничества между двумя странами, которое стало возможным благодаря последовательной и целенаправленной политической деятельности. В качестве основных источников в статье использованы речи и выступления Гейдара Алиева, а также труды различных авторов и исследователей.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, Турецкая Республика, Сулейман Демирель, Ахмет Неждет Сезер, Йылдырым Акбулут

Daxil oldu: 10.03.2025

Çap edildi: 10.06.2025

DİLİN MÜASİR İNKİŞAF MƏRHƏLƏSİNDƏ MÜŞAHİDƏ EDİLƏN SEMANTİK TƏKAMÜL (MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ KONTEKSTİNDƏ)

Xatirə Sultan

Gəncə Dövlət Universiteti, Gəncə, Azərbaycan

e-mail: x.sultan@atu.edu.az

DOI: 10.30546/2960-1967.2025.1.030

Xülasə. Məqalə müasir Azərbaycan və Türkiyə dillərində semantik dəyişikliklərin başlıca səbəblərini araşdırır. Müasir dövrdə baş verən bu dəyişikliklər qlobal miqyasda baş verən sosial, texnoloji və mədəni dəyişikliklərdən təsirlənir. Qloballaşma və elmi-texniki tərəqqi, həmçinin internetin və kütləvi informasiya vasitələrinin təsiri ilə dilin mənalarda genişlənmə və daralma prosesi sürətlənmişdir. Məsələn, "şəbəkə" və "bulud" kimi sözlər yeni texnologiyaların inkişafı nəticəsində yeni semantik mənalara qazanmışdır. Bununla yanaşı, siyasi və sosial dəyişikliklər, həmçinin ideoloji cərəyanlar da bəzi sözlərin mənasını dəyişmiş, ya neytrallaşmış, ya da yeni mənalara qazanmışdır. Türk dilləri arasındakı söz mübadiləsi və qarşılıqlı təsir, bu prosesin miqyasını artıraraq, yeni anlayışların formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Məqalə həmçinin dilin müasir dövrdəki dinamikliyini və çevikliyini göstərir, dilin sosial həyatla necə əlaqələndiyini və bu dəyişikliklərin dilin leksik tərkibinə təsirini nümayiş etdirir.

Açar sözlər: semantik dəyişikliklər, qloballaşma, dilin inkişafı, sosial media, leksik tərkib

Giriş

Müasir Azərbaycan dilində semantik dəyişikliklərin səbəbləri və onların dilin təkamülünə təsiri xüsusilə önəmlidir. Son illərdə qlobal miqyasda baş verən sosial, siyasi, mədəni və texnoloji dəyişikliklər dilin semantik sistemində ciddi dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Bu dəyişikliklər dilin təbii inkişafını əks etdirən vacib amillərdən biridir. Azərbaycan və türk dillərində baş verən semantik proseslər yalnız dilin mənzərəsini deyil, həm də cəmiyyətin ehtiyaclarını və dünyagörüşünü əks etdirir. Dilin təbiətində baş verən bu dəyişikliklər həm də dilin müxtəlif sahələrdə, xüsusilə siyasi və mədəni kontekstlərdə istifadə olunan anlayışlara təsir göstərmişdir.

Məqalənin əsas məqsədi müasir Azərbaycan dilində semantik dəyişikliklərin səbəblərini və onların dilin morfoloji və leksik inkişafına təsirini araşdırmaqdır. Semantik dəyişikliklər, xüsusən yeni texnologiyaların inkişafı, qloballaşma, sosial media və elmi-texniki tərəqqi nəticəsində dilin lüğət tərkibindəki mənalarda genişlənməsi və daralması kimi proseslərə diqqət çəkəcəkdir. Həmçinin, bu dəyişikliklərin dilin funksional və struktural inkişafına necə təsir etdiyi, sözlərin mənalara müxtəlif kontekstlərdə necə dəyişdiyi təhlil ediləcəkdir.

Semantik dəyişikliklərin başlıca səbəbləri arasında elmi-texniki tərəqqi və yeni ixtiraların dilə gətirdiyi yeniliklər, sosial və mədəni dəyişikliklər, qlobal təsirlər və dilin beynəlxalq əlaqələrinin güclənməsi önəmli rol oynayır. Dilin iç strukturu və terminologiyası da bu dəyişikliklərdən təsirlənir, nəticədə dilin leksik-semantik sistemi zənginləşir və inkişaf edir. Bu kontekstdə, dilin semantik inkişafı həm də cəmiyyətin düşüncə tərzini, sosial münasibətlərini və dünyagörüşünü əks etdirir.

Tədqiqatın materialları və metodları

Bu araşdırmada müasir Azərbaycan dilində semantik dəyişikliklərin təhlili məqsədi ilə təsviri və tarixi-müqayisəli metodlardan istifadə edilmişdir. Əsasən, dilin leksik-semantik inkişafını araşdırmaq məqsədilə müasir dövrdə yazılmış lüğətlər, elmi məqalələr və dilə dair müasir nəzəri əsərlər əsas material kimi seçilmişdir. Eyni zamanda, müxtəlif mətnlərdə və gündəlik istifadədə istifadə olunan sözlərin semantik mənalara dəyişməsi nəzərə alınaraq, dilin gündəlik istifadəsi və sosial medianın dilə təsiri də təhlil olunmuşdur. Tədqiqatda həmçinin, Azərbaycan və türk dillərindəki semantik dəyişikliklər arasında müqayisə aparılaraq bu proseslərin universal aspektləri və xüsusiyyətləri ortaya qoyulmuşdur.

Təhlil edilən dil materialları dilin müxtəlif sahələrində, xüsusilə siyasət, mədəniyyət və texnologiya ilə bağlı terminlərin mənasının dəyişməsinə əks etdirən müasir mətnlərdir. Bu üsullar dilin semantik inkişafını həm nəzəri, həm də praktiki aspektlərdə öyrənməyə imkan vermiş və təhlil edilən sözlərin müxtəlif kontekstlərdə necə dəyişdiyini müəyyən etməyə kömək etmişdir. Tədqiqatın metodoloji bazasını deskriptiv-lingvistik təhlil, müqayisəli yanaşma, funksional-semantik analiz və diskurs-nəzəri yanaşma təşkil edir. Bu metodlar vasitəsilə müasir Azərbaycan dilində şəbəkədaxili ünsiyyətdə istifadə olunan abreviaturların struktur xüsusiyyətləri (sintaktik, semantik, fonetik) və funksional rolu (emotivlik, qənaətililik, sosial siqnalvermə, pragmatik niyyət) sistemli şəkildə təsniflənmiş və təhlil olunmuşdur. Araşdırma zamanı həm yerli, həm də xarici mütəxəssislərin elmi tədqiqatlarına (Porubay, Həbibova, Məhyəddinova, Kristal, Kamalidin, Ts. Go və b.) istinad olunmuş, dilin texnoloji inkişaf fonunda necə transformasiyaya uğradığı empirik və nəzəri cəhətdən əsaslandırılmışdır.

Tədqiqatın əsas hissəsi

Müasir dövr – xüsusilə XX əsrin sonu və XXI əsr – dil dəyişikliklərinin sürəti və miqyası baxımından əvvəlki dövrlərdən fərqlənir. Qloballaşma, elmi-texniki inqilab, informasiya axınının intensivləşməsi kimi amillər dilin lüğət fonduna güclü təsir göstərmiş, bir çox sözlərin mənasında nəzərəçarpan dəyişikliklər baş vermişdir. Bu dövrdə baş verən semantik dəyişikliklərin əsas səbəblərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

Elmi-texniki tərəqqi və yeni ixtiralar: Yeni texnologiyalar və kəşflər dilə çoxlu sayda yeni terminlər gətirməklə yanaşı, mövcud sözlərin də mənə yükünü dəyişdirir. Məsələn, “şəbəkə” sözü ənənəvi dildə balıq tutmaq üçün tor, ya da hər hansı hörgü mənasında işlənirdisə, müasir dövrdə “kompüter şəbəkəsi”, “sosial şəbəkə” kimi birləşmələr vasitəsilə bu söz artıq “mətbəə, informasiya və kommunikasiya əlaqələri sistemi” anlamını daşıyır. Həmçinin “bulud” sözü bir təbiət hadisəsi kimi “yağış buludu” mənasından əlavə, “bulud texnologiyaları” (cloud computing) kontekstində “internet üzərindən verilənlər xidməti” mənasında metaforik genişlənməyə uğramışdır. Bu kimi nümunələr göstərir ki, yeni anlayışlar ortaya çıxarkən dil bəzən tamamilə yeni söz yaratmaq əvəzinə tanış sözlərin semantikasını yeniləyir.

Kütləvi informasiya vasitələrinin (KİV) və medianın rolu: Müasir dövrdə televiziya, radio, internet və sosial media dillərarası ünsiyyəti və dilin daxili inkişafını sürətləndirən mühüm amillərdəndir. Xüsusilə global media məkanı dil dəyişmələrinin coğrafi məhdudiyyətini azaldıb, yeni ifadə və mənaların geniş auditoriyaya tez çatmasına şərait yaradır. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, hazırkı dövrdə türk və Azərbaycan dillərində gedən dil proseslərində KİV böyük rol oynayır. Məsələn, Türkiyə və Azərbaycanda yayımlanan seriallar, filmlər, xəbərlər ortaq söz və ifadələrin istifadəsini artırır, nəticədə bəzi sözlər hər iki dildə eyni yeni çalarlar qazanır. Beləliklə, media müasir dövrdə semantik yeniliklərin həm formalaşması, həm də sürətlə yayılmasında katalizator rolunu oynayır.

Qloballaşma və dillərarası əlaqələrin güclənməsi: XX əsrin sonlarından etibarən ingilis dili beynəlxalq ünsiyyətin aparıcı vasitəsinə çevrilib. Bu səbəbdən Azərbaycan və türk dilləri də ingiliscədən bir çox söz və terminlər alıblar. Alınma sözlər isə bəzən orijinal dildəki mənalarından fərqli şəkildə mənimsənir. Məsələn, “status” sözü ingilis dilində sosial mövqeni bildirdiyi halda, Azərbaycan dilində 1990-cı illərdən sonra həm də “Facebook statusu” kimi *sosial şəbəkədə paylaşılan mesaj* mənası qazanmışdır. Eyni cür, “profil” sözü indi təkcə insanın bioqrafik məlumatı deyil, sosial şəbəkədə şəxsi səhifə anlamını verir. Bu cür transterminoloji hallar – yəni terminlərin bir dildən digərinə keçərkən və ya bir sahədən başqa sahəyə transfer olunarkən mənə dəyişməsi – müasir dövrdə geniş yayılmışdır [3, s.159]. Alınma terminlər yeni dil mühitinə uyğunlaşarkən ya mənalarının bir qismini transformasiya edir, ya da əlavə mənə çalarları əldə edirlər [3, s.159]. Məsələn, “monitor” termini Azərbaycan dilində həm kompüter ekranını (display) ifadə edir, həm də tibbi nəzarət cihazını bildirir; “virus” sözü isə bioloji virus anlamı ilə yanaşı, kompüter sistemlərinə zərər verən proqram anlamında mənə genişlənməsinə

uğrayıb. Bütün bunlar qloballaşmanın və beynəlxalq terminologiyanın təsiri ilə yaranan semantik yeniliklərdir.

Sosial-mədəni dəyişikliklər və ideologiya: Toplumun dəyərləri, dünyagörüşü dəyişdikcə bəzi sözlərin semantik yükü də dəyişə bilər. Xüsusilə, siyasi sistem dəyişikliyi, ideoloji cərəyanlar dilin lüğət tərkibinə yenidən baxılmasına səbəb olur. Azərbaycan dili müstəqillik qazandıqdan sonra bir sıra sovet dövrünə aid söz və terminlərin işlənmə intensivliyi azaldı, bəzilərinin yerinə daha “özəkli” (türk mənşəli) qarşılıq gəldi. Məsələn, sovet dönəmində işlənən “kolxoz”, “sovxoz” kimi anlayışlar lüğətdən çıxaraq tarixi sözlərə çevrildi, “iqtisad” kimi ərəb mənşəli söz yenidən “iqtisadiyyat” (economy) kimi geniş mənada canlandı. Türkiyə türkcəsində isə XX əsrin ortalarından etibarən dilin özləşdirmə hərəkəti nəticəsində bir çox ərəb-fars mənşəli söz əvəz olundu. Bununla əlaqədar bəzi sözlər ya sıradan çıxdı, ya da məhdud sahədə qaldı. “Məktəb” (məktəb) sözü yerini “okul” sözünə verir, “surət” (surət) sözü yerini “hız” (sürət, sürətli anlamda) sözünə verir. Bu kimi planlı dəyişikliklər də nəticə etibarilə müəyyən sözlərin anlam dairəsini dəyişdirmiş, bəzən bir söz yeni mənada dirçəlmişdir.

Tarixi-siyasi anlayışların yenidən dəyərləndirilməsi: Gənc tədqiqatçı E.Ə. Alışovanın qeyd etdiyi "bu gün dünyada yaşanan son proseslər dilimizə yeni siyasi çalarlar gətirməkdə davam edir. Xüsusilə, internetin sürətlə inkişafı bu prosesin ana xəttini təşkil etməkdədir" ifadəsi, müasir dövrdə dilin sosial və siyasi kontekstdə necə sürətlə dəyişdiyini vurğulayır. Bu dəyişikliklərin əsas səbəblərindən biri, əlbəttə ki, texnologiyanın, xüsusilə internetin inkişafıdır. İnternet dilin gündəlik istifadəsindəki dəyişiklikləri sürətləndirən və yeni siyasi, sosial və mədəni anlayışları formalaşdıran bir platformadır. Onlayn kommunikasiya və sosial media, insanların yeni terminlər və ifadələr yaratmalarına və mövcud sözlərin yeni mənalar almasına səbəb olur. Bu proses dilin dinamikliyini, çevikliyini və cəmiyyətin tələblərinə necə uyğunlaşdığını göstərir. Eyni zamanda, internetin təsiri ilə formalaşan yeni siyasi çalarlar, dilin daha sürətli dəyişməsinə və müasir dövrün ehtiyaclarına cavab verən yeni leksik birləşmələrin yaranmasına yol açır.

Məsələn, "millət" sözü, tarixən Osmanlı İmperiyasında daha çox dini və etnik mənada istifadə edilirdi. Klassik Osmanlıda "millət" termini, müsəlman ümmətini və ya qeyri-müsəlman icmalarını ifadə edirdi. Lakin müasir dövrdə, milli dövlətlərin formalaşması ilə bu termin daha spesifik mənada, bir xalqın və ya dövlətin tərkibindəki fərqli sosial və etnik qrupları birləşdirən bir anlayış olaraq qəbul edilməyə başlanmışdır. Bu dəyişiklik, həm dilin, həm də cəmiyyətin necə transformasiya keçirdiyini göstərir. Müasir "millət" anlayışı, yalnız etnik və ya dini bir qrupdan ibarət olmayıb, həm də siyasi və hüquqi bir cəmiyyətin üzvlərini ifadə edir [1]. Bu cür semantik dəyişikliklər, dilin sosial, mədəni və siyasi həyatdakı mövqeyini əks etdirir. Dil, cəmiyyətin inkişafı ilə paralel olaraq dəyişir və zamanla yeni anlayışları, yeni reallıqları və sosial strukturları ifadə etmək üçün yeni sözlər və ifadələr yaradır. Bu proses, həmçinin internetin dilə təsirini daha da gücləndirir, çünki internet hər bir istifadəçinin sözləri daha geniş bir müstəvidə, daha çox insanla paylaşmasına imkan yaradır. Nəticədə, dil yalnız müstəqil mənada, həm də ictimai və siyasi kontekstdə təhlil edildikdə, cəmiyyətin dəyişən strukturlarını daha yaxşı anlamaq mümkündür. Belə ki, əvvəl İslam şəriətinə uyğun yaşayan dini toplum anlamında işlədilən *millət* sözü artıq eyni dində olub olmamasından asılı olmayaraq ortaqlar dil və mədəniyyətə sahib, sekulyar prinsiplərlə təşkilatlanmış xalq anlamını ifadə edir [1].

Göründüyü kimi, ictimai-siyasi terminologiyada baş verən bu kimi semantik çevrilmələr dilin leksik sistemini zənginləşdirməklə yanaşı, müəyyən sözlərin tamamilə yeni konseptual məzmun kəsb etməsinə səbəb olur.

Yuxarıda sadalanan amillər göstərir ki, müasir dövrdə semantik dəyişmələrin arxasında həm obyektiv (texnoloji, elmi tərəqqi, global mədəni mühit), həm də subyektiv (istifadəçi davranışı, üslubi meyillər) faktorlar dayanır [5, s.100]. Fasiləsiz inkişaf edən cəmiyyətin iqtisadi, siyasi, elmi-texniki həyatında baş verən yeniliklər dilin lüğət tərkibində əks olunmaya bilməz [3, s.160]. Nəticə etibarilə, dilin açıq və dinamik sistem olması sayəsində hər bir yenilik

ya yeni sözün yaranması, ya da mövcud sözün mənasında transformasiya kimi dilə sirayət edir [5, s.99]. Müasir dövrdə müşahidə edilən budur ki, yeni sözlərin yaranması ilə yanaşı, “dildə mövcud olan sözlərin yeni mənalарının meydana çıxması” intensiv şəkildə davam edir [3, s.161]. Bu proses dilin lüğətinin daha da zənginləşməsi və çevikləşməsinə xidmət edir [4, s.5].

Semantik dəyişmələrin mexanizmlərini konkret leksik material üzərində daha aydın görmək olar. Məsələn, “*xanım*” sözünün əsl qədim türkcədə hökmdar titulundan (xan) gəlir və tarixən yüksək sosial statuslu qadınları (bəy arvadını, hakimin həyat yoldaşını) ifadə edirdi. Lakin müasir Azərbaycan dilində *xanım* sözündə güclü bir demokratikləşmə nəticəsində hər hansı qadına nəzakətli müraciət forması mənası yaranmışdır. Bu, məna genişlənməsi ilə yanaşı, semantik müsbət neytrallaşma nümunəsidir – yəni xüsusi status göstəricisi olan söz geniş kütləyə şamil edilərək ümumi nəzakət ifadəsinə çevrilib. Hazırda *xanım* müraciəti sosial statusdan asılı olmayaraq qadın cinsinə aid hər kəs üçün işlədilir.

Bənzər hal *bəy* sözünə də aiddir. Tarixdə *bəy* yüksək rütbəli şəxslərə, zadəganlara deyildiyi halda, bu gün Azərbaycan cəmiyyətində və Türkiyə türkcəsində *bəy* (cənab) sözü kişilərə nəzakətli müraciət forması kimi ümumiləşmişdir. Beləliklə, *bəy* sözü də xüsusi mənadan ümumi mənaya doğru semantik genişlənməyə uğramışdır.

Arvad sözü fars mənşəli olub, klassik dildə sadəcə “qadın (həyat yoldaşı)” mənasında işlənirdi. Müasir Azərbaycan dilində *arvad* hələ də “həyat yoldaşı” anlamını daşısa da, ümumi “qadın” mənasında işlədilməsi azalıb; bu boşluğu *qadın* sözünün özü doldurub. Bundan başqa, *arvad* kəlməsi bəzən qeyri-rəsmi danışqda mənfi çalarlı ifadə kimi də başa düşülə bilər. Digər tərəfdən, *qadın* sözünün sinonimi olan *qarı* (“yaşlı qadın”) sözündə də mənfi semantik nüans sezilir – *qarı* sözü bu gün ehtiramsız və yaxud bayağı tonda yaşlı qadına işarədir. Beləliklə, bu sözlərdə həm məna daralması, həm də qismən peyorativləşmə baş verib.

Yuxarıda bəhs edildiyi kimi, *maşın* sözü (rus dilində: *машина*) “aparat, mexanizm” ümumi mənasında alınsa da, getdikcə Azərbaycan dilində sırf “minik avtomobili”nə aid xüsusi mənada işlənməyə başlayıb. İnsanlar *maşın* dedikdə artıq ümumən hər hansı aparatı yox, məhz dördtəkərli minik vasitəsini nəzərdə tutur. Belə bir məna dəyişikliyi dilimizdə terminoloji leksikada da müşahidə olunur: məsələn, *uçot* (uçot etmək – rusca “учёт”, hesaba almaq) kimi sözlər geniş mənadan məhdud sahə terminlərinə çevriləblər.

Şəbəkə sözünün ənənəvi mənası “hörülmüş tor, və ya bir-birinə bağlı sistem” idi. İndi bu sözün ən geniş işlənən mənalarından biri “kompüter şəbəkəsi”, “internet şəbəkəsi” anlayışlarıdır. Burada klassik fiziki *şəbəkə* anlayışı mücərrəd texnoloji sahəyə transfer edilib. Oxşar şəkildə, “yaddaş” sözü insan beyninin xatırlama qabiliyyətini bildirdiyi halda, indi “kompüter yaddaşı” (məsələn, *yaddaş kartı*) kimi tamamilə yeni obyektə aid mənada işlədilir. Bu misallar göstərir ki, müasir elmi-texniki proseslər dilimizdə *semantik derivasiya* üçün zəmin yaradır – yeni cihaz və anlayışlar çox vaxt mövcud sözlərin terminoloji məna qazanması hesabına adlandırılır [3, s.159].

Azərbaycan dilində bəzi sözlər köhnə mənalarını müasir dildə, əsasən sabit ifadələrdə qoruyub saxlayıblar. Məsələn, “ağır” sözü birbaşa “kütləvi, çox çəkiyə malik” deməkdir, lakin “*ağır adam*” ifadəsində *ağır* metaforik olaraq “vüqarlı, təmkinli” anlamındadır; “*Ağır otur, batman gəl*” atalar sözündə də *ağır* sözünün köhnə “*təmkinli, hörmətli*” mənası yaşayır. Bu kimi *semantik arxaizmlər* dilin dərin qatlarında qədim mənaların izlərini saxlayır və göstərir ki, bəzi sözlər gündəlik sərbəst istifadədə artıq o mənada işlənməyə də, frazeoloji vahidlərdə tarixi semantika qorunur.

Türk dilində də bu kimi hallar kifayət qədərdir. Məsələn, *yavuz* sözü klassik mənasında “cüzü, əhəmiyyətsiz və ya pis” anlamlarını daşıyıb (hətta bəzən “qəddar” mənasını da ifadə edib). Ancaq Yavuz Sultan Səlim tarixi şəxsiyyətinin ləqəbi kimi məşhurlaşdığından, Türkiyə türkcəsində *Yavuz* sözü müasir dildə müsbət assosiasiya olunaraq “igid, sərt və güclü” mənasını ifadə etməyə başlayıb. Bu hal semantik dəyişmənin kontekstdən və kulturoloji faktordan

asılılığını göstərir – cəmiyyət üçün önəmli bir şəxsiyyətin adı onun xüsusiyyətlərinə uyğun yeni mənə çaları ilə dildə möhkəmlənir.

Canavar sözü türk dillərində ilkin olaraq “can taşıyan, canlı varlıq” kimi neytral bir anlayış idi (məsələn, qədim türk dastanlarında *canavar* sözündən sadəcə *heyvan* anlamında istifadə olunurdu). Lakin zaman keçdikcə *canavar* sözünə insanların qorxulu hesab etdiyi qurdu və digər yırtıcıları anladan mənfi çalar əlavə olundu. Bugünkü türkcədə *canavar* dedikdə, adətən, “yırtıcı heyvan, vəhşi canlının prototipi” başa düşülür. Hətta məcazi şəkildə çox güclü və təhlükəli insan haqqında da “canavar kimidir” deyilə bilir ki, bu da mənfi məzmunludur. Bu nümunə bir sözün əsrlər içində neytral bioloji mənadan emosional yüklü mənfi obraza çevrilməsinə misaldır.

Qədim türk dilində *oğlan* sözü cinsindən asılı olmayaraq uşaq anlamında işlənə bilirdi. Klassik ədəbiyyatda “oğlan-qız” bir yerdə həm oğul, həm qız övladları ifadə etmək üçün deyilirdi. Türkiyə türkcəsində isə artıq *oğlan* yalnız “erkek çocuk” mənasında məhdudlaşmış, *kız* isə “qız övladı” anlamında işlənir. Hətta *oğlan* sözü danışq dilində bəzən yetkin kişi üçün təhqiramiz mənada da işlənilə bilər (“sen ne biçim oğlansın?” – yəni uşaq kimi davrandığını bildirmə anlamında). Burada dilin cəmiyyətin gender rollarına uyğun şəkildə sözlərin mənasını ixtisaslaşdırdığı görünür.

Türkiyə türkcəsində də müasir texnologiyanın təsiri ilə maraqlı semantik dəyişmələr yaranır. Məsələn, “telefonla danışmaq” (telefonda danışmaq) ifadəsində *konuşmaq* (danışmaq) feilinin mənası dəyişməsə də, “mesaj atmaq” kimi yeni ifadələr yaranıb ki, burada *atmaq* (“atma” – atmaq, tullamaq) feilinə məcazi yolla “göndərmək” mənası verilib. İnsanlar SMS və ya WhatsApp vasitəsilə mesaj göndərəndə *atmaq* sözünü işlədirlər. Bu da bir növ məcaz sayılır – sanki fiziki bir obyekti atmaqla ötürmək mənasında. Digər tərəfdən, “paylaşmaq” feilinin işlənməsi genişləyib: əvvəllər *paylaşmaq* sadəcə konkret bir şeyi bölüşdürmək anlamında idisə, sosial şəbəkələr dövründə *foto paylaşmaq*, *fikir paylaşmaq* kimi istifadələr yaranaraq feil abstrakt “yayımlamaq, başqalarına çatdırmaq” mənasını qazanıb. Bu cür nümunələr texnologiyanın təsiri ilə əmələ gələn *istiləlaşmış məcazi mənaları* nümayiş etdirir.

Yuxarıdakı nümunələrdən görüldüyü kimi, həm Azərbaycan, həm də Türkiyə türkcəsində semantik dəyişikliklər çoxsaylı faktorların təsiri ilə meydana çıxır və konkret sözlərin taleyində özünü büruzə verir. Maraqlıdır ki, bəzən eyni mənşəli söz hər iki dildə eyni istiqamətdə dəyişir, bəzən isə fərqli yöndə inkişaf edir. Məsələn, qədim türk sözlərindən olan *yağı* (düşmən) sözü Azərbaycan dilində arxaikləşdiyindən az işləkdir. Türkiyə türkcəsində isə *yağı* sözü yoxdur, onun yerini *düşman* (fars mənşəli) alıb. Bu da onu göstərir ki, dillərin leksik tarixində müəyyən mənalar itir, yeniləri yaranır, nəticədə ortaya çıxan mənzərə dilin hər dövr cəmiyyətinin “portreti” kimi təzahür edir.

Nəticə

Semantik dəyişikliklər dilin təbii inkişaf prosesinin ayrılmaz tərkib hissəsidir və müasir dövrdə bu proses xüsusi sürət və intensivlik qazanmışdır. Azərbaycan və Türkiyə türkcəsi materialı əsasında görürük ki, sözlərin mənə çevrəsi cəmiyyətin ehtiyaclarına, dünyagörüşünə və ünsiyyət praktikasına uyğun şəkildə daim adaptasiya olunur. Yeni anlayış və əşyaların yaranması, elmi-texniki tərəqqi nəticəsində mövcud sözlərin mənaları genişlənir və ya dəyişir; köhnəlmiş konseptlərin dildəki qarşılıqları ya sıradan çıxır, ya da məhdud kontekstlərdə yaşayır. Siyasi və mədəni dəyişikliklər sözlərin ictimai nüfuzunu formalaşdıran başlıca amillərdəndir – bəzi sözlər ideoloji yük qazanır, bəziləri əksinə neytrallaşır.

Müasir informasiya cəmiyyəti dövründə qloballaşma və media semantik dəyişikliklərin miqyasını çoxaltmış, dillərarası qarşılıqlı təsiri gücləndirmişdir. Bu gün Azərbaycan dili ilə Türkiyə türkcəsi arasında söz mübadiləsi və paralel inkişaf müşahidə olunur: bir dildə yaranan yeni mənə çox keçmədən o biri dildə də anlaşılır hala gəlir. Türk dillərinin ortaq lüğət

elementlərinə yeni çalarlar əlavə olunması, ortaq məfhumların isə bəzən fərqli semantik yollar izləməsi müşahidə edilir. Bütün bunlar dilin canlı sosial institut olmasından irəli gəlir.

Elmi nəzəriyyə və praktiki nümunələrin təhlili nəticəsində belə qənaətə gəlmək olar ki, semantik dəyişmələrin səbəbləri kompleks xarakter daşıyır və tarixi (məs., dil planlaşdırması, istilalar, dini dəyişkənlik), sosial (ictimai münasibətlər, mədəni trendlər), texnoloji (ixtirlər, internet) və linqvistik (daxili quruluş, analogiyalar) amillərin qarşılıqlı təsiri ilə formalaşır. Sözlərin mənası insanlar tərəfindən onlardan istifadəyə uyğun olaraq yenidən dəyərləndirilir və nəticədə dilin lüğət tərkibi zamanla həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından dəyişir.

Ədəbiyyat

1. Alan, H. (2017, December 28). *Osmanlı'da millet ve kulluk sistemi ve günümüz*. İktibas Dergisi. <https://iktibasdergisi.com/2017/12/28/osmanlida-millet-ve-kulluk-sistemi-ve-gunumuz>
2. Alishova, E. Ə. (2021). *Türk dillərində söz köklərinin struktur-semantik təhlili* [Doktorluq dissertasiyasının avtoreferatı, Bakı Dövlət Universiteti]. Bakı.
3. Hüseynova-Qəhrəmanlı, A. (2017). Dildə gedən semantik proseslər. *Gənc Tədqiqatçı*, 3(2), 158–163.
4. Məmmədli, İ., Seyidəliyev, N., və b. (Tərt.). (2016). *Yeni sözlər və yeni mənalar lüğəti*. Bakı: Elm və Təhsil.
5. Maharramova, S. (2020). The semantic changes in the vocabulary (on the basis of the Russian and Azerbaijani languages). *HOMEROS*, 3(3), 97–104. <https://doi.org/10.33390/homeros.3.011>

SEMANTIC EVOLUTION OBSERVED IN THE CONTEMPORARY DEVELOPMENT STAGE OF THE LANGUAGE (IN THE CONTEXT OF MODERN AZERBAIJANI LANGUAGE)

Khatira Sultan

Ganja State University, Ganja, Azerbaijan

This article explores the main causes of semantic changes in modern Azerbaijani and Turkish languages. These changes, occurring in the present day, are influenced by global social, technological, and cultural shifts. Globalization, scientific and technological progress, as well as the impact of the internet and mass media, have accelerated the processes of expansion and contraction of word meanings. For example, words like "network" and "cloud" have acquired new semantic meanings due to the development of new technologies. In addition, political and social changes, as well as ideological currents, have altered the meanings of some words, either neutralizing them or giving them new meanings. The exchange of words and mutual influence between Turkish languages has expanded the scope of this process, leading to the formation of new concepts. The article also demonstrates the dynamism and flexibility of the language in the modern era, showing how language is connected to social life and the impact of these changes on the lexical composition of the language.

Keywords: semantic changes, globalization, language development, social media, lexical composition

СОВРЕМЕННАЯ СТАДИЯ РАЗВИТИЯ ЯЗЫКА И НАБЛЮДАЕМЫЙ СЕМАНТИЧЕСКИЙ ЭВОЛЮЦИОННЫЙ ПРОЦЕСС (В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННОГО АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА)

Хатира Султан

Гянджинский государственный университет, Гянджа, Азербайджан

В данной статье рассматриваются основные причины семантических изменений в современном азербайджанском и турецком языках. Эти изменения, происходящие в настоящее время, обусловлены

глобальными социальными, технологическими и культурными процессами. Глобализация, научно-технический прогресс, а также влияние интернета и массовых коммуникационных средств ускорили процессы расширения и сужения значений слов. Например, слова «сеть» и «облако» приобрели новые семантические значения в результате развития новых технологий. Наряду с этим, политические и социальные изменения, а также идеологические течения изменили значение некоторых слов, сделав их нейтральными или привнесшими новые значения. Обмен словами и взаимное влияние между турецкими языками расширило масштабы этого процесса, способствуя формированию новых понятий. Статья также демонстрирует динамичность и гибкость языка в современный период, показывает, как язык связан с социальной жизнью, а также влияние этих изменений на лексический состав языка.

Ключевые слова: семантические изменения, глобализация, развитие языка, социальные сети, лексический состав

Daxil oldu: 10.03.2025

Çap edildi: 10.06.2025

DAĞLI RESPUBLİKASININ ELAN OLUNMASI VƏ AXC İLƏ ƏMƏKDAŞLIQDA İLK ADDIMLAR

Leyla Həsənova

AMEA-nın Abbasqulu Ağa Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

e-mail: ley.hasan@gmail.com

DOI: 10.30546/2960-1967.2025.1.035

Xülasə. Rusiyada 1917-ci ilin fevralın 27-də baş verən inqilabdan sonra çar hakimiyyəti ləğv edildi və ölkədə demokratik proseslər başladı. Bu prosesin ən vacib istiqamətlərindən biri də yerlərdə yeni icraiyyə orqanlarının yaradılması idi. 1917-ci ilin mayın 1-də Şimali Qafqaz xalqlarının qurultayında Şimali Qafqaz və Dağıstan dağlılarının İttifaq hökuməti yaradıldı. Hökumətin başçısı çeçen Əbdülməcid (Tapa) Çermoyev təyin edildi. “Şimali Qafqaz və Dağıstan dağlılarının İttifaqı” özünü Rusiyanın tərkibində muxtar bir qurum elan etmişdi. Sonralar yaranmış siyasi şəraitlə bağlı 1918-ci ilin mayın 11-də Batumda “Şimali Qafqaz və Dağıstan dağlılarının İttifaqı” respublikası (Dağlı Respublikası) özünü müstəqil elan etdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti şimal qonşusu Dağlı Respublikası ilə münasibətlərə böyük önəm vermişdir. Dağlı respublikasında yaşayan xalqların bəziləri türksöylü olmaqla hamısı islam dini dəyərlərinin daşıyıcıları idi və həm tarixi, həm mədəni baxımdan bu xalqlar Azərbaycana, türk mədəniyyətinə yaxın olmuşdular. Qarşılıqlı əməkdaşlığa ilk addım AXC tərəfindən atıldı: 1918-ci ilin iyunun 26-da AXC-nin Xarici İşlər Naziri Məmməd Həsən Hacinski Dağlı respublikasının hökumət başçısı Ə.Çermoyevə məktubla müraciət edərək yaxın dostluq münasibətləri qurmaq arzusu ifadə etmişdi.

AXC ilə Dağlı Respublikası arasında sıx əməkdaşlıq 1918-ci ilin payızından, yəni Dağlı Respublikası hökuməti Tiflisdən Dağıstana köçəndən sonra başladı. 1918-ci ilin payızı-1919-cu ilin yazı dövründə AXC ilə Dağlı Respublikası arasında 7 vacib dövlətlərarası sənədlər imzalanmışdır. Onların böyük əksəriyyətini Azərbaycanın Dağlı Respublikasına maddi yardımını nəzərdə tutan müqavilələr təşkil edirdi.

Açar sözlər: Şimali Qafqaz, Dağlı Respublikası, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Dağıstan, əlaqələr

Giriş

Çar Rusiyası dağıldıqdan sonra yaranan və tarix nöqteyi-nəzərindən qısa bir zaman kəsiyində mövcud olmuş gənc dövlətlərdən biri Dağlı respublikası olmuşdur. Bu respublika rəsmi olaraq 1918-ci ilin 11 may tarixində Tiflisdə elan olunsa da, onun yaranma prosesi 1917-ci ilin martından başlayaraq bir ildən artıq bir dövrü əhatə etmişdir.

Bu respublikanın yaranışı bir illik keçid mərhələsindən sonra mümkün olmuşdur. Məlumdur ki, 1917-ci ilin fevralında baş verən burjua-demokratik inqilabı Rusiyada 304 il hökm sürən Romanovlar sülaləsinə son qoydu, ölkədə demokratik proseslər başladı. Şimali Qafqaz və Dağıstan da bu proseslərdən kənarda qalmadılar və 1917-ci ilin mayın əvvəllərində Şimali Qafqaz və Dağıstan əhalisi “Şimali Qafqaz və Dağıstan dağlıları İttifaqı”nı və öz hökumətini yaratdı. Bu İttifaqın əraziləri haqqında sənəddən göründüyü kimi, bura Dağıstanın bütün ərazisi, Terek vilayətinin altı dağlıq rayonu (Çeçenistan, İnquşetiya, Kabarda - Çərkəz, Karaçay- Balkar, Şimali Osetiya və Adıgey) və Qaranoqay sahəsi, eləcə də Stavropol quberniyasının noqaylar və türkmənlər yaşayan və Noqay çölləri adlanan əraziləri daxil idi [16, s.59-60]. Bəzi hallarda Abxaziya da bu muxtar quruma daxil olmuşdu.

Şimali Qafqaz və Dağıstan dağlılarının İttifaqı hökuməti 1917-ci ilin dekabrın 1-də Terek kazak hökuməti və Terek-Dağıstan diyarının şəhərlər ittifaqı ilə müqavilə bağladı. Beləliklə, yeni Dağıstan-Terek hökuməti formalaşdı [16, s.60-61]. Ancaq bu hökumət bölgədə real hakimiyyətə malik deyildi və bolşeviklərin təsirinin güclənməsi 1918-ci ilin martında Terek Sovet respublikasının elan olunması ilə nəticələndi və bundan sonra Dağıstan-Terek hökumətinin bir çox üzvləri Tiflisə sığınmağa məcbur oldular. Şimali Qafqazdan kənarda fəaliyyət göstərən Dağıstan-Terek hökumətinin üzvləri 1918-ci ilin mayında Batumda Dağlı Respublikasını müstəqil dövlət elan etdilər.

Dağlı Respublikasının elan olunması

Şimali Qafqaz və Dağıstan dağlılarının İttifaqı hökumətinin üzvləri Batum konfransında iştirakçı ölkələrə müraciət edərək Dağlı respublikasını tanımağı xahiş etdilər. Osmanlı dövlətinin və Almaniyanın dəstəyi ilə 1918-ci ilin 11 may tarixində Batumi şəhərində Qafqaz Dağlıları İttifaqı Hökumətinin səlahiyyətli nümayəndələri tərəfindən “Şimali Qafqaz və Dağıstan dağlılarının İttifaqı respublikasının (Dağlı Respublikasının) müstəqilliyi haqqında Bəyannamə” elan olundu. Bəyannamədə deyilirdi ki, “Qafqaz xalqları qanunauyğun olaraq Milli Məclis seçdilər və o, 1917-ci ilin may-sentyabr aylarında toplaşaraq Qafqaz Dağlıları İttifaqının yarandığını elan etdi və icra hakimiyyəti səlahiyyətlərini imzalayanların da daxil olduğu indiki hökumətə verdi. Rusiyada hökm sürən vəziyyəti nəzərə alaraq və Petroqrad hökuməti tərəfindən keçmiş çar imperiyasının bütün xalqlarına verilən öz siyasi gələcəyini sərbəst şəkildə ayırd etmək hüququndan istifadə edərək Dağlılar İttifaqı Hökuməti aşağıdakı qərarı qəbul etdi:

1. Qafqaz Dağlıları İttifaqı Rusiyadan ayrılaraq müstəqil dövlət yaratmaq qərarına gəlir.
2. Yeni dövlətin ərazisi şimalda öz sərhədləri kimi keçmiş Rusiya imperiyasının Dağıstan, Terek, Stavropol, Kuban vilayətləri və Qara dəniz rayonunun coğrafi sərhədlərinədək, qərbdə - Qara dəniz, şərqdə - Xəzər dənizi, cənubda - sərhədlərin təfərrüatları Zaqafqaziya hökuməti ilə razılaşma ilə müəyyən ediləcəkdir.
3. Burada imza atan səlahiyyətli nümayəndələrə tapşırılsın ki, bu qərarı bütün hökumətlərin diqqətinə çatdırsınlar və bu bəyannatla müstəqil dövlətin - Qafqaz Dağlıları İttifaqının yaradılmasını təşviq etsinlər və buna görə də aşağıda imza edənlər bəyan edirlər ki, bu gündən etibarən Qafqaz İttifaqının müstəqil dövləti özünü qanuni əsaslarla yaradılmış hesab edir” [16, s.60-61].

Bəyannaməni Şimali Qafqaz və Dağıstan Dağlıları İttifaqı Respublikasının hökuməti adından Abdul Məcid Çermoyev və Heydər Bammətov imzalamışdılar. Bu respublikanın əraziləri 125 km² və əhalisi 2,9 milyon olmuşdur. Bu çoxmilliyyətli dövlətin dili rus dili idi.

Batumba elan olunan bu respublika həm Osmanlı dövləti, həm də Almaniya tərəfindən məmnuniyyətlə qarşılandı [2, s.386].

Dağlı Respublikası ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında əməkdaşlığa ilk addımlar

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti şimal qonşusu Dağlı Respublikası ilə münasibətlərə böyük önəm vermişdir. Hər iki respublika demək olar ki, eyni vaxtda - AXC 1918-ci ilin mayın 28-də, Dağlı respublikası isə ondan bir az öncə - mayın 11-də elan olunmuşdu. Hələ 1918-ci ilin iyunun 26-da AXC-nin Xarici İşlər Naziri Məmməd Həsən Hacınski Dağlı respublikasının hökumət başçısı Ə.Çermoyevə məktub ünvanlamışdı. Məktubda AXC-nin Dağlı respublikası ilə yaxın dostluq münasibətləri qurmaq arzusu ifadə olunurdu [4, s.176].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti bolşevik və ağqvardiyaçı hərbi birləşmələrin təcavüzünə məruz qalan Dağlı respublikası əhalisinə imkan daxilində yardım göstərirdi. AXC hökumətinin Dağlı respublikasına əsas yardımları 1918-ci ilin payız dövründə olmuşdur.

1918-ci ilin 13 sentyabr tarixində Dağlı Respublikası hökumətinin sədri A. M. Çermoyev Azərbaycan Respublikasının hökumət başçısına göndərdiyi məktubda Dağlı hökumətinin cari xərclərini ödəmək üçün 10 milyon rubl borc verilməsini xahiş edirdi [16, s.98]. Məktubda göstərilirdi ki, uzun müddət Dağlı Respublikası hökuməti öz ərazisində fəaliyyət göstərə bilməmişdir və indi ölkəyə qayıdış şəraitində hökumətin əlində lazımi maliyyə resursları yoxdur. Çermoyev məktubda yazırdı: “Ona görə də Dağlı hökuməti öz dövləti daxilində lazımi vəsaiti tapana qədər, indi dərhal xarici kredit vasitəsilə müəyyən məbləğdə pul almalıdır.

Nəticədə, Dağlı hökuməti qardaş Azərbaycan xalqının hökumətindən xahiş edir ki, ona qısa müddətə on milyon (10.000.000) rubl və bu məbləğin bir hissəsini də Azərbaycan Respublikası Hökumətinin Maliyyə Nazirinin Qafqaz dağlıları hökumətinin Maliyyə Naziri

V.D. Cabaqiyevlə birlikdə təyin edəcəyi şərtlərlə türk lirəsi ilə versin. Fürsətdən istifadə edərək, Sizə səmimi hörmət və minnətdarlığımı bildirirəm” [16, s.98].

1918-ci ilin sentyabrın ortalarında Dağlı Respublikasında siyasi vəziyyət son dərəcə gərginləşmişdi. Belə ki, Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan Əlahiddə Korpusu tərəfindən şimala sıxışdırılan Lazar Biçeraxovun kazak dəstələri Dağıstanın cənubunu və Xəzəryanı əraziləri ələ keçirərək Dağlı respublikasının Xəzər dənizinə çıxışına əngəllər yaratmışdılar. Dağlı respublikasının biçeraxovçulara qarşı mübarizədə qüvvələri yetərinə deyildi. Yalnız kumik və sair dağlılardan ibarət olan knyaz N.Tarkovskinin könüllüləri Dağıstanın şimal-qərbi kazaklardan qoruya bilmişdilər.

Dağlı respublikası üçün belə gərgin vəziyyətdə Qafqaz İslam Ordusu ona köməyə gəldi. 1918-ci ilin sentyabrın 15-də Bakı ingilis-daşnak-eser birləşmələrindən azad olunduqdan sonra Yusif İzzət paşanın komandanlıq etdiyi ordu hissələri Dağıstana daxil oldular. Şimali Qafqazdakı müsəlman-türk xalqlar Osmanlı və Azərbaycan türklərinə güvənirdilər və Rusiyadan asılılığa son qoymağa can atırdılar [7, s.233]. Osmanlı hökuməti rəhbərləri də Qafqaza gələcək perspektiv nöqteyi-nəzərdən baxırdı və İstanbulun Müttəfiqlər tərəfindən işğalı halında paytaxt Bakı olmaqla Qafqazlarda yeni bir dövlət quraraq mübarizəni davam etdirməyi düşündülər [3, s.572].

Qeyd etmək lazımdır ki, hələ 1918-ci ilin 11 may tarixində Dağlı respublikası elan olunduqda, Almaniya hökuməti və Dağlı Respublikası hökuməti arasında dostluq münasibətlərinin qurulması haqqında” müqavilə imzalanmaqla yanaşı [16, s.76-77], eyni vaxtda Osmanlı dövləti ilə də müqavilə imzalandı [16, s.76-77; 7, s.233]. Osmanlının bu addımı Sovet Rusiyasının etirazına səbəb olmuş, hətta RSFSR-in Xarici İşlər Naziri Çiçerin Osmanlı dövlətinin Moskvadakı səfiri Qalib Kemal bəyə etiraz notası təqdim etmişdir. Notada deyilirdi ki, Dağıstan Rusiyanın ayrılmaz hissəsidir və Sovet Rusiyası elan olunan Dağlı respublikasını tanımır və heç vaxt tanımayacaqdır. Ancaq Sovet Rusiyasının etirazını əsassız sayan Osmanlı dövləti Şimali Qafqaz respublikası ilə sülh və dostluq müqaviləsi imzaladı. Müqaviləyə əsasən Osmanlı dövləti Dağlı respublikasına hərbi yardım etməyi və kənardan gələn hər cür təhlükədən qorumağı öhdəsinə götürürdü [7, s. 233].

Hələ Gəncədə ikən Nuru paşa İsmayıl Haqqı (Berqoq) bəyi hərbi birləşmə yaratmaq məqsədi ilə Dağıstana göndərmişdi. Yərbay İsmayıl Haqqı bəy əvvəlcə Azərbaycanın Zaqatala bölgəsinə gəlmiş, burada rus əsarətindən azad olan türk əsgərlərdən ibarət kiçik hərbi dəstələr yaradaraq Dağıstanın Axtı bölgəsinə keçmişdir. Oradan Maxaçkalaya gələn İ.Haqqı bəy bolşeviklərə və daşnaklara qarşı mübarizə aparılmasının zəruriliyini anlatmış, bu səbəbdən Qafqaz İslam Ordusunun Dağıstana girməsinin zəruri olduğunu bildirmişdir.

İlk yardım 1918-ci ilin sentyabrın 20-də gəldi. Qafqaz İslam Ordusunun Şimali Qafqazdakı hərəkət planı belə idi: 15-ci piyada Tümeni sürətlə Quba-Xaçmaz bölgəsinə gətirilməli və sonra Dərbənd ələ keçirilməli idi. Bundan sonra əsgəri birləşmələr Dərbənddən 5 kilometrə şimalda bir müdafiə səngəri qurmalı idilər. Ələ keçirilən mövqelərin 107-ci Qafqaz alayının Dərbənd dəstəsinə təhvil verilməsindən sonra 15-ci piyada Tümeni geri çəkilməli idi [3, s.33]. Bütün bu hazırlıqlar görüldükdən sonra 1918-ci ilin 1 oktyabr tarixində 15-ci piyada Tümeni Bakının Biləcəri stansiyasından qatarla Dağıstana göndərilməyə başladı. İlk öncə, 15-ci piyada Tümenin 56-cı alayı yola düşdü. Ondan sonra 38-ci alay da hərəkətə qoşuldu. Xaçmazda bu alaylara yerli azərbaycanlı əhalidən gənclər də qoşulmalı idi.

Bu zaman Nuru paşa Qarabağda, Ağdamda bəzi yoxlama işləri aparırdı və Quba-Xaçmaz bölgəsinə yollanmaq məqsədi ilə O, Bakıya gəldi [3, s.33]. Dörd gün sonra Nuru paşa Qubada yerli əhali qarşısında çıxış edərək onlara vətən torpağının müdafiə olunmasının vacibliyini söylədi, onları Qafqaz İslam Ordusuna qoşulmaga çağırırdı. Qafqaz İslam Ordusunun Dərbənd istiqamətində hərəkətə keçdiyini eşidən Lazar Biçeraxov Maxaçqaladan 300 nəfərdən ibarət silahlı rus kazak birləşməsini Dərbəndə göndərdi. Biçeraxovçular Qafqaz İslam

Ordusunun alaylarını Yalama stansiyası yaxınlığında qarşıladılar. Lakin ilk döyüşdən məğlub olan kazaklar Dərbəndi tərk edib şimala çəkilməyə məcbur oldular.

Qafqaz İslam Ordusu 1918-ci ilin oktyabrın 6-da Dərbənd bölgəsini tam nəzarətə götürdü. 15-ci Piyada Tümeninin qərargah yarbayı (polkovniki) Süleyman İzzət bəy qərargahı ilə birlikdə Dərbəndə daxil oldu. Bundan sonra 12-13 oktyabra qədər biçərxovçular bir neçə dəfə Dərbəndə hücum etdilər və hər dəfə ağır itkilər verərək geri çəkilməyə məcbur oldular [8, s.61, 68].

Bundan sonra, oktyabrın 23-də Temir-xan-Şura, noyabrın 7-də isə Petrovsk (Maxaçqala) Biçərxovun rus-erməni qüvvələrindən təmizləndi. Qafqaz İslam Ordusunun Şimali Qafqazdakı uğurları Dağlı respublikasının fəaliyyətinə də müsbət təsir göstərirdi. Dərbənd azad edildikdən sonra Ə.Çermoyevin rəhbərlik etdiyi Dağlı Respublikası hökuməti oktyabrın 13-də Dərbəndə, oktyabrın 24-də isə oradan Temur-xan-Şuraya köçdü. 1918-ci ilin 8 oktyabr tarixində AXC hökuməti Dağlı respublikasına yardım edərək 1 mln. manat civarında faizsiz kredit ayırdı [3, s.32].

1918-ci ilin oktyabrın 28-də Bakıda AXC ilə Dağlı Respublikası arasında İttifaq haqqında müqavilə imzalandı. Müqaviləyə görə Azərbaycan Respublikası və Dağlı Respublikası qərara gəldilər ki, xarici siyasət məsələsində hər iki respublika hökumətləri razılaşdırılmış şəkildə hərəkət edəcəklər, hər iki dövlətin xaricdən qorunması üçün ümumi müdafiə sistemi yaradılacaq və maraqlı tərəfin hərbi yardım tələb etdiyi hallarda, bu ölkələrdə daxili asayişin və əmin-amanlığın qorunması üçün razılığa gələn tərəflər bir-birinə hərbi yardım göstərməyi öhdələrinə götürürlər. Müqavilədə qeyd olunurdu ki, "Müharibə zamanı hər iki ölkənin hərbi qüvvələri bu ölkələrin hökumətləri tərəfindən öz aralarında razılaşdırılmaqla seçilən bir şəxsin ümumi komandanlığı altında birləşdirilir" [3, s.103-104]. Müqavilədə birgə ödənilməli olan xərclərlə bağlı məsələlərin, hər iki respublika üçün vahid gömrük ərazisinin yaradılması, gömrük qanunvericiliyi və gömrük rüsumlarının bölgüsü, ümumi pul sisteminin və valyutanın yaradılması, dəmir yolu, poçt, teleqraf və telefon rabitəsi və onun istismarı və qiymətlərinin müəyyən edilməsi haqqında Əsasnamənin qəbulu kimi əsas müddəaların gələcək inkişafı iki respublika hökumətləri arasında hər bir məsələ üzrə xüsusi sazişlər vasitəsilə həyata keçiriləcəyi göstərilirdi [16, s.104].

1918-ci ilin noyabrın 14-də Tiflisdə Cənubi Qafqaz konfransı işə başladı. Konfransa Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Dağlı Respublikası, Gürcüstan Respublikasının nümayəndələri qatılmışdı. Ararat Respublikası bu konfransda iştirak üçün öz nümayəndələrini göndərməyərək ondan imtina etdi. Erməni tərəfi konfransdan öncə Gürcüstanla ərazi mübahisələrini həll etməyi, sərhədlərini təyin etməyi və bundan sonra Konfrans çağırmağı təklif edirdi [14, s.432-434].

Gürcü tərəfi Ermənistanın konfransda iştirakını çox arzulayırdı, çünki tərəflər arasında ərazi məsələlərinə görə münasibətlər gərgin həddə çatmışdı.

Dağlı Respublikasının nümayəndəsi Kotsev nə olur olsun Ermənistanın bu konfransda iştirakına nail olmağı təklif etdi. Müzakirələrdən sonra Gürcüstan hakiminin başçısı Y.P.Gegeçkoriyə tapşırıldı ki, o, tez bir zamanda öz nümayəndə heyətini konfransa göndərmək haqqında Ermənistan hökumətinə müraciət etsin [14, s.434]. Erməni nümayəndələrinin gəlməməsi səbəbindən konfrans 1918-ci ilin dekabrına qaldı. Lakin 1918-ci ilin dekabrında Gürcüstanla Ermənistan arasında müharibə başladığından Konfransın işinin bərpa edilməsi mümkün olmadı [12, s.9-14].

İki respublika arasında formalaşmağa başlayan münasibətlər 1918-ci il noyabrın 28-də bağlanan müqavilə ilə daha da möhkəmləndi. Müqaviləni Azərbaycan tərəfindən Ticarət və Sənaye naziri Behbud xan Cavanşir, Maliyyə naziri Məmməd həsən Hacinski, Dağlı Respublikası tərəfdən isə səlahiyyətli nümayəndələr Bahadır Malaçıxan və İbrahim bəy Heydarov imzaladılar [13, s.3]. 6 maddədən ibarət olan bu müqavilədə söhbət Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Dağlı Respublikasına faizsiz 10 mln. rubl dəyərində zayomun verilməsindən

gedirdi. Müqavilədə qeyd olunurdu ki, bu məbləğin 3 milyonu müqavilə bağlananadək artıq verilmişdir, yerdə qalan 7 mln. isə 1918-ci ilin dekabrında verilməli idi. Borc 2 il müddətinə qaytarılmalı idi. Borcun buğda ilə qaytarılması da nəzərdə tutulmuşdu. Buğdanın qiyməti bazar qiymətlərinə görə ikitərəfli komissiya tərəfindən təyin olunmalı idi [9, s.86].

AXC hökuməti Denikin işğalını dayandırmaq üçün Dağlı respublikasına həm maliyyə, həm də hərbi baxımdan bacardığı yardımı edirdi. 1919-cu ilin yanvarın 9-da AXC ilə Dağlı respublikası arasında daha bir müqavilə bağlandı. Müqavilələri Azərbaycan tərəfdən ərzaq naziri K.N.Lizqar, Dağlı respublikası tərəfdən isə bu respublikanın Azərbaycandakı nümayəndəsi Əlixan Qantəmir imzalamışdılar. Müqaviləyə əsasən Dağlı Respublikası 4 ay müddətində Azərbaycana 50 vaqon buğda göndərməli idi. Göndərilən buğdanın hər kubuna görə 60 rubl ödənilməsi razılaşdırılmışdı [10].

1919-cu ilin yanvarın 8-də Cənubi Rusiya Silahlı Qüvvələrini (CRSQ) yaradan general Denikin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə münasibətləri təzadlı olmuşdur. Bir tərəfdən həm AXC, həm də CRSQ biri-birilə iqtisadi əməkdaşlığa ehtiyac duyurdular, digər tərəfdən, siyasi məsələlərdə hər iki tərəfi birləşdirən bəzi amillər olsa da, (məsələn, bolşevizmə qarşı birgə mübarizə), bir çox prinsipial məsələlərdə - “rus məsələsi”nin həlli yolları və perspektivləri, Xəzər donanmasının bölüşdürülməsi və xüsusən də Dağlı respublikası ilə bağlı məsələlərdə mövqelər fərqli idi [1, s.1292]. Dağlı respublikası rəhbərliyi Yekaterinodardakı ingilis nümayəndəsi Briqqs və “Könüllü ordu” komandanı general Denikinlə danışıqlar aparmağa cəhd etdi, ancaq bu cəhdlər nəticəsiz qaldı. Denikin Dağlı respublikasını tanımır və 1919-cu ilin yanvarın 23-də Terek-Dağıstan diyarının yaradıldığını elan etmişdir ki, bu da Dağlı respublikasının ərazisini əhatə edirdi.

1919-cu ilin əvvəllərində “Könüllü ordu” Dağlı respublikasının qərb ərazilərinə hücum etdi və fevralın əvvəllərində İnquşetiya Denikin hakimiyyəti bərqərar oldu. Terek-Dağıstan diyarının tərkibində olan İnquşetiyanın idarəçiliyi, o cümlədən ümumiyyətlə diyarın idarəçiliyi general – leytenant V.P.Lyaxova həvalə edilmişdi [15, s.59].

1919-cu ilin martın əvvəllərində “Könüllü ordu” Çeçenistana soxuldu və Çeçenistanın düzəngah əraziləri ələ keçirildi. Dağlı xalqları “Könüllü ordu”ya qarşı mübarizəyə qalxdılar.

Denikinə qarşı mübarizədə Dağlı respublikasına dəstək məqsədi ilə 1919-cu ilin fevralın 23-də AXC ilə Dağlı respublikası arasında daha bir müqavilə bağlandı. Bu müqaviləyə əsasən AXC Dağlı respublikasına daha 10 milyon manat faizsiz kredit verməyi öhdəsinə götürdü və bu vəsaitin 5 milyonu dərhal ödənilirdi [3, s.33].

1919-cu ilin martın 6-da Dağlı Respublikasının Denikin təcavüzü ilə bağlı AXC-yə müraciəti müzakirə olundu. Uzun debatlardan sonra AXC Parlamenti Müsavat Partiyasının təklif etdiyi qətnaməni qəbul etdi. Qətnamədə deyilirdi ki, “Qardaş Dağlı Cümhuriyyətinin hüquqlarına qəsd edən irticaçı qaranlıq qüvvələrə etiraz edən Azərbaycan parlamenti bu hüquqların müdafiəsi istiqamətində hökumətin bütün addımlarını bəyənir və dəstəkləyir” [11, s. 124].

Nəticə

Beləliklə, Dağlı Respublikasının yaranması tarixinə və onun AXC ilə əməkdaşlığında ilk addımlarını təhlil etdikdən sonra belə qənaətə gələ bilərik ki, Dağlı Respublikasının yaranması mövcud tarixi şəraitin nəticəsi idi. Burada əsas amil kimi Rusiyada Müəssislər Məclisi bolşeviklər tərəfindən qovulduqdan sonra bütöv, federativ əsaslara söykənən, demokratik Rusiya respublikasının yaradılmasına ümidlər puça çıxdı. Sovet Rusiyasına qatılmaq istəməyən milli ucqarlarda yaranan hökumətlər qarşısında öz müstəqilliyini elan etməkdən başqa yol qalmadı. Dağlı Respublikası da belə bir şəraitdə elan edilmişdi.

AXC hökuməti qardaş Şimali Qafqaz xalqlarının yaratdığı dövlətə hörmətlə yanaşır, onunla hər cür əməkdaşlığı inkişaf etdirməkdə maraqlı idi. Təsadüfi deyil ki, AXC hökuməti

dövlət büdcəsinin $\frac{1}{8}$ -ni Dağlı Respublikasına xərcləmişdi. Çünki AXC Dağlı Respublikasına öz təhlükəsizlik zolağı kimi baxırdı və dövlətin şimal istiqamətdən müdafiəsində vacib amil kimi qiymətləndirirdi.

Ədəbiyyat

1. Ağasiyev, İ., Məmmədşad, S. (2023). «Don Cümhuriyyəti və Güney Rusiya Silahlı Qüvvələrinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə münasibətləri (1918-1920) ». Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 10 (5). s.1287-1300.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cildə. II cild. Bakı, «Lider nəşriyyatı», 2005, s.472 .
3. Qabil Əliyev. «Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Qafqazda yaranmış digər respublikalarla qarşılıqlı münasibətləri (1918-1920-ci illər)»./ İpək Yolu, No.1, 2018, s.26-35.
4. Nəsimzadə N.L. «Azərbaycanın xarici siyasəti (1918) », Bakı, 1996, səh.176.
5. Akdes Nimet Kurat. «Türkiyə və Rusya». Ankara, «Sevinç» matbaası, 1990, 755 s.
6. Beşir Mustafayev. «Türk İslam Ordusu'nun Kuzey Kafkas (Dagistan) hərəkatına dair (Arşiv vesikaları ışıqında—1917—1919) // Selçuk Üniversitesi/Seljuk University Edebiyat Fakültesi Dergisi/Journal of Faculty of Letters Yıl/ Year: 2013, Sayı/Number: 30, Sayfa/Page:17-40.
7. Mustafa Görürşılmaz. Qafqaz İslam Ordusu və ermənilər (1918). Bakı, "Qismət", 2009, 408 s.
8. Süleyman İzzet (Kürmay Yarbay), «Büyük Harpte 15. Piyade Tümeninin Azərbaycan və Simali Kafkasya Hərəkat ve Muharebeleri, (103 Sayılı Askeri Məcmuanın 44 Sayılı Tarih Kısmı) », Askeri Matbaa, İstanbul. 1936, s. 61, 68, 70-72, 78, 84.
9. Азербайджанская Демократическая Республика. Внешняя политика. (Документы и материалы) — Баку, издательство «Азербайджан», 1998, 632 с.
10. «Азербайджан», (газета), 1919, 11 февраля, №6.
11. Алиева С.И. Азербайджанская Демократическая Республика и Горская Республика: сотрудничество, проекты объединения и взаимодействия с Османской империей (по документам, договорам и нотам 1918-1920 годов). (Часть первая). // Северо-Кавказский Юридический Вестник, № 4, 2015, с.115-137.
12. Государственный Архив Азербайджанской Республики, ф.970, оп1, д.21.
13. Государственный Архив Азербайджанской Республики, ф.970, оп 1, д.55.
14. Документы и материалы по внешней политике Закавказье и Грузии. Тифлис, 1919, 512 с.
15. Орешкин С.А. Ингушетия под «Белой властью»: особенности государственного строительства в 1919-начале 1920 г. // Вестник РУДН, серия «История России», 2015, № - 2, с.57-65; с.59.
16. Союз объединенных горцев Северного Кавказа и Дагестана (1917 — 1918 гг.) и Горская Республика (1918 - 1920 гг.). Документы и материалы. - Издание второе, исправленное и дополненное. Махачкала: ИИАЭ ДНЦ РАН, АЛЕФ, 2013. - 290 с.

PROCLAMATION OF THE MOUNTAIN REPUBLIC AND ITS FIRST STEPS OF COOPERATION WITH THE ADR

Leyla Hasanova

Institute of history and Ethnology named after Abbasgulu Aga Bakikhanov of Anas, Baku, Azerbaijan

After the February Revolution of 1917, the tsarist regime was liquidated in Russia, Russia was declared a republic, and democratic processes began in society. One of the most important areas of this process was the creation of a new executive power on the outskirts. On May 1, 1917, the Congress of the Peoples of the North Caucasus was

held. The Union Government of the North Caucasus and Dagestan was created. Chechen Abdulmadzhid (Tapa) Chermoev was appointed head of the government. The "Union of Highlanders of the North Caucasus and Dagestan" declared itself an autonomous entity within Russia. In connection with the current political situation, on May 11, 1918, in Batumi, the republic "Union of Highlanders of the North Caucasus and Dagestan" (Mountain Republic) declared itself independent.

The Azerbaijan Democratic Republic attached great importance to relations with its northern neighbor, the Mountain Republic. The peoples living in the Mountain Republic, some of whom were of Turkic origin. They were the bearers of Islamic religious values, and from a historical and cultural point of view, these peoples were close to the Azerbaijani and Turkic culture.

The first step towards mutual cooperation was taken by the ADR: on June 26, 1918, the Minister of Foreign Affairs of the ADR, Mamedhasan Gadzhinsky, addressed a letter to the head of the government of the Mountain Republic, A. Chermoyev, in which he expressed a desire to establish close friendly relations. Close cooperation between the ADR and the Mountain Republic began in the fall of 1918, when the government of the Mountain Republic moved from Tbilisi to Dagestan. In the fall of 1918 - spring of 1919, 7 important interstate documents were signed between the Azerbaijan Democratic Republic and the Mountain Republic. The overwhelming majority of them were agreements that provided for financial assistance to the Mountain Republic, which was provided by Azerbaijan.

Keywords: North Caucasus, Mountainous Republic, Azerbaijan Democratic Republic, Dagestan, relations.

ПРОВОЗГЛАШЕНИЕ ГОРСКОЙ РЕСПУБЛИКИ И ЕЕ ПЕРВЫЕ ШАГИ СОТРУДНИЧЕСТВА С АДР

Лейла Гасанова

Институт истории и этнологии имени Аббасгулу ага Бакиханова НАНА, Баку, Азербайджан

После Февральской революции 1917 года в России был ликвидирован царский режим и начались демократические процессы в обществе. Одним из важнейших направлений этого процесса стало создание новых органов исполнительной власти на окраинах. 1 мая 1917 года на Съезде народов Северного Кавказа было создано Союзное правительство горцев Северного Кавказа и Дагестана. Главой правительства был назначен чеченец Абдулмджид (Тапа) Чермоев. «Союз горцев Северного Кавказа и Дагестана» объявил себя автономным образованием в составе России. В связи со сложившейся политической обстановкой 11 мая 1918 года в Батуми республика «Союз горцев Северного Кавказа и Дагестана» (Горская республика) объявила себя независимой.

Азербайджанская Демократическая Республика придавала большое значение отношениям со своим северным соседом — Горской Республикой. Народы, проживающие в Горской Республике, некоторые из которых имели тюркское происхождение, были носителями исламских религиозных ценностей, и с исторической и культурной точки зрения эти народы были близки Азербайджанской и тюркской культуре. Первый шаг к взаимному сотрудничеству сделала АДР: 26 июня 1918 года министр иностранных дел АДР Мамедгасан Гаджинский обратился с письмом к главе правительства Горской Республики А. Чермоеву, в котором выразил желание установить тесные дружеские отношения. Тесное сотрудничество между АДР и Горской республикой началось осенью 1918 года, когда правительство Горской республики переехало из Тбилиси в Дагестан. Осенью 1918 года — весной 1919 года между Азербайджанской Демократической Республикой и Горской Республикой было подписано 7 важных межгосударственных документов. Подавляющее большинство из них составляли соглашения, предусматривавшие финансовую помощь Азербайджана Горской Республике.

Ключевые слова: Северный Кавказ, Горская Республика, Азербайджанская Демократическая Республика, Дагестан, отношения

ANADOLU SƏLCUQLU DÖVLƏTİ XX ƏSR TÜRK TARİXŞÜNASLIĞINDA

Müşfiq Bayramov

Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan

e-mail: brahid97@mail.ru

DOI: 10.30546/2960-1967.2025.1.040

Xülasə. Məqalədə XX əsr Türkiyə tarixşünaslığında Anadolu Səlcuqlu dövlətinin siyasi, iqtisadi və sosial tarixi tədqiq olunmuşdur. Siyasi tarix sahəsində Mukrimin Halil Yınanç, Mehmet Fuad Köprülü, Ali Sevim, Mehmet Altay Köymen kimi alimlərin Anadolu Səlcuqlu dövlətinin qurulması, Böyük Səlcuq İmperiyası ilə əlaqələri, mərkəzləşmə siyasəti və süqutu barədə apardıqları tədqiqatlara geniş yer verilmişdir. İqtisadi və sosial həyat sahəsində Yaşar Bedirhan, Osman Turan, Mehmet Altay Köymen və Feda Şamil Arık kimi tarixçilərin əsərlərində ticarət yolları, torpaq hüququ, şəhər mədəniyyəti, vergi sistemi, sosial siniflər, qadınların cəmiyyətdəki rolu və kollektiv əfv siyasəti kimi mövzular ətrafı tədqiq edilmişdir. Bu tədqiqatların Anadolunun türkləşməsi və islamlaşması, habelə Səlcuqlu dövlətinin idarəçilik və hüquqi strukturlarının anlaşılması baxımından əhəmiyyəti vurğulanmışdır. Məqalə ümumilikdə XX əsr Türkiyə tarixşünaslığında Anadolu səlcuqlularına dair aparılan tədqiqatların sistemli şəkildə necə inkişaf etdiyini və bu dövrün müxtəlif sahələrinin necə işıqlandırıldığını göstərir.

Açar sözlər: Anadolu səlcuqlu dövləti, türk tarixşünaslığı, siyasi tarix, sosial-iqtisadi həyat, islamlaşma

Giriş

1071-ci ildə Bizans imperatoru IV Romanos Diogenes ilə səlcuq hökmdarı Alp Arslan arasında baş vermiş Malazgirt döyüşü Bizans ordusunun məğlubiyyəti ilə nəticələndi və bu, səlcuqların Anadoluya daxil olmasına, həmçinin ərazinin böyük bir hissəsinin işğal edilməsinə səbəb oldu. Alp Arslan və onun sülaləsinin Anadoluya irəliləməsi bu zəfərdən sonra sürətləndi. Bizans İmperiyasının böyük bir itkiyə uğraması, həmçinin daxili siyasi böhranın dərinləşməsi Bizansın müdafiə qabiliyyətini zəiflətdi. Bu zəiflikdən istifadə edən səlcuqlar 1070-ci illərin sonlarından başlayaraq Anadoluya türk-müsəlman köçlərini artırmağa başladılar.

Malazgirt döyüşü Bizans imperiyasının hərbi qüdrətini ciddi şəkildə sarsıdaraq ərazilərini bərpa etməkdə çətinlik çəkməsinə səbəb oldu və uzun müddət ərzində səlcuqlulara qarşı effektiv müqavimət qura bilmədilər. Alp Arslan və onun varisləri bundan istifadə edərək Anadoluda bir sıra şəhər və qalaları fəth edərək bu ərazilərdə öz idarəetmə sistemlərini qurmağa başladılar.

Anadolu səlcuqlu dövlətinin qurulması və bu ərazinin türk yurduna çevrilməsi Böyük Səlcuq sultanı Məlikşah tərəfindən Anadoludakı səlcuq qüvvələrinə rəhbər təyin edilən Kutalmışoğlu Süleymanşahın fəaliyyəti ilə bağlıdır. Süleymanşah 1075-ci ildə İznik şəhərini ələ keçirərək burada səlcuq dövlətinin əsaslarını qoymuş və bölgədə güclü bir siyasi mövqə əldə etmişdir [11, s.3]. Onun rəhbərliyi altında Anadoluda yalnız hərbi sahədə deyil, həm də mədəni və sosial baxımdan türk-müsəlman təsiri artmağa başladı. Səlcuq türkləri yerli əhali ilə əlaqələr quraraq bölgədə yeni bir idarəetmə strukturu yaratdılar. Siyasi hadisələrin sonrakı gedişi Anadolu səlcuq dövlətinin mərkəzinin İznik (Nikeya) şəhərindən Konyaya köçürülməsi zərurəti yaratdı.

Süleymanşahın varisləri Anadoludakı Səlcuqlu dövlətini genişləndirmək və möhkəmləndirmək məqsədilə bir sıra mühüm tədbirlər gördülər. Xüsusilə, XII əsrin ortalarında taxta çıxan Sultan II Qılınç Arslan Anadolu səlcuqlu dövlətini imperiya səviyyəsinə qaldıran hökmdar oldu. Onun hakimiyyəti dövründə dövlət ən güclü və geniş ərazi sərhədlərinə malik olmuşdur. II Qılınç Arslan həm daxili siyasi mübarizələri sona çatdıraraq, həm də xarici qüvvələrlə güclü diplomatik əlaqələr quraraq dövlətin möhkəmliyini təmin etmişdir. Bu dövr ərzində səlcuqların mədəniyyəti, sənəti və memarlığı əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etmiş və nəticədə Anadolu türk və islam mədəniyyətlərinin vəhdət təşkil etdiyi mühüm bir mərkəzə çevrilmişdir.

Anadolu səlcuqlu dövlətinin ən yüksəliş dövrü I Əlaəddin Keyqubadın (1219-1236) hakimiyyəti illərinə təsadüf edir. Belə ki, sultan I Keyqubad dövründə dövlət siyasi, iqtisadi və mədəni baxımdan böyük bir inkişaf yaşamışdı. Sultan I Əlaəddin Keyqubadı tərifləyən Yazıcıoğlu Əli “İslam bayrağını bu qədər ucaldan ikinci bir sultan olmamışdır” yazmışdır [10, s.59].

XIII əsrin əvvəllərində yaranmış Monqol dövləti və onun qonşu ərazilərə işğalçı yürüşləri nəticəsində Anadolu səlcuqlu dövləti ciddi şəkildə zəiflədi. 1243-cü ildəki Kösedağ döyüşündə səlcuqlar monqollara məğlub oldular və bu məğlubiyyət dövlətin müstəqilliyini itirməsinə səbəb olan prosesi sürətləndirdi. Nəticədə Anadolu səlcuqlu dövləti monqolların təsiri altına düşdü və səlcuqların hakimiyyəti zəiflədi.

Anadolu səlcuqlu dövlətinin tarixi Türkiyə tarixşünaslığında geniş şəkildə tədqiq edilmiş və bu dövrə aid olan bir sıra elmi əsərlər vasitəsilə dərinlən araşdırılmışdır. Bu əsərlər yalnız dövlətin siyasi, mədəni və sosial strukturlarını təhlil etməklə kifayətlənməyib, həm də türk-islam mədəniyyətinin formalaşmasında və Anadolunun türk yurduna çevrilməsindəki əhəmiyyətli rolunu ortaya qoymuşdur. Bu dövrün elmi tədqiqatları Səlcuq dövlətinin sosial quruluşundan tutmuş, mədəniyyət və memarlığa qədər bir çox sahədə ətraflı məlumatlar təqdim edərək həmin dövrün tarixini dərinlən anlamağa imkan yaratmışdır. Hazırkı məqalə Anadolu Səlcuqlu dövləti ilə bağlı XX əsr ərzində Türkiyə tarixşünaslığında aparılmış elmi tədqiqatların təhlilinə həsr olunmuşdur.

Anadolu Səlcuqlu dövlətinin siyasi tarixi XX əsr Türkiyə tarixşünaslığında

Anadolu Səlcuqlu dövlətinin siyasi tarixi Böyük Səlcuq sultanı Məlikşahın hakimiyyətə gəldiyi 1072-ci ildən başlayaraq 1308-ci ilədək olan dövrü əhatə edir. Bu dövr səlcuqluların Anadoluya yayılmasının başlanğıcı ilə əlaqəli olaraq bölgədə türk hakimiyyətinin təməlini qoymuşdur. Anadolu Səlcuqlu dövləti türk tarixşünaslığında xüsusi bir yer tutur, çünki bu dövlətin mövcudluğu həm Türk dövlətçiliyinin inkişafında, həm də Osmanlı imperiyasının yaranmasında mühüm mərhələ təşkil etmişdir. XX əsrdə, xüsusilə əsrin ikinci yarısında Türkiyə tarixşünaslığında Böyük Səlcuq dövləti və onun müxtəlif qolları, o cümlədən İraq, Xorasan, Kirman, Suriya və Fələstin bölgələrindəki səlcuq hakimiyyəti, həmçinin Anadolu səlcuqlu dövləti mövzusunda aparılan elmi tədqiqatlar geniş vüsət almışdır. Bu dövrdə səlcuqların tarixi ilə bağlı tədqiqatların inkişafında M. F. Köprülü, M. H. Yinanç, O. Turan, İ. Kafesoğlu, M. Koymen, A. Sevim, E. Merçil, F. Ş. Arık və başqalarının elmi xidmətləri böyükdür.

Anadolu Səlcuqlar dövlətinin tarixinə ilk tədqiqatçılarından biri Mukrimin Halil Yıncıdır. Türkiyənin tanınmış tarixçisi və elm adamı olan Yıncının 1934-cü ildə yazdığı “Türkiyə tarixi: səlcuqlular dövrü” adlı əsəri, Anadolu Səlcuqlu dövlətinin tarixinə həsr edilmişdir. Kitabın birinci cildində Anadolunun fəthi, XII əsr boyu baş verən hadisələr və xaçlı səfərləri geniş şəkildə tədqiq edilərkən, ikinci cildində Anadoluda səlcuqların mərkəzləşməsi və süqutu prosesi yer almışdır. Kitabın birinci cildi “Səlcuqlar dövrü Anadolu müdafiəsi”, “Səlcuqlu və Bizans mübarizələri”; ikinci cild isə “Anadolu sultanlığının gələcəyi”, “Anadolu dövlətinin süqutu”, “Anadolu fətrət dövrü”, “Monqol müdaxiləsi və dövlətin süqutu”, “Şahzadələrin çəkişməsi”, “Monqol hökmranlığı altında olan Anadolu dövləti” və s. bölmələrindən ibarətdir [1, s.349].

Yinanç Anadolu səlcuqlu tarixini yalnızca müharibələr və iqtidar mübarizələri çərçivəsində tədqiq etməmiş, sultanların dövrlərini analiz edərək müəyyən fikirlər irəli sürmüşdür. Tədqiqat işində bir çox mənbələrdən istifadə edən tarixçi təkcə mənbələrdən faydalanmamışdır, eyni zamanda onlara diqqətlə yanaşaraq onların təsirini, hətta bəzən təhrifləri və məhdudiyyətləri nəzərə alaraq qiymətləndirmişdir.

Anadolu səlcuqlu dövlətinin tarixinin tədqiqində türk siyasətçisi və Türkiyənin xarici

işlər naziri vəzifəsində çalışmış professor Mehmet Fuad Köprülünün də xidmətləri az deyildir. Belə ki, tədqiqatçının 1943-cü ildə yazdığı “Anadolu selçukluları tarixinin yerli kaynakları” adlı əsəri Anadolu selcuqlu dövlətinin tarixinin tədqiqinə təkan vermişdir.

Əsərdə Anadolu selcuqlu dövləti üçün mühüm mənbələrə dair ətraflı məlumat verilmişdir. Vəqayinamələr, selcuqnamələr, şahnamələr, diplomatik qaynaqlar (müharibə və müqavilələr), fəthnamələr, fərman və nişanlar, hökumdarların xüsusi məktubları, siyahılınma və torpaq kitabları, qanunnamələr, şəriət hakimlərinin qeydiyyat dəftərləri, vəqfiyyələr və ədəbi qaynaqlar haqqında məlumatlar təqdim olunur. Həmçinin, bu mənbələrin bir çoxuna hələ müraciət edilmədiyi qeyd olunur. Tədqiqatçı bu əsərlərin üzərində aparılacaq daha ətraflı və dərin araşdırmaların yalnız Anadolu selcuqlu dövləti və onun tarixi haqqında daha dəqiq və zəngin məlumatların əldə olunmasına deyil, həm də dövrün siyasi, hüquqi, mədəni, dini və sosial strukturlarının daha yaxşı başa düşülməsinə imkan yaradacağını vurğulayır. O, həmçinin, tarixçilərin bu mühüm mənbələrə yetərincə diqqət yetirməməsinin bu dövrün tarixinin tam şəkildə öyrənilməsinə maneə törətdiyini bildirir.

XX əsrdə Anadolu selcuqlu dövlətinin siyasi tarixinin ilk sistemli tədqiqatçılarından biri professor Ali Sevim olmuşdur. Onun qələmə aldığı “Anadolu fatihi Kutalmışoğlu Süleymanşah” və “Anadolunun fethi, selçuklular dönemi” adlı əsərləri Anadolu selcuqlu dövlətinin təşəkkülü və siyasi inkişaf mərhələlərinin öyrənilməsi baxımından mühüm elmi əhəmiyyət daşıyır.

Tədqiqatçının “Anadolu fatihi Kutalmışoğlu Süleymanşah” əsəri Arslan Yabqunun nəvəsi Süleymanşahın Anadoluda türk hakimiyyətinin təməlini atması və bu ərazilərdəki siyasi və mədəni dəyişikliklərə verdiyi töhfələri dərin şəkildə araşdıran, həmçinin onun Böyük selcuqlu imperiyası ilə əlaqələri və dövlətin hüquqi statusu haqqında mühüm məlumatlar təqdim edən əhəmiyyətli bir tədqiqat işidir. Əsərin “Kutalmışoğulları və onların Anadoluya gəlişi” adlı birinci fəslində müəllif Kutalmışoğulları sülaləsinin Anadoluya gəlişi və 1075-ci ildə bir sıra əraziləri fəth edərək, xüsusilə İstanbul yaxınlığında yerləşən İznik şəhərini işğal etməsi və bu şəhəri Anadolu Selçuklu dövlətinin paytaxtına çevirməsindən bəhs edir. Müəllif, Süleyman şahın öz adına xütbə oxutdurmaması və pul kəsdirməməsi kimi faktları təhlil edərək onun qurduğu dövlətin müstəqil olmaması və hüquqi cəhətdən Böyük selcuqlu imperiyasına tabe olması qənaətinə gəlir. Bu yanaşma dövrün siyasi və hüquqi şəraitini nəzərə alaraq Süleyman şahın siyasi müstəqilliyinin olmaması məsələsini ön plana çıxarır və bu dövlətin Böyük Selcuqlu sultanına tabe bir subyekt olaraq fəaliyyət göstərdiyini göstərir.

Selcuqlu dövləti haqqında yazılmış mənbələrə əsaslanaraq, əsərdə Sultan Süleymanşahın Böyük Selcuqlu Sultanı Məlikşaha çox bağlı bir şəxs olduğunu qeyd edir [11, s.31]. Lakin türk tarixçisi Mehmet Şəkərin Anadoluda bir türk dövləti quran Sultan Süleymanşahı itaətə gətirmək üçün Böyük Selcuqlu sultanı Məlikşahın əmir Porsukun başçılığı altında bir ordu göndərməsi ilə bağlı tarixi mənbələrdə rəvayətlərin mövcudluğu, həmçinin Antakyanı fəth edən Sultan Süleymanşahın bu barədə Məlikşaha yazdığı məktubunda bunu öz adına etdiyini bildirməsi bu fikri təkzib edir. Sultan Süleymanşahın Antakyanı fəthindən sonra Hələb əmiri Şərəfuddövlə Muslimin və Məlikşahın qardaşı Şam əmiri Tutuşun ona qarşı qalxması və aralarında baş verən döyüşlər, Anadolu Selcuqlu dövlətinin müstəqil olmaması və Böyük Selcuqlu imperiyasına tabe olması fikrini şübhə altına alır [13, s.43-48].

Ali Sevimin selcuqlu tarixinə həsr etdiyi əsərlərdən biri “Anadolunun fethi, selçuklular dönemi” (başlangıçtan 1086'ya qədər) adlanır. Tədqiqat işi yalnız selcuqlulardan deyil, hunlardan başlayaraq 1089-cu ilə qədər türklərin Anadolunun fəthi mövzusunda həsr olunub. Əsərin ilk bölməsi Anadoluya gələn ilk türklər adlanır. Əsərdə türklərin Anadoluya ilk gəlişi IV əsrin sonlarına təsadüf etdiyi göstərilir. Belə ki, Anadoluya gələn ilk türklərin hunlar olduğu bildirilir. 21 türk tayfasının birləşməsindən yaranmış hun tayfa birliyi tarixdə Xalqların böyük köçü adlanan yürüşləri zamanı buraya gəlmişlər. 378-ci ildə Hunlar Dunay çayını keçərək Qərbi Roma və Bizans imperatorlarının torpaqlarını istila etməyə başlamışlar. Roma

imperatoru Feodosinin(379 – 395) ölümündən sonra hun türkləri bir yandan Balkanlar üzərindən Trakyaya hərəkət emiş, o biri tərəfdən Qafqaz dağlarını aşaraq Anadolunun istilasına başlamışlar. 3 il ərzində 395-398-ci illərdə baş vermiş bu istila fəaliyyətlərinə qarşı Şərqi Roma imperiyası hər hansı bir ciddi tədbir görməmişdir [3, s.185].

Əsərdə Anadolunun ikinci dəfə türklər tərəfindən istila edilməsi Sabirlər(Suvarlar) tərəfindən həyata keçirildiyi bildirilir. Məlum olduğu kimi Suvarlar 515-516-cı ildə İtil, Don və Kuban çayları arasındakı ərazilərə yerləşərək müstəqil dövlət qurdular. Burada möhkəmləndikdən sonra onlar Sasanilərlə itifaqa girərək Bizans topaqlarına o cümlədən Anadoluya işğalçı yürüşlər etmişlər [12, s.14-15].

Altı fəsildən ibarət əsərin 5 fəsli səlcuqların tarixinə həsr edilmişdir. Bu fəsillərdə Çağrı bəyin Anadoluya səfəri ilə başlayaraq Anadolu səlcuq dövlətinin fəthi və Süleyman şahın hakimiyyəti illərinə qədər səlcuq türklərinin Anadoludakı fəaliyyətləri araşdırılmışdır.

XX əsrdə Anadolu səlcuqlu dövlətinin siyasi tarixinin tədqiqində xüsusi əməyi olan tarixçilərdən Mehmet Altay Köymendir. Anadolu səlcuqlu dövlətinin siyasi tarixini dərinlən araşdıran tədqiqatçı bu dövrə aid bir çox mühüm əsərlər yazmışdır. “Büyük Alaəddin Keykubad və Zamanı”, “Süleyman şah və Anadolu Selçuklu dövlətinin kuruluşu”, “Selçuklu hökəmdarı Büyük Alaəddin Keykubad və Anadolu savunması”, “Anadolunun fəthi və Malazgirt meydan muharebesi”, “Anadolunun türk yurdu olmasında selçukluların rolu” kimi əsərləri Anadolu səlcuqlu dövlətinin siyasi tarixinə mühüm töhfədir. Bu əsərlər Anadolunun türk yurdu olmasındakı rolunu dərinlən təhlil edir.

Altay Köymənin Anadolu səlcuqlu dövlətinin tarixinə həsr etdiyi elmi-tədqiqat əsərlərindən biri “Selçuklular və Anadolunun türkləşməsi meselesi” adlanır. Elmi-tədqiqat işində Anadolunun türkləşmə və islamlaşma prosesləri tədqiq edilir və bu prosesin müxtəlif aspektlərinə diqqət yetirilir. Məqalə Türk dövlətlərinin Anadoluya köçü ilə başlayan, daha sonra Selçuklu dövründə sürətlənən və Osmanlı dövründə davam edən türkləşmə və islamlaşma mərhələlərini araşdırır. Əsasən, səlcuq imperiyasının Anadoludakı təsirini, yerli xalqların türklərlə qarşılıqlı əlaqələrini və bu dövrdəki kənd və şəhər adlarının dəyişdirilməsini diqqət mərkəzinə qoyur. Məqalə, həmçinin, bizansın təsirinin azaldılması və Anadoluda türk mədəniyyətinin və islam dininin yerli əhali arasında necə yayıldığını da izah edir [8].

Əsər səlcuqlu Türklərinin yalnız siyasi və hərbi zəfərlərdən ibarət olmayıb, həm də mədəni və sosial dəyişikliklərə diqqət çəkir. Onun elmi əhəmiyyəti, Anadolunun türkləşmə prosesinin mürəkkəbliyini və müxtəlif aspektlərini anlamamız üçün dəyərli bir qaynaq olmasındadır.

Köymənin Anadolu Selçuklu dövlətinin tarixinə həsr etdiyi əsərlərdən biri, Anadolunun türk torpaqlarına çevrilməsində xüsusi rolu olan dünya şöhrətli Anadolu Səlcuq sultanı Qiyasəddin Keyxosrovun oğlu Sultan Ələddin Keyqubada həsr edilmişdir. Həmin dövr Anadolu Səlcuqlu dövlətində ticarət və iqtisadiyyatın canlanması, siyasi əlaqələrin genişlənməsi dövrü idi [4].

Əsərdə Ələddin Keyqubadın hakimiyyət illərində Anadolu Selçuklu dövlətinin inkişafı, siyasi və hərbi strategiyaları, habelə onun dövründə baş verən mühüm tarixi hadisələrdən bəhs edir. Altay Köymən, Ələddin Keykubadın dövlət quruculuğundakı rolu, Anadolunun müxtəlif bölgələrindəki fəthlər və türk mədəniyyətinin bu dövrdəki inkişafını detallı şəkildə araşdırır. Əsərdə, həmçinin, səlcuqlu dövlətinin daxili və xarici siyasəti, qonşu dövlətlərlə əlaqələri, türk qəbilələrinin integrasiyası və dövlətin iqtisadi və mədəni inkişafı kimi məsələlərə də toxunulur.

Tədqiqat işi əsas mənbə kimi XIII əsr fars tarixçisi, İbn Bibi adı ilə tanınan Əli əl-Cəfəri ər-Razinin “Səlcuqnamə” əsərinə istinadən qələmə alınmışdır. Anadolu Səlcuqlu Dövlətinin ən parlaq dövrünü əhatə edən tədqiqat əsərini A. Köymən sağlığında çap etdirə bilməmişdir. Əsər onun vəfatından 27 il sonra nəşr olunmuşdur [6, s.207].

Anadolu Səlcuqlu dövlətinin iqtisadi və sosial həyatı Türkiyə tarixşünaslığı

Anadolu Səlcuqlu dövləti Orta əsrlər türk-islam tarixində mühüm yer tutan siyasi qurumlardan biri kimi yalnız hərbi və inzibati sahələrdə deyil, eyni zamanda iqtisadi və sosial sahələrdə də diqqətəlayiq nailiyyətlər əldə etmişdir. XI-XIII əsrlər arasında fəaliyyət göstərən bu dövlət, Anadoluda yalnız türk siyasi hakimiyyətini gücləndirməklə kifayətlənməmiş, həm də ticarət yollarının inkişafı, şəhər həyatının canlanması, aqrar sahədə islahatlar və sosial rifah sistemlərinin qurulması ilə regionda dərin izlər buraxmışdır.

Türkiyə tarixşünaslığında bu mövzuya dair aparılan araşdırmalar, xüsusilə XX əsrdən etibarən artan akademik maraq nəticəsində daha sistemli bir hal almışdır. Yaşar Bedirhan, Osman Turan, Mehmet Altay Köymen və Feda Şamil Arık kimi tanınmış alimlər Anadolu səlcuqlu dövlətinin iqtisadi quruluşu, ticarət əlaqələri, torpaq hüququ, vergi və para siyasəti, şəhər həyatının təşkili, sosial siniflər arasındakı münasibətlər və digər sosial-iqtisadi məsələlərə dair qiymətli elmi əsərlər yazmışlar. Bu alimlərin araşdırmaları təkcə dövrün sosial-iqtisadi strukturlarını deyil, eyni zamanda səlcuqlu dövlət idarəçiliyinin və hüquq sisteminin cəmiyyətə təsirini də əhatə edir.

Türkiyə tarixşünaslığında Anadolu səlcuqlu dövlətinin sosial-iqtisadi həyatı ilə bağlı geniş tədqiqatlar aparan tarixçilərdən biri Yaşar Bedirhandır. Onun əsərləri daha çox, səlcuqluların dövlət strukturları, ticarət əlaqələri və sosial-iqtisadi quruluşu haqqında geniş məlumat verir və bu sahələrdəki tədqiqatların inkişafına istiqamət verir. Yaşar Bedirhan ondan çox kitabın müəllifidir. Bunlardan “Selçuklu çağında Türkiyədə iç və dış ticarət”, “Türkiyə selçuklu devleti tarihi”, “Selçuklular ve Kafkasya”, “Selçuklu müesseseleri ve medeniyeti tarihi” əsərləri səlcuklular dövlətinin tarixinə həsr edilmişdir. Bunların içərisində “Selçuklu çağında Türkiyədə iç və dış ticarət” adlı tədqiqat işi daha böyük maraq doğurur. Bildiyimiz kimi Böyük səlcuqlar dövləti və onun qolları olan Türkiyə, İraq və Xorasan, Suriya və Fələstin, Kirman səlcuqlu dövlətlərinin siyasi tarixi, səlcuqların Qafqaz siyasəti və Qafqaz xalqları ilə münasibətləri haqqında Türkiyə tarixşünaslığında kifayət qədər tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Səlcuqların daxili və xarici ticarət əlaqələri nisbətən zəif öyrənilmişdir. Əsər iki fəsildən ibarətdir. Tədqiqat işinin “Selçuklar Türkiyesinde ticaret” adlanan birinci fəslə səlcuqlardan əvvəl Türkiyədə ticarətin vəziyyəti, tranzit ticarətin əhəmiyyəti, Türkiyə səlcuqlu dövlətinin iqtisadi zənginliyi başlıqları altında işlənmişdir. Əsərin ikinci fəslində Türkiyə səlcuqlu sultanlarının Anadoluda türk birliyinin təmin edilməsi siyasəti, aqrar və istehsal siyasəti, məskunlaşdırma siyasəti, gəmiqayıрма və donanma sahəsindəki fəaliyyətləri və s. məsələlər araşdırılmışdır [5].

Yaşar Bədirhan, həmçinin Türkiyə tarixşünaslığında Anadolu Səlcuqlar Dövlətinin sosial-iqtisadi inkişafına dair çoxsaylı elmi məqalələrin müəllifidir. Onun “Türkiyə selçukluları döneminde Konyanın ekonomik ve ticari yapısı”, “Moğol istilasından sonra selçuklu kadını ve kadın sultanların durumu”, “Türkiyə selçuklularında para ve devletin para politikası”, “Türkiyə selçukluları döneminde Anadolunun ticaret şehirleri” və digər məqalələri Anadolu səlcuqlarının sosial-iqtisadi həyatını dərinlənən araşdırır. Bu əsərlərdə, xüsusilə səlcuqlu imperiyasının iqtisadi strukturlarını, ticarət şəbəkələrini, para siyasətini və sosial dinamikalərini işıqlandırmış, həmçinin qadınların və qadın sultanlarının dövrünün cəmiyyətdəki roluna da toxunmuşdur. Yaşar Bedirhanın bu sahədəki elmi işləri türk tarixşünaslığına əhəmiyyətli töhfələr vermiş və həmin dövrün iqtisadi-sosial inkişafını daha yaxşı anlamağa imkan yaratmışdır.

XX əsrdə Anadolu səlcuqlu dövlətinin sosial iqtisadi və mədəni həyatının tədqiqində xüsusi əməyi olan tarixçilərdən biri Osman Turandır. Tədqiqatçının “Selçuklular tarihi ve türk-islâm medeniyeti”, “Selçuklular ve islamiyet”. “Selçuklular zamanında Türkiye”, “Türk Cihan hakimiyeti mefküresi”, “Türkiye selçukluları hakkında resmi vesikalar”, “Selçuklu kervansarayları” adlı əsərləri Anadolu səlcuqlu dövlətinin tarixinə həsr edilmişdir. Xüsusilə tədqiqatçının “Selçuklular tarihi ve türk-islam medeniyeti” adlı əsəri bizim üçün ən əsas qaynaq olmuşdur. Bu əsərdə siyasi tarixlə yanaşı, Türkiyədəki ticarət, idxal, ixrac, qeyri-müsəlmanlar,

elmi və mədəniyyət qurumları kimi ictimai və iqtisadi inkişaf ətrafı təhlil edilir [4].

Osman Turanın “Türkiyə selçuklularında torpaq hukuku (Miri torpaqlar və hususi mülkiyyət şəkili)” adlı əsəri, Anadolu selcuqlu dövlətində torpaq mülkiyyəti və bu mülkiyyətin hüquqi əsaslarını sistemli şəkildə təhlil edən mühüm elmi tədqiqatlardan biridir. Müəllif bu əsərində selcuqlu dövründə torpaq sahibliyinin əsasən dövlət mülkiyyəti formasında təşkil olunduğunu və bu çərçivədə “miri torpaq” sisteminin geniş şəkildə tətbiq edildiyini vurğulayır. Miri torpaq anlayışı, torpaqların hüquqi baxımdan dövlətə məxsus olduğunu, lakin həmin torpaqlarda əkinçiliklə məşğul olan kəndli təbəqəsinin müəyyən istifadəyə dair hüquqlara malik olduğunu ifadə edir.

Turanın araşdırması bu torpaq sisteminin iqtisadi və sosial həyat üzərindəki təsirlərini əhatəli şəkildə işıqlandırır. Belə ki, kəndlilər bu torpaqlardan yalnız dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş şərtlər daxilində istifadə edə bilərdilər; onlar bu torpaqları nə sata, nə bağışlaya, nə də irsi olaraq ötürə bilərdilər. Müəllif bu hüquqi məhdudiyyətlərin selcuqlu cəmiyyətində torpaq bölgüsü siyasətinə, kəndli sinfinin hüquqi statusuna və ümumilikdə sosial-iqtisadi struktura təsirlərini geniş təhlil etmişdir.

Əlavə olaraq əsərdə Anadolu Selcuqlularının torpaq idarəçiliyi sistemi digər İslam dövlətlərində tətbiq olunan torpaq hüququ modelləri ilə müqayisəli şəkildə araşdırılmış və bu istiqamətdə fərqli yanaşmaların oxşar və fərqli cəhətləri üzərində elmi mülahizələr irəli sürülmüşdür. Bu baxımdan əsər yalnız Anadolu selcuqlu dövlətinin deyil, ümumilikdə orta əsr islam cəmiyyətlərində torpaq hüququnun anlaşılması baxımından da əhəmiyyətli elmi qaynaqdır [14].

XX ərdə Anadolu selcuqlu dövlətinin sosial-iqtisadi və mədəni həyatının araşdırılmasında da Mehmet Altay Köymenin xidmətləti olduqca böyükdür. Tədqiqatçının “Türkiyə selçukluları devletinə ekonomik politikası” əsəri türkiyə selcuqlularının iqtisadi siyasətinə həsr edilmişdir. Müəllif Anadolu selcuqlar dövlətinin iqtisadi siyasətini, xüsusilə Alaəddin Keyqubad dövrünü nəzərdən keçirir. Sultan Alaəddinin tətbiq etdiyi iqtisadi strategiyalar və bu strategiyaların dövlət və cəmiyyət üzərindəki təsirləri müzakirə olunur. Mətdə ticarət, kənd təsərrüfatı, istehsal, sığorta, səhiyyə və təhsil siyasətləri kimi sahələrdə həyata keçirilən islahatlar, selcuqlar dövlətinin iqtisadiyyatının müasir iqtisadi modellərlə oxşarlıqları ilə izah edilir [9].

Əsərin elmi əhəmiyyəti, selcuqlu dövlətinin iqtisadi siyasətlərini müasir iqtisadi yanaşmalarla müqayisə edərək təhlil etməsidir. Müəllif, xüsusilə selcuqların ticarətçiləri qoruma siyasəti, işsizliklə mübarizə strategiyaları, səhiyyə və təhsil sahələrindəki islahatlar üzərində dayanaraq dövrün iqtisadiyyatının nə qədər inkişaf etmiş və müasir bir quruluşa sahib olduğunu vurğulayır. Ayrıca, selcuqlu dövlətinin sosial infrastruktur (xəstəxanalar, məktəblər) haqqında məlumat verərək, bu siyasətlərin xalqın rifahına necə təsir etdiyini analiz edir.

XX əsr selcuqlu və türk tarixinə dair əsərləri ilə tanınan görkəmli alim professorlardan biri Fəda Şamil Arikdir. Onun tədqiqatları əvvəllər türk tarixində çox nəzərə alınmayan zəlzələlər və vəba epidemiyaları, tarixdəki təbii fəlakətlər, müsadirə, amnistiya və s. kimi məsələlərə həsr edilmişdir. Tədqiqatçının “Selçuklular zamanında Türkiyədə çıxartılan kollektiv aflar (1075-1243)”, “Türkiyə selçuklu devletinə siyasəten katl (1075-1243)”, “Selçuklular zamanında Anadoluda meydana gələn defremilər”, “Eski türk ceza hukukuna dair notlar. Suçlar və cəzalar”, “Türkiyə selçuklu devletinə müsadirə” adlı əsərləri Anadolu selcuqlu dövlətinin tədqiqində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatçının “Selçuklular zamanında Türkiyədə çıxartılan kollektiv aflar (1075-1243)” adlı məqaləsi selcuqlar dövründə çıxarılan kollektiv əfv fərmanlarını, onların tarixi kontekstdə necə tətbiq edildiyini və hansı şəraitdə baş verdiyini ətraflı şəkildə araşdırır. Məqalə, xüsusilə 1075-1243 illəri arasında Türkiyə selcuqları dövründə çıxarılan afların siyasi və cəmiyyət baxımından nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu vurğulayır. Tədqiqatda Türkiyə selcuqluları dövründə kollektiv əfv fərmanlarının əsasən zəfərlər, böyük fəthlər, cüluslar (yeni hökmdarın

taxta çıxması) kimi mühüm hadisələr münasibətilə verildiyi, bəzən isə fethedilən şəhərlərdəki məhbuslara qarşı da tətbiq olunduğu bildirilir. Orta əsrlərdə kollektiv əfv fərmanlarının yalnız səlcuqlara xas olmadığını, türk cəmiyyətində davam edən bir ənənə olduğunu yazan tədqiqatçı bu fərmanların verilməsində əsas məqsədin cəmiyyətdə siyasi nizam yaratmaq olduğunu diqqətə çatdırır [2].

Nəticə

Beləliklə, XX əsr boyunca türk tarixşünaslığı sahəsindəki elmi tədqiqatlar, Anadolu Səlcuqlu dövlətinin tarixi, mədəniyyəti və sosial-iqtisadi strukturlarını dərinlən anlamağa imkan yaratmışdır. Bu dövrə aid aparılan elmi tədqiqatlar, yalnız dövlətin siyasi inkişafını və türk mədəniyyətinin formalaşmasını deyil, həm də Anadolunun türkləşmə və islamlaşma prosesinin mürəkkəbliyini və müxtəlif aspektlərini aydınlaşdırmışdır.

Tədqiqatçılar dövrün sosial-iqtisadi strukturunu analiz edərək bölgənin əhalisi, kənd və şəhər həyatının təşkili, sosial siniflər arasındakı münasibətlər və vergi siyasəti kimi məsələləri də dərinlən araşdırmışlar. Həmçinin, bu tədqiqatlar Anadolu səlcuqlu dövlətinin Osmanlı imperiyasının yaranmasına necə təsir göstərdiyini və türk dövlətçiliyinin inkişafında oynadığı mühüm rolunu göstərmişdir. Aparılan araşdırmalar Anadolu səlcuqlu dövlətinin mədəni və sosial inkişafını daha dərinlən öyrənilməsinə imkan yaratmışdır.

Ədəbiyyat

1. Akman, K. (2003). Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, yazar Mükrimin Halil Yinanç. Selçuklu Araştırmaları Dergisi, sayı 18, s. 347–353
2. Arık, F.Ş. (1988). Selçuklular Zamanında Türkiyede Çıkarılan Kollektiv Aflar (1075–1243). Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi, sayı 3.
3. Bayramov, M. (2019). Səlcuq dövlətinin tarixi türk tarixçisi Ali Sevimin əsərlərində. Uluslararası İnsan ve Toplum Bilimleri Kongresi. İstanbul-. s. 184-191.
4. Bayramov, M. (2023). The Great Seljuk State in the Works of Turkish Historian M.A. Köymen. Вопросы истории, № 1.1, Москва, s.74-81
5. Bedirhan, Y. (2024). Selçuklu Çağında Türkiyede İç ve Dış Ticaret. İstanbul, 416 s.
6. Erdoğan, M.A. (2020). Mehmet Altay Köymen: Büyük Alaeddin Keykubad ve Zamanı (Yay. haz. Salim Koca və Sinan Tarifçi). İstanbul: Kronik Kitap, 2020, 607 s. Türk Tarihi
7. Araştırmaları Dergisi, c. 5, sayı 7. Kamaloğlu, M. (2024). Türkiye Selçuklu Tarihi Birinci Elden Kaynakları. Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi (ISSN: 2147-0626), cilt 2. sayı 3. s. 1-32
8. Köymen, M.A. (1986). Türkiye Selçukluları Devletinin Ekonomik Politikası. Türk Tarih Kurumu Bülteni, c. 50, sayı 198.
9. Köymen, M.A. Selçuklular ve Anadolunun Türkleşmesi Meselesi. Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi, 1, 1986, s. 21-35.
10. Qordlevski, V. (1988). Anadolu Selçuklu Devleti. Tərc. Azer Yaran. Ankara, 347 s.
11. Sevim, A. (1990). Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleymanşah. Ankara, 69 s.
12. Sevim, A. (1998). Anadolunun Fethi: Selçuklular Dönemi (Başlanğıçtan 1086 ya kadar). Ankara, 133 s.
13. Şeker, M. (2016). Süleymanşah (I), Rükəddin Süleymanşah b. Kutalmış (ö. 479/1086), Anadolu (Türkiye) Selçuklu Devletinin kurucusu və ilk sultanı (1075–1086). Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 2016, sayı 1, s. 39-51
14. Turan, O. (1948). Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku, Miri Topraklar ve Hususi Mülkiyet Şekilleri. Belleten, c. 12, sayı 47.

ANATOLIAN SELJUK STATE IN TURKISH HISTORIOLOGY OF THE 20TH CENTURY

Mushfig Bayramov

Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan

The article examines the political, economic and social history of the Anatolian Seljuk State in Turkish historiography of the 20th century. In the field of political history, much attention was paid to the studies conducted by such scholars as Mukrim Halil Yinanch, Mehmet Fuad Koprulu, Ali Sevim and Mehmet Altay Koymen, dedicated to the creation of the Anatolian Seljuk state, its relations with the Great Seljuk Empire, as well as the policy of centralization and its collapse. In the field of economic and social life, topics such as trade routes, land law, urban culture, tax system, social classes, the role of women in society and the policy of collective amnesty have been studied in detail in the works of historians such as Yaşar Bedirhan, Osman Turan, Mehmet Altay Köymen and Feda Şamil Arik. The importance of these studies in terms of the Turkification and Islamization of Anatolia and the understanding of the administrative and legal structure of the Seljuk state is emphasized. Overall, the article shows how the studies of the Anatolian Seljuks have been systematically developed in 20th-century Turkish historiography and how different areas of this period have been covered.

Keywords: Anatolian Seljuk state, Turkish historiography, political history, socio-economic life, islamization

АНАТОЛИЙСКОЕ СЕЛЬДЖУКСКОЕ ГОСУДАРСТВО В ТУРЕЦКОЙ ИСТОРИОЛОГИИ XX ВЕКА

Мушфиг Байрамов

Лянкяранский государственный университет, Лянкяран, Азербайджан

В статье рассматривается политическая, экономическая и социальная история Анатолийского государства Сельджуков в турецкой историографии XX века. В области политической истории большое внимание уделялось исследованиям, проведенным такими учеными, как Мукрим Халил Йынанч, Мехмет Фуад Кёпрюлю, Али Севим и Мехмет Алтай Кёймен, посвященным созданию государства Анатолийских Сельджуков, его отношениям с Великой империей Сельджуков, а также политике централизации и ее краху. В сфере экономической и социальной жизни такие темы, как торговые пути, земельное право, городская культура, налоговая система, социальные классы, роль женщин в обществе и политика коллективной амнистии, подробно изучались в трудах таких историков, как Яшар Бедирхан, Осман Туран, Мехмет Алтай Кёймен и Феда Шамиль Арык. Подчеркивается важность этих исследований с точки зрения тюркизации и исламизации Анатолии, а также понимания административной и правовой структуры государства Сельджуков. В целом статья показывает, как систематически развивались исследования анатолийских сельджуков в турецкой историографии XX века и как освещались различные области этого периода.

Ключевые слова: Анатолийское государство Сельджуков, турецкая историография, политическая история, социально-экономическая жизнь, исламизация

Daxil oldu: 10.03.2025

Çap edildi: 10.06.2025

LƏNKƏRAN ƏDƏBİ MÜHİTİNDƏ ƏNƏNƏ VƏ NOVATORLUQ

Nərmin Məmmədova

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

e-mail: ele.eliyev@gmail.ru

DOI: 10.30546/2960-1967.2025.1.045

Xülasə. XIX əsr Azərbaycan mədəniyyəti və ədəbiyyatında xüsusi bir dövrü əhatə edir. Məlumdur ki, bu əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatında yeni ədəbi cərəyanlar formalaşmağa başladı və ədəbi məclislər mühüm rol oynadı. Əlbəttə ki, bu məclislər Azərbaycan ədəbiyyatına və klassik poeziyanın qorunmasına böyük töhfələr verdirdi. Onların fəaliyyəti sayəsində milli-mənəvi dəyərlər qorunur, yeni istedadlar üzə çıxırdı və eləcə də Azərbaycan dilində yazılmış ədəbi nümunələrin sayı artdı. Azərbaycanda yaranan bu məclislər milli ədəbiyyatın inkişafına təsir göstərirdi. Bu məclislər Azərbaycan poeziyasının yeni inkişaf mərhələsinə keçidini təmin edərək maarifçilik hərəkatının genişlənməsinə kömək edirdi. Eyni zamanda, həmin məclislər Azərbaycan dilinin ədəbi dildə möhkəmlənməsi və milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasında mühüm rol oynayırdı. Bu ədəbi məclislər sayəsində Azərbaycan ədəbiyyatı yeni ideyalar və cərəyanlarla zənginləşdi, klassik və yeni poeziya arasında körpü yaranaraq dövrün görkəmi ədibləri yetişirdi. Azərbaycan ədəbi mühitində ənənə və novatorluq daim bir-biri ilə vəhdət təşkil edən, lakin bəzən də qarşıdurmaya girən iki mühüm tendensiyadır. Bu məqalədə Lənkəran ədəbi mühitində formalaşan “Fövcül-füsəha” ədəbi məclisinin fonunda ənənə və novatorluğun vəhdəti araşdırılaraq verilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Lənkəran, ədəbi mühit, ənənə, novatorluq

Giriş

Azərbaycan ədəbiyyatı öz tarixi inkişaf yolunda zəngin və rəngarəng mərhələlərdən keçmişdir. Bu inkişaf prosesində müxtəlif bölgələrin – Gəncə, Şəki, Naxçıvan, Qarabağ və Lənkəran ədəbi mühitləri mühüm rol oynamışdır. XIX əsr Azərbaycan mədəniyyəti və ədəbiyyatı üçün dönüş nöqtəsi sayılır. Bu dövrdə maarifçilik hərəkatı geniş vüsət almış, milli oyanış prosesləri güclənmiş və yeni ədəbi cərəyanlar meydana çıxmışdır. Ədəbi məclislər isə bu dövrün əsas intellektual platformalarından biri olmuş, ədəbiyyatın inkişafında, milli ideyaların yayılmasında və dilin ədəbi norma kimi formalaşmasında əvəzsiz rol oynamışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatı öz zəngin tarixi və estetik ənənələri ilə yalnız regionun deyil, ümumilikdə türk-islam mədəniyyətinin aparıcı ədəbi sistemlərindən biri olmuşdur. Bu inkişaf prosesində təkcə paytaxt Bakının və ya böyük şəhərlərin deyil, həm də ölkənin müxtəlif bölgələrinin ədəbi mühitləri mühüm rol oynamışlar. Bu məclislər bir tərəfdən klassik ədəbiyyatın davamı və təbliğatçısı, digər tərəfdən isə yeni fikir və ədəbi meyllərin beşiyi olmuşdur. Lənkərandə fəaliyyət göstərən “Fövcül-füsəha” ədəbi məclisi həmin dövrün ədəbi-mədəni mühitinin parlaq nümunələrindəndir. Bu məclisin fəaliyyəti bir daha sübut edir ki, bölgə mərkəzlərində də milli irsə dərin bağlılıqla yanaşı, müasirlik və yenilik meylləri aktiv şəkildə təzahür edirdi. Məqalədə əsas məqsəd Lənkəran ədəbi mühitinin tarixi, estetik və ideoloji baxımdan təhlil etmək, ənənə ilə novatorluğun bu mühitdə necə və hansı formalarda təzahür etdiyini üzə çıxarmaq, “Fövcül-füsəha” ədəbi məclisi nümunəsində bu vəhdətin Azərbaycan ədəbi prosesinə təsirini araşdırmaqdır.

Ənənə və novatorluq ədəbiyyatın müxtəlif dövrlərində bir – biri ilə həm rəqabət aparan, həm də bir – birini tamamlayan anlayışlar olmuşdur. Bu iki qüvvənin qarşılıqlı təsiri nəticəsində ədəbiyyat həm köklərinə sadıq qalır, həm də yenilənərək inkişaf edir. Lənkəran ədəbi mühitində bu qarşılıqlı təsirin izlərini aydın şəkildə müşahidə etmək mümkündür.

Məlumdur ki, ədəbi prosesin inkişafı boyunca ənənəvi forma və mövzular yenilikçi axtarışlarla zənginləşmiş, bəzən isə köhnə və yeni arasında mübahisələr yaranmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatına nəzər saldıığımız zaman ənənənin əsasən xalq ədəbiyyatı, klassik divan poeziyası və aşiq yaradıcılığı ilə bağlı olduğunu müşahidə edirik. Bütün bunların fonunda Füzuli, Nəsimi, Xətai kimi şairlərin klassik poeziyanın ən güclü nümayəndələri kimi

formalaşdığını və onların yaradıcılığının sonrakı nəsillər üçün bir model olduğu danılmaz faktdır.

Novatorluq isə Azərbaycan ədəbiyyatında əsasən XX əsrdən etibarən güclənmişdir. XX əsrin əvvəllərində Abbas Səhhət, Hüseyn Cavid, Mikayıl Müşfiq kimi ədiblər yeni üslub və ideyalarla çıxış edərək romantizm və realizmi sintez etməyə çalışmışlar. Sovet dövründə novatorluq əsasən sosialist realizmi çərçivəsində inkişaf etsə də, XX əsrin ikinci yarısında və müstəqillik dövründə yeni üslublar və mövzular meydana çıxmışdır. Bu qarşılıqlı təsir Azərbaycan ədəbiyyatını zənginləşdirir və yeni nəsil yazıçıları üçün geniş yaradıcılıq imkanları açır. Məhz bu sintez sayəsində Azərbaycan ədəbiyyatı daim inkişaf edir və müasir dövrün çağırışlarına cavab verə bilər.

Azərbaycan ədəbiyyatı öz inkişaf yolunda həm ənənəvi, həm də novator elementlərdən bəhrələnmişdir. Ənənə keçmişdən gələn dəyərləri qoruyub saxlayaraq milli kimliyi yaşadır, novatorluq isə yeniliklərə yol açaraq ədəbiyyatın inkişafına təkan verir. Bu iki anlayışın vəhdəti Azərbaycan ədəbiyyatının zəngin və dinamik olmasını təmin etmişdir. Bu baxımdan ənənə Azərbaycan ədəbiyyatında əsas istiqamətverici qüvvələrdən biridir. O, milli-mənəvi dəyərləri qoruyaraq, xalqın tarixi, mədəniyyəti və adət-ənənələrini nəsildən-nəslə ötürməyə xidmət edir. Ənənəvi ədəbiyyatın əsas xüsusiyyətləri şifahi xalq ədəbiyyatı: nağıllar, dastanlar, bayatılar, aşiq şeiri ənənənin bir hissəsi kimi xalqın düşüncə və həyat tərzini əks etdirməklə yanaşı klassik poeziya: Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli, İmadəddin Nəsimi kimi şairlərin ədəbiyyatda mənəvi dəyərləri və fəlsəfi dünyagörüşünü formalaşdırmaqdır. Eyni zamanda mövzu və janr sabitliyi baxımdan da ənənəvi ədəbiyyatda adətən dini, əxlaqi, vətənpərvərlik və sevgi mövzularına üstünlük verildiyinin müşahidə etmək olur. Novatorluq isə ədəbiyyata yeni fikir və yanaşmalar gətirir. Zamanın tələblərinə uyğun olaraq yazıçılar və şairlər bədii ifadə vasitələrində, üslubda və janrlarda yeniliklər edirlər. Novatorluqda daha çox qəlibləşmiş yanaşmalardan uzaqlaşaraq fərdi baxış bucağının ön plana çəkildiyinin şahidi oluruq.

Əsas hissə

Azərbaycan ədəbiyyatı ənənə və novatorluğun harmoniyası sayəsində öz unikal inkişaf yolunu keçmişdir. Ənənə milli-mənəvi dəyərləri yaşatdığı halda, novatorluq bu dəyərləri zənginləşdirərək yeni ideyalarla tamamlayır. Bu vəhdət sayəsində Azərbaycan ədəbiyyatı həm klassik irsini qoruyur, həm də müasir dövrün çağırışlarına uyğunlaşır.

Dərin ədəbi köklərə malik olan Lənkəran ədəbi mühiti və burada fəaliyyət göstərən “Fövcül–füsəha” ədəbi məclisi, həmçinin bu məclisin nümayəndələri - Mirzə İsmayıl Qasir, Usta Məhəmmədhəsən Rəhim oğlu Nəccar, Mirzə Ələkbər Aciz, Molla Fəttah Səhban, Mirzə Əziz Molla Əli oğlu Əliyev, Mirzə İsa Hacı Məhəmmədrəhim oğlu Xəyali və başqalarının ədəbi fəaliyyəti mühitin formalaşmasında çox böyük əhəmiyyətə malik olmuşdur. Ənənə və novatorluğun unikal vəhdətini onların yaradıcılığında aşiq aşkar müşahidə edə bilərik. Lənkəranlı şair və yazıçılar içərisində klassik üsluba bağlı qalan, heca və əruz vəznində yazan sənətkarları mühitin həm XIX əsr, həm də müasir dövründə müşahidə edə bilərik. Onlar xalq ruhunu ifadə edən, vətən, təbiət, məhəbbət və mənəviyyat mövzularına toxunan əsərləri ilə ədəbi mühiti zənginləşdirmişlər.

Lənkəran ədəbi mühitində ənənə dedikdə ilk növbədə göz önünə dini – fəlsəfi şeirlər gəlir. Bölgənin İslam dininə olan bağlılığı demək olar ki, poeziyaya da çox gözəl şəkildə yansımışdır. Usta Məhəmmədhəsən Nəccarin yaradıcılığında bu məqamlar özünü daha çox göstərir. Belə ki, mühitdə yaradılan bu tip nümunələrdə daha çox Kərbəla hadisələri, İmam Hüseynin və ailəsinin başına gələn müsibətlər daha geniş əksini tapmışdır.

*Bariaha, sən bu hüzzarın dəva qıl dərdinə,
Onların cürmün Hüseynin tut bərabər gərdinə,
Beyt ata qıl beytini hər fərdi, fərdin fərdinə,*

Bizlərə Nəccar olubdur novhəgəar viranədə. [2, s.66]

Qeyd etmək lazımdır ki, dini ənənələrə sadıqlıq bölgədə yaşayıb yaradan hər kəsin yaradıcılığında birmənalı şəkildə qarşılaşdığımız məqamlardan biridir. Aşura günü münasibətilə Mirzə İsmayıl Qasirin yazdığı mərsiyəsində bu silsilə şeirlərə daxildir:

*Ruzi-Aşuradu, aləm əhli qan ağlar bu gün ,
Kərbəla əhvalına yeksər cahan ağlar bu gün.* [1, s.107]

Ədəbi - ənənələrin bir qolu da klassik Şərq poeziyasından gəlir. Əruz və eləcə də heca vəznində yazılmış qəzəllər, mərsiyələr, məsnəvilər və mərasim şeirləri bu bölgənin söz adamları tərəfindən istifadə olunmuşdur. Lənkəranda yaşayan şairlərin bir çoxu klassik şairlərdən – Füzuli, Nəsimi, Xəqani və Nizami Gəncəvidən təsirlənmiş, onların yaradıcılıq məktəbinin davamçıları olmuşdur. Bu ənənəni yaşadan sənətkarlar arasında Mirzə İsmayıl Qasir, Usta Məhəmməd həsən Rəhim oğlu Nəccar, Mirzə Ələkbər Aciz, Molla Fəttah Səhban, Mirzə Əziz Molla Əli oğlu Əliyev, Mirzə İsa Hacı Məhəmmədrəhim oğlu Xəyali kimi adları göstərə bilərik. Onların demək olar ki, hər biri dini və fəlsəfi mövzularda yazmış, xalqın maariflənməsinə xidmət etmişdir.

Ədəbi novatorluq bölgələrdə adətən bir qədər gec başlasa da Lənkəranda bu proses XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəllərindən etibarən nəzərə çarpmağa başlamışdır. Maarifçilik ideyalarının yayılması, məktəblərin açılması ilə bölgədə yeni düşüncə tərzini formalaşmış, bu da ədəbiyyatda mövzu və forma yeniliklərini təşviq etmişdir. Lənkəran ədəbi mühitində əxlaqi – didaktik mövzuda yazılan əsərlərə də daha çox rast gəlirik. Şair Mirzə Rəcəb Vəssafın “Əxlaqnamə” əsəri demək olar ki, adından da göründüyü kimi başdan – başa əxlaqi məqamlara həsr olunmuşdur. Əsərdə kiçik lövhələr altında maraqlı tərbiyəvi fikirlərə yer verilir. Eyni motivləri biz M.İ.Qasirin yaradıcılığında da müşahidə edə bilirik. Onun bu qəbildə yazdığı şeirlər daha çoxdur. Bu şairin eyni zamanda pedaqoq olduğundan da irəli gəlir. Elmə, sənətə çox böyük dəyər verən şair qələmə, hətta adi qələmqabına belə elmin nuru kimi yanaşaraq çox gözəl bənzətmələr yaratmışdır. Belə ki şairin nəzərincə, qələmin qədrini bilməyənlər, elmin də qədrini bilmir. Hətta o qələmqabındakı qələmlərə hurilərin gözü ilə baxmağı məqbul bilir:

*Biz axtarırıq daim elmü hünərü sənət,
Elmü hünəri sevməz ol kimsə ki, nadandır.* [1, s.132]

Lənkəran ədəbi mühitində Mirzə Əhməd Kəminin yaradıcılığında da eyni məqamları müşahidə etmək olur. Hətta Mirzə Əhmədin aşağıdakı misraları demək olar ki, öz yaşadığı dövrdə də, indi də Lənkəranda dillər əzbəri olan şairlərdən biridir:

*Savadın olmasa biçarə qardaş ,
Olarsan dəhrdə meymuna yoldaş.* [1, s.132]

Bölgə ədəbi mühitində Sabiranə yazılan şeirlərdə də ənənəyə sadıqlıq özünü göstərirdi. Demək olar ki, bölgədə əksər şairlərin yaradıcılığında satira aparıcı məqamlarda birini tuturdu. Mirzə Əziz nadan mövhumatçılar və xalqı soyan müftəxor ruhaniləri şiddətlə tənqid edirdi. O, bir şeirində vaizlərin puldan ötrü mənbərə çıxmalarını və onların hiyləgərliyini belə ifşa edir:

*Vaizu rovxəxan – hiylətgər,
Puldan ötrü bəhanədir minbər.
Alimu şahibazu həm sadat,
Zikri- təbyeh olubdu, dildə manat.*

*Yoxdur bunlar içində zikrullah,
Gecə-gündüz be fikru –puli-siyah.
Seyyidu rozzəxan, vazilər
“Pul” – deyib, əşgi-riz, ah çəkər. [1, s.118]*

Bölgədə yazılan qəzəllərin əksəriyyətində Füzuli ruhu, Füzuli ənənələri də duyulmaqdadır. Demək, olar ki, bölgədə fəaliyyət göstərən əksər şairlərin yaradıcılığında qəzəl aparıcı mövqelərdən birini tuturdu. Bu qəzəllərdə adi məhəbbət motivlərindən daha çox ilahi eşqin tərənnümü ön planda durur. Mirzə İsa Xəyalı Füzulidən bəhrələndiyi bir qəzəlində deyir :

*Eşqi- bidadgər ol yerdə ki, cövlan elədi.
Əsrin əllaməsini küdəki- nadan elədi. [1, s.142]*

İlahi eşqin tərənnümündə Füzuli ənənələrini gördüyümüz halda real sevgi motivlərini əhatə edən şeirlərdə Vaqif ənənələri duyulmaqdadır. Molla Fəttah Səbhanın qəzəllərində Vaqifdə olduğu kimi real gözəllərin tərənnümü yer almaqdadır :

*Ruhuma dad yetiribdir, yənə yarım bəzənib,
Dəstə ahular ilə nazlı nigarım bəzənib. [1, s.138]*

Usta Məhəmmədhəsən Nəccarında yaradıcılığında bir Vaqifin bəhs etdiyi gözəllərin tərənnümünü müşahidə edə bilirik:

*Məhbarələr məhəbbəti fami- bəla imiş,
Eşq əhli cüml dərdü qəmə aşına imiş. [1, s.139]*

Bugünkü Lənkəran ədəbi mühitində də bir sıra istedadlı yazarlar fəaliyyət göstərir. Onların arasında da həm poeziya, həm nəsr, həm publisistika sahəsində tanınan imzalar.. Bu yazıçılar öz əsərlərində müasir insanın daxili dünyasını, sosial qayğılarını və mənəvi axtarışlarını əks etdirirlər. Müasir Lənkəran ədəbi mühitində də ənənə və novatorluq vəhdət şəkildə özünü göstərməkdədir. Elşad Səfərlinin yaradıcılığında biz bu məqamları çox gözəl şəkildə müşahidə edə bilirik. Sonetin on dördədən çox növündə qələmini sınayan şairin bu yeniliyi həm bölgə, həm də Azərbaycan ədəbiyyatında novatorluğun çox gözəl nümunələrindən biridir.

Nəticə

Lənkəran ədəbi mühiti təkcə coğrafi deyil, həm də mədəni- mənəvi bir məkan olaraq Azərbaycan ədəbiyyatına mühüm töhfələr vermişdir. Bu mühitin əsas özəlliyi klassik ədəbiyyatın dərin izlərini daşması ilə yanaşı, zamanla ayaqlaşma bacarığıdır. Ənənəyə sadıq qalan, lakin daim yenilik axtarışında olan bu ədəbi ruh, Lənkəranın söz sənətindəki mövqeyini daha da möhkəmləndirir. Aparılan müşahidələrdən aydın olur ki, ənənə bölgənin mədəni və mənəvi yaddaşını qoruyur, ədəbi kimliyini müəyyənləşdirir. Onun qorunması və yeni nəsllə ötürülməsi, ədəbiyyatın milli köklərdən qopmamasına, onu yaşadan dəyərlərin unudulmamasına zəmin yaradır. Digər tərəfdən, novatorluq Lənkəran ədəbi mühitinin müasir dövrə uyğunlaşmasını, qloballaşan dünyada öz sözünü deməsini təmin edən mühüm bir amildir. Müasir gənc yazarlar və şairlər yeni mövzulara toxunur, eksperimental formalardan istifadə edir, bədii janr sərhədlərini genişləndirirlər. Bu iki istiqamətin - ənənə və novatorluğun – harmonik şəkildə birləşməsi mövcudluğu Lənkəran ədəbi həyatının zənginliyini təmin edir. Ənənədən güc alaraq novatorluğa yönələn ədəbiyyat, həm keçmişin dəyərlərini qoruyur, həm

də gələcəyin çağırışlarına cavab verir. Bu baxımdan, Lənkəran ədəbi mühitinin həm tarixə əsaslanan, həm də zamanla ayaqlaşan bir ədəbi laboratoriya rolunu oynayır. Nəticə etibarı ilə Lənkəran ədəbi mühitində ənənə və novatorluq arasında qurulan körpü bu bölgənin ədəbiyyatını nəinki yaşadır, həm də onu yeni zirvələrə daşıyır. Bu yol həm milli kimliyimizi qoruyur, həm də bədii təfəkkürümüzü zənginləşdirir.

Ənənə və novatorluğun bir arada mövcudluğu həm bölgənin ədəbi sabitliyini təmin edir, həm də yenilənmə potensialını artırır. Bu sintez nəticəsində nəinki klassik dəyərlər unudulmur, əksinə, yeni kontekstlərdə yaşadırlar, inkişaf etdirilir və gələcək nəsillərə ötürülür. Lənkəran ədəbi mühiti bu baxımdan həm qoruyucu, həm də yaradıcılıq yönümlü bir model təqdim edir. Bu gün də bu ədəbi model aktuallığını qorumaqdadır. Gənc yazarlar həm xalq ədəbiyyatından bəhrələnir, həm də fərdi yaradıcılıq imkanlarını genişləndirirlər. Ədəbi ənənəni daşımaqla yanaşı onu yeniləmək cəhdləri Lənkəranı təkcə Cənub bölgəsində deyil, bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatında ədəbi cərəyanların mərkəzlərindən birinə çevirir. Nəticə olaraq demək olar ki, Lənkəran ədəbi mühitində ənənə və novatorluğun vəhdəti, milli- mənəvi dəyərlərin qorunması ilə yanaşı, bədii inkişafın və müasir ədəbi axtarışların da əsasını təşkil edir. Bu vəhdət Azərbaycan ədəbiyyatının zənginləşməsi və dünya ədəbiyyatı ilə inteqrasiyası baxımdan da mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bütün bu xüsusiyyətlər göstərir ki, Lənkəran ədəbi mühiti yalnız lokal bir ədəbi fenomen deyil, bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatının modernləşmə prosesində mühüm rol oynamışdır. Bu mühitdə yetişən sənətkarlar həm ənənəni qorumuş, həm də yeniliyə yol aşmışlar. Onların fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan poeziyası özündə həm köhnəni, həm də yenini birləşdirən, dinamik və yaradıcı məcraya yönəlmişdir.

Ədəbiyyat

1. Talışlı. M. (2007) *Seçilmiş əsərlər*. Bakı, Adiloğlu, 391 s.
2. Usta Məhəmməd həsən N. (1993). *Yasəmən məcmuəsi*. Bakı, s. 25-30

TRADITION AND INNOVATION IN THE LITERARY ENVIRONMENT OF LANKARAN

Nermin Mammadova

Institute of Folklore, Azerbaijan National Academy of Sciences, Baku, Azerbaijan

The 19th century marks a special period in Azerbaijani culture and literature. It is known that during this century, new literary movements began to take shape, and literary assemblies played a significant role in this process. These gatherings greatly contributed to Azerbaijani literature and the preservation of classical poetry. Thanks to their activities, national and spiritual values were preserved, new talents were discovered, and the number of literary works written in the Azerbaijani language increased. These assemblies influenced the development of national literature in Azerbaijan. They facilitated the transition of Azerbaijani poetry to a new stage and supported the expansion of the enlightenment movement. At the same time, the assemblies played an important role in strengthening the Azerbaijani language as a literary language and in preserving national-spiritual values. Through these literary circles, Azerbaijani literature was enriched with new ideas and trends; a bridge was formed between classical and modern poetry, and prominent writers of the era emerged. In Azerbaijani literary life, tradition and innovation are two significant tendencies that often complement each other, though occasionally come into conflict. This article explores the unity of tradition and innovation in the context of the "Fövcul-füsəha" literary assembly, which emerged in the Lankaran literary environment.

Keywords: Azerbaijan, Lankaran, literary environment, tradition, innovation

ТРАДИЦИИ И НОВАТОРСТВО В ЛИТЕРАТУРНОЙ СРЕДЕ ЛЕНКОРАНИ

Нармин Маммадова

Институт фольклора Национальной академии наук Азербайджана, Баку, Азербайджан

XIX век охватывает особый период в азербайджанской культуре и литературе. Известно, что в этот период в азербайджанской литературе начали формироваться новые литературные течения, а литературные собрания сыграли важную роль в этом процессе. Эти собрания внесли большой вклад в азербайджанскую литературу и сохранение классической поэзии. Благодаря их деятельности сохранялись национально-духовные ценности, раскрывались новые таланты, и увеличивалось количество литературных произведений, написанных на азербайджанском языке. Такие собрания оказали влияние на развитие национальной литературы в Азербайджане. Они способствовали переходу азербайджанской поэзии на новый этап и расширению просветительского движения. В то же время эти собрания играли важную роль в укреплении азербайджанского языка как литературного и в сохранении национально-духовных ценностей. Благодаря этим литературным кружкам азербайджанская литература обогатилась новыми идеями и течениями, возник мост между классической и новой поэзией, и появились выдающиеся деятели эпохи. В азербайджанской литературной среде традиция и новаторство — это две важные тенденции, которые зачастую дополняют друг друга, хотя иногда и вступают в противоречие. В данной статье исследуется единство традиций и новаторства на примере литературного собрания «Февджуль-фюсеха», сформировавшегося в ленкоранской литературной среде.

Ключевые слова: Азербайджан, Ленкорань, литературная среда, традиции, новаторство

Daxil oldu: 10.03.2025

Çap edildi: 10.06.2025

VİRTUAL MƏKANDA ABREVIATURLARIN STRUKTUR TİPLƏRİ VƏ FUNKSIONAL ÖZƏLLİKLƏRİ

Səmra Quluzadə

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

e-mail: semra.guluzade@mail.ru

DOI: 10.30546/2960-1967.2025.1.055

Xülasə. Məqalədə müasir Azərbaycan dilində şəbəkədaxili kommunikasiyalarda istifadə olunan abreviaturların struktur və funksional xüsusiyyətləri araşdırılır. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı nəticəsində virtual ünsiyyət dilində geniş yayılan ixtisarlara dilin ənənəvi strukturlarına yeni forma və məzmun layları əlavə etmişdir. Tədqiqatda abreviaturların sintaktik, semantik və fonetik tipologiyası sistemləşdirilmiş, onların əsas kommunikativ funksiyaları — qənaətlilik, emosional ifadəlilik və pragmatik niyyət ifadəsi kontekstində təhlil olunmuşdur. Müxtəlif sosial şəbəkələrdən (Facebook, WhatsApp, Instagram və s.) götürülmüş real nümunələr əsasında aparılan təhlillər göstərir ki, bu dil vahidləri həm informasiya mübadiləsini sürətləndirir, həm də sosial qruplar arasında ünsiyyətin qeyri-formal üslubunu formalaşdırır. Məqalədə, eyni zamanda, abreviaturların Azərbaycan, rus, ingilis və türk dillərindəki istifadəsi müqayisəli şəkildə təqdim olunmuş, onların müsbət və mənfi təsirləri elmi-nəzəri aspektdən dəyərləndirilmişdir. Nəticə etibarilə, abreviaturların müasir virtual diskursda dilin dinamik inkişafına təsir edən mühüm komponentlərdən biri olduğu qənaətinə gəlinir.

Açar sözlər: Abreviatur, virtual məkan, sosial şəbəkə, dilçilik, ixtisarlara, kommunikasiya

Giriş

Müasir dövrdə internet və sosial şəbəkələr ünsiyyət vasitəsi kimi aparıcı rol oynayır. Artıq virtual kommunikasiyanın — yəni onlayn platformalarda və sosial şəbəkələrdə baş verən qarşılıqlı əlaqələrin — cəmiyyətin gündəlik həyatının ayrılmaz bir hissəsinə çevrildiyi, insanların davranışlarına və dil istifadəsinə birbaşa təsir göstərdiyi müxtəlif tədqiqatlarda qeyd olunur [7, s.95]. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı nəticəsində formalaşan yeni sosial reallıqlar, dilin həm strukturuna, həm də üslubuna dəyişikliklər gətirmişdir. Belə dəyişikliklər internet diskursu çərçivəsində “internet dili” anlayışının meydana çıxması ilə müşayiət olunur. Tədqiqatçılar haqlı olaraq qeyd edirlər ki, bu anlayış yalnız müasir kommunikasiya təcrübəsindəki dəyişiklikləri deyil, eyni zamanda sosial-mədəni meylləri əks etdirən adaptiv və dinamik bir dil aspektidir [9, s.385].

Bu yanaşmadan da göründüyü kimi, internetin kommunikasiya vasitəsi kimi aktuallaşması nəticəsində ənənəvi dil sistemində yeni leksik və struktur elementlər – sözlər, ifadələr, qısaltmalar və qrafik simvollar meydana gəlmiş, nəticədə virtual ünsiyyət leksikası adlandırılan biləcək yeni bir dil qatının formalaşması müşahidə olunmuşdur. Bu lüğət qatı, əsasən, yazılı ünsiyyətdə səmərəliliyi təmin etməyə, emosional ifadəliliyi artırmağa və qeyri-rəsmi üslubu qorumağa yönəlmiş qısaldılmış formalarla (abreviaturlarla) xarakterizə olunur. Belə qısaltmalar, bir tərəfdən, dilin iqtisadi funksiyasını yerinə yetirir, digər tərəfdən isə özlüyündə yeni semantik və kommunikativ imkanlar açır. Bu baxımdan, internet istifadəçilərinin gündəlik yazışmalarında geniş yayılmış abreviaturlar dilin ənənəvi qaydalarından kənara çıxaraq, yeni üslub və forma yaradır. Bu, virtual diskursun linqvistik xüsusiyyətlərini araşdıran K.Ə. Həbibovanın fikri ilə də uzlaşır: “..., virtual ünsiyyət prosesində, məlumat mətnlərində ixtisar olunmuş leksemlərin əhəmiyyətli bir hissəsi yenidən yaradılır və abreviaturu həm şifrələnmiş, həm də sabit hala gətirən tendensiyaaların aşkarlanması zərurəti yaranır” [1, s.65]. Bu da onu göstərir ki, internet mühitində formalaşan abreviaturlar sadəcə funksional yığcamlıq məqsədi daşımır, həm də dilin strukturuna daxil olan sabit leksik vahidlərə çevrilməkdədir.

Müasir Azərbaycan dilində şəbəkədaxili (virtual) kommunikasiyalarda abreviaturların funksiyaları ilə bağlı problemin elmi və praktiki aktuallığı ondan ibarətdir ki, gənclər və aktiv internet istifadəçiləri arasında formalaşan bu “qısaldılmış dil” fenomeni yalnız ünsiyyət formasına deyil, ədəbi dil normalarına, norma və üslub kateqoriyalarına, eləcə də dilin gələcək

inkişaf dinamikasına təsir edir. Bu proses dilin qeyri-rəsmi ünsiyyət mühitlərində necə dəyişdiyini, hansı sosial funksiyaları yerinə yetirdiyini və nitq aktları zamanı necə formalaşdığını anlamaq baxımından ciddi tədqiqat predmeti kimi çıxış edir.

Bundan əlavə, dünya dillərində aparılan elmi araşdırmalar (rus, ingilis və türk dillərində) göstərir ki, abreviaturlar yalnız texniki və funksional mexanizm deyil, həm də kulturoloji və sosiolinqvistik hadisədir. Azərbaycan dilində bu istiqamətdə aparılan tədqiqatların isə hələlilik məhdud olması tədqiqatın elmi yeniliyini və zəruriliyini bir daha önə çıxarır.

Bu baxımdan təqdim olunan tədqiqat şəbəkədaxili kommunikasiya vasitəsi olan abreviaturların Azərbaycan dili kontekstində struktur və funksional aspektlərinin sistemli şəkildə öyrənilməsinə yönəlmiş ilk cəhdlərdən biri kimi dəyərləndirilə bilər.

Tədqiqatın materialları və metodları

Tədqiqatın metodoloji bazasını deskriptiv-linqvistik təhlil, müqayisəli yanaşma, funksional-semantik analiz və diskurs-nəzəri yanaşma təşkil edir. Bu metodlar vasitəsilə müasir Azərbaycan dilində şəbəkədaxili ünsiyyətdə istifadə olunan abreviaturların struktur xüsusiyyətləri (sintaktik, semantik, fonetik) və funksional rolu (emotivlik, qənaətilik, sosial signalvermə, pragmatik niyyət) sistemli şəkildə təsniflənmiş və təhlil olunmuşdur. Araşdırma zamanı həm yerli, həm də xarici mütəxəssislərin elmi tədqiqatlarına (Porubay, Həbibova, Məhyəddinova, Kristal, Kamalidin, Ts. Go və b.) istinad olunmuş, dilin texnoloji inkişaf fonunda necə transformasiyaya uğradığı empirik və nəzəri cəhətdən əsaslandırılmışdır.

Tədqiqat materiallarını real kommunikativ nümunələr – sosial şəbəkə (WhatsApp, Telegram, Facebook, Instagram), forum və çat platformalarında rast gəlinən abreviatur formaları təşkil etmişdir. Bu məqsədlə ictimaiyyətə açıq olan onlayn mətnlər, istifadəçi yazışmaları, sosial media paylaşımaları və dil forumlarından toplanmış praktiki materiallar təhlilə cəlb olunmuşdur. Eyni zamanda, rus, ingilis və türk dillərindəki abreviaturların Azərbaycan dilindəki analoqları ilə müqayisəli analizi aparılmış, bu dillərarası paralellər və fərqlər funksional-konseptual baxımdan qiymətləndirilmişdir. Toplanan material əsasında struktur tipologiya yaradılmış və abreviaturaların ünsiyyətdəki çoxşaxəli funksiyaları təhlil edilərək ümumiləşdirilmişdir. Bu metodologiya virtual diskursda qısaltmaların dil sistemində təsirini daha dərinlən anlamağa və onları elmi-nəzəri baxımdan sistemləşdirməyə imkan vermişdir.

Şəbəkədaxili ünsiyyətdə abreviaturlardan istifadə

İnternet və mobil-rəqəmsal texnologiyaların inkişafı ünsiyyətin sürətlənməsinə və qloballaşmasına yol açıb. Şəbəkədaxili (virtual) ünsiyyətdə abreviaturların yaranmasının bir sıra əsas səbəbləri vardır. Mobil telefonlarda bir zamanlar SMS yazışmaları üçün hər bir mesaj 160 simvollaqlıq limitlə məhdudlaşmış və telefon klaviaturalarında mətn yığmaq çətin idi (rəqəmli klaviaturalarda hərflər seçimi üçün bir düyməni bir neçə dəfə basmaq lazım gəlirdi) [3]. Bu səbəbdən istifadəçilər fikri ifadə etmək üçün mümkün qədər az simvoldan istifadə edilməsinə, hətta teleqraf dövründə də söz sayına görə ödəniş olunduğundan yığcam yazmaq təcrübəsinə ehtiyac olmuşdur [3]. İnternet çatlarında və mesajlaşma tətbiqlərində də tez yazmaq və qarşı tərəfə məlumatı qısa zaman çərçivəsində çatdırmaq tələbi qısaltmaların və ixtisarlara daha geniş vüsət almasına təkan verir. Yəni, vaxta və yerə qənaət abreviaturların meydana çıxmasının başlıca motivasiyalarındandır [7, s.93].

Uzun sözlər və ifadələr yerinə qısa abreviaturlardan istifadə yazmağı asanlaşdırır. Xüsusən gənc nəsillər üçün uzun mesaj yazmaq əvəzinə bir-iki hərflilik qısaltmalardan istifadə etmək rahatdır. Məsələn, ingilis dilində “OK” (razılaşma mənasında “okay”) və ya “BTW” (“by the way” – yeri gəlmişkən) kimi abreviaturlar ümumi ifadələri daha rahat formada çatdırır. Azərbaycan dilində də “sağ ol” əvəzinə “sl” və ya sadəcə “ok” demək kifayət edir (Porubay).

K.M.Məhyədina qeyd edir ki, “OK” abreviaturunun geniş mədəni və liqnvistik ortamda bu qədər uğurlu olmasının səbəbi onun koqnitiv olaraq tez qavranılması və asanlıqla yadda saxlanmasıdır. “OK” çox qısa və yığcam bir ifadə olduğu üçün beynin onu qavraması və yadda saxlaması asandır. Bu abreviaturun sadə forması koqnitiv yüklənməni azaldaraq, sürətli anlaşıma və emalı təmin edir. Bu, xüsusilə sürətli ünsiyyətin vacib olduğu rəqəmsal dünyada geniş istifadəyə səbəb olmuşdur” [2, s.191].

Abreviaturalar, xüsusilə gənclər arasında dəb halını alaraq, dilin qeyri-rəsmi üslubununun bir hissəsinə çevrilmişdir. Gənc internet istifadəçiləri arasında formalaşan yazışma dilində qısaltmalar bir növ qrup dili, jarqon rolunu oynayır. Bu “uydurma dil” bəzən yeniyetmələr və onların valideynləri tərəfindən belə istifadə edilir [4]. Məsələn, Türkiyədə aparılan müşahidələr göstərir ki, artıq valideynlər övladlarına “oğlum, nasılsın?” yerinə “oğlunslsn?” şəklində mesaj yazır, uşaq da “iyiyim” əvəzinə sadəcə “im” (yəni “iyim”) deyər cavab verir [4]. Bu cür nümunələr dilin qeyri-formal ünsiyyətdə necə ixtisara uğradığını göstərir.

Bəzən abreviaturalardan istifadə sırf əyləncə məqsədi daşıyır, dil oyununa çevrilir. Məsələn, ingiliscə “LOL” (“laughing out loud” – ucadan gülmək) ifadəsi zamanla orijinal açılışından uzaqlaşaraq, sadəcə gülüşü ifadə edən bir reaksiyaya çevrilib. İnsanlar sözləri hərflərlə əvəz edərək yaradıcılıqlarını göstərirlər. Bu mənada internet dildə yeni yaradıcılıq formalarının meydana gəlməsinə təkan verir [6]. D.Kristal qeyd edir ki, internet dilindəki yeniliklər yazılı dilin təkamülündə yeni mərhələdir və həm uşaqlar, həm də böyüklər üçün savad və savadlılıq motivasiyasını artırır [5, s.34]. Yəni abreviaturalar dilə bir növ yenilik gətirir və ünsiyyətə yaradıcılıq elementi kimi yanaşmanı ortaya qoyur.

Yuxarıdakı səbəblər kompleks halda virtual ünsiyyətdə abreviaturaların geniş yayılmasına yol açmışdır. Qısaltmaların geniş vüsət alması bir tərəfdən zaman və səy qənaəti, digər tərəfdən ünsiyyətdə qeyri-rəsmi, səmimi atmosfer yaratmaq istəyi ilə bağlıdır [7, s.96]. Nəticədə internet dilində abreviaturun istifadə olunması bir normaya çevrilmiş və bu da dilçilərin diqqətini cəlb edən mühüm bir məsələdir.

Abreviaturaların struktur tipologiyası (sintaktik, semantik, fonetik)

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının təsiri ilə formalaşan internet diskursu dil sisteminə yeni forma və məzmun qatları əlavə etmişdir. Bu mühitdə dominant ünsiyyət vasitələrindən biri olan abreviaturalar, yalnız leksik ixtisar vasitəsi kimi deyil, həm də kompleks struktur-məna vahidləri kimi çıxış edir. Müasir dilçilik tədqiqatları göstərir ki, internet-slenq təkcə qısaldılmış sözlərdən ibarət deyil, eyni zamanda “*xarici sözləri, dialektləri, rəqəmsal elementləri və nişanları mənimsəyir; o, həmçinin parafraz, omonimlər, diminutivlər (kiçiltmə formaları), təkrarlar və digər söz yaradıcılığı üsulları ilə qeyri-ənənəvi sintaksisi birləşdirir*” [10, s.48]. İnternet yazışmalarında işlənən abreviaturalar struktur baxımdan müxtəlif tiplərə ayrılır. Dilçilikdə qısaltmaların təsnifatı üzrə bir neçə meyar mövcuddur [7, s.95]. Xüsusilə şəbəkədaxili kommunikasiya kontekstində abreviaturaları sintaktik, semantik və fonetik tiplərə ayıraraq incələmək mümkündür:

1. *Sintaktik abreviaturalar*: Bu tip abreviaturalar söz birləşmələrinin və ya cümlələrin sintaktik quruluşundan qaynaqlanır. Yəni bir neçə sözdən ibarət ifadənin hər bir sözünün ilk hərflərindən (və ya ilk hissəsindən) yeni bir qısaltma yaradılır. Klassik akronimlər və inisial abreviaturalar da bu qrupa aiddir. Məsələn, *BMT* – “Birləşmiş Millətlər Təşkilatı”, *AZTV* – “Azərbaycan Televiziyası”, *ABŞ* – “Amerika Birləşmiş Ştatları” kimi abreviaturalar sintaktik prinsip əsasında yaranmışdır: hər bir komponent-sözün ilk hərfləri götürülür. İnternet dilində də çox vaxt tez-tez işlədilən ifadələr bu cür qısaldılır. Məsələn, ingilis dilində *BRB* (“Be Right Back” – “bir azdan qayıdacağam”), *OMG* (“Oh My God” – “Aman Tanrım”) kimi çox sözdən ibarət ifadələr sintaktik olaraq qısaldılmış formadadır (Porubay). Azərbaycan və türk dilində də buna bənzər: məsələn, *A.S.* – “aleykum salam” ifadəsinin hər iki sözünün baş hərfi ilə qısaldılması, yaxud *S.A.* – “salamün aleyküm” ifadəsi üçün istifadə olunan ixtisarlara (müsəlman

icmalarında yazışmada rast gəlinir) sintaktik abreviatordur [4]. Sintaktik qısaltmalar mənşə ifadəsinin eyni leksik mənasını daşıyır və sadəcə qrafik-ixtisari formadır. Bu tip qısaltmalar, adətən, neytral semantik yükə malik olur, yəni orijinal ifadənin mənasını olduğu kimi saxlayır və sadəcə qısa yazılış forması kimi çıxış edir [7, s.94].

2. *Semantik abreviaturlar*: Bu kateqoriyaya daxil olan abreviaturlar orijinal ifadənin yalnız sintaktik qısaltması deyil, eyni zamanda mənanın transformasiyası ilə müşayiət olunur. Belə abreviaturlar bir növ şərti işarəyə, simvolik ifadəyə çevrilir və birbaşa tərcümə etmədən mənanı anlamağa imkan verir. İnternet dilində bir çox abreviatur zamanla semantik yük qazanır. Məsələn, *LOL* abreviaturu ingiliscə “laughing out loud” sözlərinin ixtisarı olsa da, artıq sadəcə gülüş reaksiyasını ifadə edir və mesajda zarafatın, şən əhvalın olduğunu bildirir (Porubay). *IMHO* (“In My Humble Opinion” – “mənim şəxsi (kimsədən, hər hansı bir təsirdən asılı olmayan) fikrimcə”) forum və şərh mühitində işlədilir və bir tərəfdən sintaktik qısaltma olsa da, digər tərəfdən yazanın təvazökar fikrini vurğulayan semantik bir funksiyaya malikdir. Yaxud rus dilində forum və çatlarda yayılan *3BI* (“ZI”) qısaltması əslində latın qrafikalı *P.S.* (“post scriptum”, yəni yazıdan sonra əlavə) ifadəsinə uyğun gəlir – klaviaturada latın hərfləri ilə “P.S.” yazmaq əvəzinə, kiril klaviaturasında eyni düymələrə basdıqda “3BI” alınır. Zamanla rusdilli internet istifadəçiləri arasında “3BI” sadəcə əlavə qeydi (P.S.) bildirmək üçün semantik işarə kimi qəbul edilib [11]. Bu tip qısaltmalarda orijinal ifadənin tərkibi tam oxunmasa da, abreviatur mücərrəd bir işarə olaraq müəyyən semantik funksionu yerinə yetirir. Semantik abreviaturlara misal olaraq həmçinin *KİB* (türk dilində “kendine iyi bak” – özünə yaxşı bax), *ASAP* (ingiliscə “as soon as possible” – mümkün qədər tez, lakin ümumən “təcili” mənasında işlənir) göstərilə bilər. Göründüyü kimi, semantik abreviaturlar mətnin emosional və ya situativ məzmununu qısa şəkildə ötürən simvollara çevrilir.

3. *Fonetik abreviaturlar*: Bu qısaltmalar səs uyğunluqları və tələffüz prinsipinə əsaslanır. Yəni söz və ifadələr elə ixtisar olunur ki, nəticədə ortaya çıxan forma orijinal ifadənin səslənməsini xatırladır. Belə abreviaturlar çox vaxt hərflərin adlarının və rəqəmlərin səs qılıfından istifadə edilməklə yaranır. İngilis dilində fonetik abreviaturlara klassik nümunələr: “U” (you) – “sən”, “4” (for) – “üçün”, “L8R” (later) – “sonra”, “GR8” (great) – “əla”. Burada rəqəm və hərflərin səslənməsi orijinal sözün tələffüzü ilə eynidir (məs: “eight” = 8) [11].

Türk və Azərbaycan dillərində də fonetik qısaltmalar, əsasən, saitlərin ixtisarı əsasında baş verir, çünki bu dillərdə sözlərin əsas informativ yükü samitlərin üzərindədir. Məsələn, türk dilində “nhr” – “ne haber?” (nə var?) ifadəsində yalnız sözlərin səslənişini verən hərflər yazılır (n-h-b-r), saitlər atılır. Eyni qayda ilə “slm” – “selam” (salam), “mrh” – “merhaba” (mərhəbə), “iyi geceler” – “iy gecələr” kimi yazılır. Azərbaycan dilində də buna uyğun nümunələr müşahidə olunur: məsələn, “salam” sözü tez-tez “slm” şəklində yazıla bilər, “necəsən?” sualı “ncsn?” kimi ixtisarla ifadə oluna bilər (saitlər minimuma endirilir).

Bundan əlavə, qarışıq qrafik-fonetik abreviaturlara da rast gəlinir: məsələn, ingilis dilindən beynəlxalq jarqona çevrilmiş “XoXo” (öpüş və qucaq, sanki “x” öpüşü, “o” qucağı simvolizə edir) və ya “^_^” kimi smayliklər hərflərlə olmasa da, səs və vizual kod kimi istifadə edilir. Rus dilinin strukturu isə fonetik qısaltmalara bir o qədər imkan vermir: tədqiqatçılar qeyd edir ki, rus dilində hərflərin adları söz yaratmaq üçün uyğun deyil, ona görə rusdilli internet məkanında, əsasən birbaşa hərfi qısaltmalardan istifadə edilir, ingilis dilindəki kimi rəqəm-səs əvəzetmələri çox nadirdir [11]. Türk və Azərbaycan dillərində isə latın qrafikasından istifadə və sait-samit ahəng qanunları sayəsində fonetik abreviaturlara daha çox rast gəlinir. Nəticədə fonetik abreviaturlar sözün deyilişini yığcam formada yansıdaraq yazılışı maksimum qısaltmış olur (məsələn, “görüşərik” → “grşrk” və s. kimi).

Qeyd etmək lazımdır ki, real təcrübədə bir çox internet abreviaturu bu üç prinsipin kombinasiyası ilə yaranır. Məsələn, “IMHO” həm sintaktik akronimdir, həm də semantik olaraq “fikrimcə” mənasını ifadə edir; “LOL” həm sintaktik abreviatordur, həm də emosional (semantik) funksiya daşıyır; “nhr” yazılışı (n-h-b-r) fonetik ixtisar, eyni zamanda sintaktik

olaraq “ne haber” ifadəsinin qısaltmasıdır. Buna görə də sintaktik, semantik, fonetik kateqoriyalar sərhədləri bəzən üst-üstə düşə bilər. Lakin analitik məqsədlə bu cür təsnifat abreviaturların formalaşma mexanizmini anlamağa kömək edir.

Abreviaturların funksional bölgüsü (emotivlik, qənaətlilik, ictimai signal və s.)

Şəbəkədaxili ünsiyyətdə qısaltmaların yalnız struktur xüsusiyyətləri deyil, eyni zamanda funksional rolları da diqqətəlayiqdir. Bu baxımdan, “...abreviaturların, emoji-lərin və memlərin istifadəsi geniş yayılmışdır... Bu fenomen unikal bir kommunikasiya dili formalaşdırmaq məqsədi daşıyır...” [9, s.386] fikri də abreviaturların təkcə söz və ifadələrin vizual olaraq yığcamlaşdırılması deyil, həm də spesifik, yeni ünsiyyət modelinin qurulmasında iştirak etdiyini təsdiqləyir. Yəni istifadəçilər abreviaturlardan yalnız vaxta qənaət üçün deyil, həm də üslub yaratmaq, emosional ifadə gücünü artırmaq və sosial mənsubiyyəti nümayiş etdirmək məqsədi ilə yararlanırlar. Beləliklə, bu dil vahidləri ünsiyyətdə çoxşaxəli funksiyalar yerinə yetirir. Ümumi şəkildə virtual kommunikasiya mühitində abreviaturların bir neçə əsas funksional tipə bölündüyünü görmək olar:

Abreviaturların emotiv funksiyası: Abreviaturların iştirakı ilə müşayiət edilən yazışmalarda bu dil vahidlərinin, yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, emosiyaların ifadə olunmasına xidmət etməsi halları artıq bir normaya çevrilmişdir. Bu cür qısaltmalar vasitəsilə istifadəçi öz hiss və reaksiyalarını tez və qeyri-rəsmi formada çatdırır. Məsələn, “LOL” bir mesajın gülməli olduğunu bildirir, “OMG” (Oh My God) heyran və təəccüb kimi emosionallığı göstərir. Bu abreviaturlar cümlənin leksik məzmunundan kənar, əlavə bir emosional ton yaradır. Emosional yüklü abreviaturlara ingiliscə “LMAO” (“Laughing My Ass Off” – qəhqəhə ilə gülmək), “ROFL” (“Rolling On the Floor Laughing” – gülməkdən yerə yıxılmaq) kimi ifadələri, türk dilində “iyi gecələr” əvəzinə “ig” və ya sadəcə smayliklər, Azərbaycan dilində bəzən işlədilən “xD” (gülən üz emojisini ifadə edən hərflərin kombinasiyası) misal ola bilər. Bu kontekstdə qeyd etmək yerinə düşər ki, bu məsələni rus dilli virtual məkan üzərindən araşdıran Ts.Qo qeyd edir ki, “internet-slenq ikili təbiətə malik bir fenomen kimi, bir tərəfdən virtual ünsiyyətin ekspressivliyini və emosionallığını artırır, digər tərəfdən isə rus dili daşıyıcılarının savadlılıq səviyyəsinə mənfi təsir göstərə bilər” [8, s.1082]. Bu fikirdən də aydın olur ki, emosional abreviaturlar ünsiyyətin təbii, canlı axarını təmin etsə də, normativ yazı bacarıqlarına təsir baxımından müəyyən risklər daşıyır.

Emotiv abreviaturlar sayəsində yazılı ünsiyyətdə jest və mimika çatışmazlığı müəyyən dərəcədə kompensə edilir, yəni qısa bir “LOL” abreviaturu ilə mesaj yazan şəxs güldüyünü və ya mesajın zarafat olduğunu ifadə edir. Bu da yanlış anlaşılımların qarşısını almağa kömək edir və sosial əlaqəni daha səmimi edir. Belə funksiyalar internet dilini daha rəngarəng və emosional baxımdan zəngin edir [7].

Qənaət (lakoniklik) funksiyası: Abreviaturların ən əsas funksiyalarından biri, təbii ki, vaxta, yazı zamanına və yerinə qənaət etməsidir. Bu, kommunikativ səmərəlilik nöqteyi-nəzərindən çox önəmlidir. Xüsusən mətn mesajlarının limitli olduğu şəraitlərdə (məsələn, Twitter postlarında əvvəl 140 simvol limiti vardı) fikri az sayda simvolla ifadə etmək tələb olunur. Hətta limit olmadıqda belə, istifadəçilər sürətli yazışma zamanı qısa formaya üstünlük verirlər. Tədqiqatçılar vurğulayır ki, abreviaturların populyar olmasının əsas səbəblərindən biri “fikri yazılı formada ifadə etmək üçün qısa zaman kəsiyindən istifadə etməkdir” [1, s.13]. Yazılı söhbətdə hər kəsin vaxtının dəyərli olduğu mühitdə, məsələn, “ok” yazmaq “oldu, yaxşıdır” yazmaqdan daha tezdir; “u” yazmaq “you” (sən) yazmaqdan, “tşk” yazmaq “çox sağ ol” yazmaqdan daha praktikdir. Qısaltmalar cümlələrin uzunluğunu azaldır, mesajların qısa və tez oxunub-anlaşılmasını təmin edir. Bu da, xüsusən mobil cihazlardan istifadə zamanı yazışmanın və ya diqqətin az olduğu şəraitdə (məsələn, tez baxışla mesaj oxuyarkən) çox faydalıdır. Beləliklə, abreviaturların qənaətlilik funksiyası informasiya mübadiləsini sürətləndirmək və mətn yığma prosesini optimallaşdırmaq üçün vacibdir. Qeyd edilməlidir ki, bu funksional motiv bəzən dilin normativliyindən güzəştə getmək hesabına

reallaşır. Məsələn, bütün saitləri atmaq yazının normasını poza bilər, amma gənc istifadəçi üçün önəmli olan tez yazıb göndərməkdir.

İctimai signal funksiyası: Abreviaturlar bəzən sırf sosial kontekst siqnalları rolunu oynayır. Yəni, müəyyən bir qrupa mənsubluq, müəyyən bir ünsiyyət tərzini nümayiş etdirmək üçün istifadə olunur. İnternet jarqonuna bələd olmaq bir icmanın, qrupun “daxili dilini” bilmək deməkdir. Məsələn, “*IMHO*”, “*LOL*”, “*XD*” kimi ifadələri anlamaq və işlətmək internet nəslində ortaq mədəniyyəti paylaşmaq mənasına gələ bilər. Yeni nəsil gənclər bu cür jarqonlarla danışaraq həmrəylik hissi yaradırlar. Eyni zamanda, abreviaturlar vasitəsilə müəllif mesajına müraciət formasını, ünsiyyət tərzini dəyişə bilər, məsələn, “amma bir şey soruşacam” yerinə gənc “*amma bi dənə şey soruşacam :))*” kimi yazsa bilər və burada “:))” smayliki və ya “*bi*” (bir) kimi danışmaq dilində yazma onun səmimi, dostyanalığ siqnalı verir. Rus dilində “*умхо*”, “*кста*” (“кстати”, yəni “yeri gəlmişkən”in qısaldılmış şəkli) kimi ifadələr yazanın qeyri-rəsmi üslubda, forum jarqonunda danışdığını göstərir. Türk dilində gənclər arasında “*nbr*”, “*mrb*” kimi qısaltmaları işlətmək “biz eyni müasir ünsiyyət dilini bölüşürük” mesajını verir. Bu mənada abreviaturlar bir növ şifrəli sosial signal funksiyasını da yerinə yetirir, yəni ünsiyyət iştirakçıları eyni koddan istifadə etməklə ortaq anlaşma zəmini qururlar. Əksinə, bu kodu bilməyən, məsələn, yaşlı nəsil, həmin mesajları başa düşməkdə çətinlik çəkə bilər. Beləliklə, abreviaturlar ünsiyyət tərzinin qeyri-formallığını və yaxınlığını vurğulayan, cəmiyyətin müəyyən təbəqəsini nişan verən elementlər kimi də dəyərləndirilə bilər.

Praqmatik və diskursiv funksiya: Bəzi qısaltmalar birbaşa kommunikativ niyyəti ifadə edir. Məsələn, “*BRB*” (“be right back” – az sonra qayıdacağam) yazan şəxs söhbətə qısa fasilə verdiyini qarşı tərəfə bildirir; “*AFK*” (“away from keyboard” – klaviatüradan uzaqdayam) mesajı oyun və ya çat mühitində istifadəçinin aktiv olmadığını göstərir. Bu kimi abreviaturlar diskursiv idarəetmə funksiyası yerinə yetirir, yəni, yazışmanın gedişatına dair meta-informasiya verir. Başqa misal: forumlarda “*OT*” (“off-topic” – mövzudankənar) kimi işarələr yazaraq istifadəçi paylaşdığı fikrin əsas mövzudan kənara çıxdığını etiraf edir. E-mail ünsiyyətində “*FYI*” (“for your information” – məlumat üçün) yazmaq qarşı tərəfə göndərilən məlumatın sadəcə bilgi xarakterli olduğuna işarədir. Deməli, abreviaturlar təkcə söz əvəzləmək deyil, həm də ünsiyyət prosesini nizamlamaq, məlumatın tipini öncədən bildirmək kimi praqmatik rol da oynayır. “*Bu hal beynəlxalq kommunikasiya prosesində dillərarası əlaqəni gücləndirir və yeni dil biliklərinin formalaşmasına səbəb olur*” [2, s.191].

Nəticə

Aparılan tədqiqat göstərir ki, müasir Azərbaycan dilində şəbəkədaxili (virtual) ünsiyyətdə istifadə olunan abreviaturlar yalnız texniki ixtisar vasitəsi kimi deyil, həm də yeni kommunikativ üslub və sosial identifikasiya göstəricisi kimi çıxış edir. Abreviaturlar internet dilində sintaktik, semantik və fonetik baxımdan fərqli strukturlarda formalaşaraq, emosional ifadəliliyi artırmaq, ünsiyyəti sürətləndirmək, səmimilik atmosferi yaratmaq və sosial siqnallar göndərmək funksiyalarını yerinə yetirir. Beləliklə, onlar təkcə dilin qənaət funksiyasını yerinə yetirmir, eyni zamanda diskursiv və praqmatik səviyyədə çoxşaxəli rol oynayır.

İnternet diskursunda işlənən abreviaturlar bir çox hallarda beynəlxalq jarqonun təsiri ilə formalaşır və global dillərdəki qısaltmalar (ingilis, rus, türk) Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılaraq dilimizə daxil olur. Bununla yanaşı, dilin öz daxili resursları əsasında yaranan milli abreviaturlar da şəbəkədaxili ünsiyyətdə geniş istifadə olunur. Bu proses dilin normativliyi ilə qeyri-formallıq arasında yeni balans yaratmaqla, ədəbi dil və jarqon səviyyələri arasında keçid zonası formalaşdırır. Beləliklə, təqdim olunan araşdırma abreviaturların həm struktur, həm də funksional aspektlərinin dərin və sistemli şəkildə təhlilinə əsaslanmaqla, müasir Azərbaycan dilinin dinamik inkişafında onların mühüm yerini təsdiqləyir və gələcəkdə aparılacaq tədqiqatlar üçün nəzəri-praktik baza yaradır.

Ədəbiyyat

1. Həbibova, K.Ə. (2023). *Virtual diskursun lingvistik xüsusiyyətləri*. Bakı: AMEA Nəsimi ad. Dilçilik İnstitutu.
2. Məhyəddinova, K. M. (2024). Dilin təkamülündə abreviaturlar: koqnotov perspektivlər. *Filologiya məsələləri*, (8), 186–194.
3. *SMS dili*. (2020). Vikipediya. URL: https://az.wikipedia.org/wiki/SMS_dili (müraciət olunma tarixi: 20.02.2025).
4. Hurriyet.com.tr. (2024). *İnternet ve cepte kullanılan kısaltmalar Türkçeyi tehdit ediyor*. URL: <https://www.hurriyet.com.tr/teknoloji/internet-ve-cepte-kullanilan-kisaltmalar-turkceyi-tehdit-ediyor-18952994> (müraciət olunma tarixi: 03.02.2025).
5. Crystal, D. (2006). *Language and the Internet* (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
6. EduBlog – ТУН. (2005, March 25). *NetSpeak brings freshness and creativity to everyday English*. EduBlog.
7. Porubay, I. F., & Khakimov, E. T. (2021). Abbreviations in contemporary internet-mediated communication. *World Bulletin of Social Sciences*, (5), 93–97.
8. Го, Ц. (2023). Интернет-сленг в виртуальном общении как языковой феномен. *Филологические науки. Вопросы теории и практики*, 16(4), 1082–1088.
9. Камалидин, К. Э. (2024). Язык и стиль общения в социальных сетях «Вконтакте» и «Wechat». *Мир науки, культуры, образования*, (2)105, 384–386.
10. Нишанов, Я. И., & Утанова, Т. Г. (2021). Интернет-сленг и Интернет-общение. *Вестник науки и образования*, 10(2)113, 48–50.
11. Сундалов, М. (n.d.). ЧСВ, ЗОЖ, LOL и другие мудреные сокращения в соцсетях. *Webpromoexpert*. URL: <https://webpromoexperts.net/ua/blog/chsv-zozh-lol-i-drugie-mudrenye-sokrashcheniya-v-socsetyah/> (müraciət olunma tarixi: 06.03.2025).

STRUCTURAL TYPES AND FUNCTIONAL FEATURES OF ABBREVIATIONS IN VIRTUAL SPACE

Samra Guluzade

Sumgait State University, Sumgait, Azerbaijan

This article explores the structural and functional characteristics of abbreviations used in online communication in the modern Azerbaijani language. As a result of the rapid development of information and communication technologies, abbreviations that have become widespread in virtual communication have introduced new layers of form and content into the traditional structure of the language. The study systematizes the syntactic, semantic, and phonetic typology of abbreviations and analyzes their key communicative functions — economy, emotional expressiveness, and pragmatic intent. Based on real examples taken from various social networks (Facebook, WhatsApp, Instagram, etc.), the analysis shows that these linguistic units both accelerate information exchange and help shape the informal style of interaction among social groups. The article also presents a comparative overview of the use of abbreviations in Azerbaijani, Russian, English, and Turkish, assessing their positive and negative impacts from a theoretical-linguistic perspective. Ultimately, the study concludes that abbreviations are an important component influencing the dynamic development of language in modern virtual discourse.

Keywords: abbreviation, virtual space, social network, linguistics, shortening, communication

СТРУКТУРНЫЕ ТИПЫ И ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ АББРЕВИАТУР В ВИРТУАЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Семра Гулузаде

Сумгаитский государственный университет, Сумгаит, Азербайджан

В статье исследуются структурные и функциональные особенности аббревиатур, используемых в сетевой коммуникации современного азербайджанского языка. В результате стремительного развития информационно-коммуникационных технологий сокращения, широко распространённые в языке виртуального общения, добавили новые уровни формы и содержания к традиционным структурам языка. В исследовании систематизируется синтаксическая, семантическая и фонетическая типология аббревиатур, а также анализируются их основные коммуникативные функции — экономия, эмоциональная выразительность и выражение прагматического намерения. Анализ, основанный на реальных примерах, взятых из различных социальных сетей (Facebook, WhatsApp, Instagram и др.), показывает, что эти языковые единицы не только ускоряют информационный обмен, но и формируют неформальный стиль общения между социальными группами. В статье также проводится сопоставительный обзор использования аббревиатур в азербайджанском, русском, английском и турецком языках, рассматриваются их положительные и отрицательные стороны с научно-теоретической точки зрения. В результате делается вывод, что аббревиатуры являются одним из важных компонентов, влияющих на динамическое развитие языка в современном виртуальном дискурсе.

Ключевые слова: аббревиатура, виртуальное пространство, социальная сеть, языкознание, сокращения, коммуникация

Daxil oldu: 10.03.2025

Çap edildi: 10.06.2025

İNTERPRETATİV SEMANTİKA PRİZMASI ALTINDA XÜSUSİ ADLAR

Vəfa Seyid

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: vafaseidova@mail.ru

DOI: 10.30546/2960-1967.2025.1.058

Xülasə. Məqalədə müxtəlif dilçilərin xüsusi isimlərin interpretativ semantikasi haqqında mülahizələri təhlil edilir. Onların fikrincə, interpretativ semantika avtonom linqvistik semantikanın sintezi və davamı olmaq məqsədi daşıyır və məqalədə xüsusi isimlərlə əlaqəli interpretativ semantika nəzəriyyəsi uyğun nümunələrlə şərh edilir. Xüsusilə, insan adlarının keçmiş zamanlarda və müasir dövrdə işlənmə tərzində arasındakı böyük fərqlər yarandığı aşkar edilir və bu, bir-birinə zidd mülahizələr yaranmasına səbəb olur. Məqalədə həmçinin göstərilir ki, xüsusi isimlərdən konversiya yolu ilə leksik vahidlətin yaradılması məsələsi semik məzmunla bağlıdır. Xüsusi isimlər bəzən bir sıra sifətlərin arasında rast gəlinir ki, bu da, müxtəlif elementlər arasında əlaqəni, izotopiya yaratmağa imkan verən, burada fərqliliyə, zərfliliyə toxunan ümumi semaları nəzərdə tutur. Xüsusi isimlərdən neologizmlər yaranır, lakin onları müəyyən etmək bəzən çətin olur. Xüsusi isimə xas olan sema ümumi ismə xas olan semaya çevrildikdə antonomaziyanın leksikləşməsi baş verir. Xüsusi isimlər üzərində aparılan linqvistik təhlillər bəlkə də dəyişdirilməmiş istifadələrdən heç nə əldə edilməyəcəyi düşünülərək indiyə qədər əsasən, dəyişdirilmiş istifadələr problemi üzərində cəmlənmişdir. Beləliklə, dilçilik nöqtəyi-nəzərindən xüsusi adlar son nəticədə yalnız mətnin elementləridir və onlar tamamilə kontekstlə müəyyən edilir. Nəhayət, sonda xüsusi isimin semantikasi probleminə müxtəlif yanaşmaların mövcudluğuna baxmayaraq, onimlərin özünəməxsus semantik konsepsiyaya malik olması ideyasını dəstəkləyən dilçilər eyni bir iddianı irəli sürürlər: xüsusi ad, əsasən, müəyyən edir və fərdiləşdirir, ümumi isim isə ümumiləşdirir. Bununla belə, xüsusi isimlər ümumi isimlərə nisbətən sayca az miqdarda olsa belə ümumiləşdirmə qabiliyyətinə malikdir, çünki onlar söz işarələridir.

Açar sözlər: interpretasiya, semantika, xüsusi ad, izotopiya, antonomaziya

Giriş

İnterpretativ semantika maddi hermenevtikaya, psixoloji və ya fəlsəfi mövzuya müraciət etmədən aporetik (ziddiyyətli) şərhə üstünlük verir: «Kimin və niyə mənə verdiyini deyil, istər onlara etinasızlıq göstərən, istərsə də onları diqqətə alan kiməsə hansı linqvistik şərtlər və məhdudiyyətlərin şamil edildiyi söylənilməlidir».

Əsasən, yenidən yazma ilə xarakterizə olunan iki növ interpretasiya mövcuddur. Daxili (aid olan) interpretasiya "dil ardıcılığında aktuallaşan semaları (səciyyəvi və afferent) vurğulayan şərhdir"; xarici (yanaşı olan) interpretasiya isə aktuallaşdırılmamış semalar yaradır. Xarici interpretasiya daxili şərhə nəzərdə tutur (sonra görəcəyimiz bəzi şərh növləri istisna olmaqla). İzotopiya (mətni başa düşməyə yardım edən elementlərin bolluğu) xaricdən interpretasiya nəticəsində yaranan sememaları (leksemə müvafiq olan semaların məcmusu) nə qədər çox indeksləşdirsə, o qədər də az etibarlıdır. Bununla belə, tamamilə və ya əsasən xarici "İzotopiyayı 'aşkar edən' qiraət ona olan marağını itirmir [2, s.93-101].

Rastıyının qeyd etdiyi kimi "Bununla belə, intrinsik sözü bizə unutdurmamalıdır ki, müəyyən semaların aktuallaşması və onların interpretasiyasının müəyyən edilməsi dilin funksional sistemindən başqa sosial normalardan, habelə pragmatik şəraitdən asılı olur". Daxili/xarici fərq hərfi/məcəzi qarşıdurmadan apriori (hər şeydən öncə) asılı deyil: məsələn, məcəzi mənə daxili interpretasiyada özünü göstərə bilər [5, s.277].

Daxili və xarici təfsir nümunəsi. "Qadın bir qadındır" deyimini nəzərdən keçirək (bu, kodlaşdırılmış bir ehyamdır):

1. Daxili interpretasiya: bir / xüsusi / qadın / konkret / bir / ümumi/mücərrəd /qadındır.

2. Xarici interpretasiya: bu / konkret / qadın / ümumi / mücərrəd / qadındır.

Bu zahiri şərhin daxili interpretasiya ilə ortaqları vardır. Görmək olar ki, daxili interpretasiyadan zahiri şərhə qədər, müəyyən sememalar qorunub saxlanılır; birinci 'qadın' köçürülür, halbuki, 'bu' əvəzetmə (və ya bəlkə də transpozisiya) yaradır. Digər tərəfdən, ola bilər ki, hər iki interpretasiyada bu misalda olduğu kimi (kodlaşdırılmamış nəzərdə tutulur) ümumi mənə yoxdur:

Generalın öz əmrinə uyğun tərzdə söylədiyi « *Il fait froid* - “Soyuqdur” cümləsi “*Fermez la fenêtre* - pəncərəni bağlayın” mənasını verə bilər. Bununla belə, “*Il fait froid* - soyuqdur” ifadəsinin daxili interpretasiya komponentlərini təkrar istifadə etmədən xarici şərhləri formalaşdıran bu iki yenidən yazma ilə heç bir ümumi məzmunu yoxdur. Mətnlərdə ifadə edilmədikcə, bu “pragmatik cəhətdən yenidən verilən şərhlər” linqvistik semantikanın obyektini aşır.

F. Rastyerin interpretativ semantikasi avtonom linqvistik semantikanın sintezi və davamı olmaq məqsədi daşıyır. O, həm nəzəri, həm də intizam baxımından yenidən qruplaşdırmanı və semantik obyektin yenidən qruplaşdırılmasını tətbiq edir. Bu konsolidasiya xüsusilə üç qnoseoloji istinad paradigması (Aristotel mənşəli), nəticə çıxarma (Avqustin mənşəli) və fərq (solistik mənşəli) birləşməsi forması ilə özünü göstərir. Rastyer (1994: 38) “*üç paradigmanı birləşdirməyi deyil, diferensial semantika çərçivəsində nəticə çıxarmağı və istinad etməyi*” təklif edir. Məsələn, nəticə çıxarma (mikrosemantik səviyyədə) afferent semalar nəzəriyyəsi ilə tədqiq edilir. İstinad referensial təəssürat və multimodal simulyasiya anlayışları ilə əhatələnir [6, s.80-100].

G. Kleyber xüsusi isimlərin interpretativ semantika nəzəriyyəsini belə bir misalla şərh edirdi: Agathe (Aqat) mütləq deyil ki, qadın adı olsun, lakin biz bilirik ki, bu şərh fransızca danışanların əksəriyyətini təəccübləndirirsə, bunun səbəbi Aqat-ın /qadın cinsi/semasına malik olmasıdır [3, s.115-145].

Formalistlər (Chomsky, McCawley, M. Gross) uzun müddətdir ki, xüsusi isimlərin /insan/, /canlı/ və s. kimi xüsusiyyətlərə malik olduqları mülahizəsini irəli sürürlər. F. Rastyerin şərh semantikasi bu suala eyni bucaqdan yanaşmır, həm də xüsusi adların bəzi semalar ehtiva etdiyi qənaətinə gətirir. Məsələn, *Agathe* adı iki morfemdən ibarətdir: *Agathe* - /canlı/, /insan/, /Fransız/ (fransız milliyət kimi deyil, dil mənasında) kimi özünəməxsus semaları və -e /qadın/ semasını ehtiva edir. Kontekstdə bu ilk ad daha sonralar bir çox əlaqədar semalar əldə edə bilər /təmizlik/, /kampaniya/ və s.). Ən parlaq nümunəni Prustun əsərlərində görmək olar: onun romanlarının adları *Candide* (Kandid) kimi şəffaf deyil, lakin onlar mətn boyu zənginləşərək, nəhayət, hipersemantik olurlar: Albertin *Recherche*-in (Tədqiqatın) əvvəlində yalnız bir Fransız qadın adıdır və sonadək çoxlu sayda keyfiyyətlər əmələ gətirir.

Öz itinə və ya qayığına Mariya (yaxud Marthe oğlan) adını verə bilmək bu səciyyəvi xüsusiyyətlərə qarşı əks argument deyil: onlar sadəcə olaraq bu kontekstlərdə neytrallaşdırılır və uyğun əlamətlərlə əvəz olunur. Eynilə, Jean-Marie adında da Janın /kişi/seması Mariyə aid olan /kişi/ semasının sıxışdırıb aradan çıxardığı /qadın/ səciyyəvi semasını virtualaşdırır.

Xüsusi adların semik təhlili uzun müddətdən bəri “xüsusi adın dəyişdirilmiş istifadələri” adlandırılan, yəni tipik istinad istifadəsinə uyğun gəlməyən və çox vaxt müəyyənəddici ilə müşayiət olunanların hamısını aydınlaşdırmağa imkan verir. Aşağıdakı parçalarda müəllif iki Berlini müqayisə edir:

Des journalistes français s'empressent de cultiver ce « mythe Berlin » : « Le plus frappant dans cette ville [...], c'est que l'art y bourgeoise a nouveau », dit l'un d'eux qui ne voit pas l'abîme entre le Berlin d'aujourd'hui et le Berlin d'antan - Fransız jurnalistləri bu “Berlin mifini” inkişaf etdirməyə tələsirlər: “Bu şəhərin ən təəccüblü cəhəti [...] burada sənətin yenidən cücərməsidir”, deyə bugünkü Berlin ilə dünənki Berlinin arasındakı uçurumu görməyənlərdən biri bildirir [4, s.189 - 208].

Əgər bugünkü Berlin dünənki Berlini deyilsə, bunun səbəbi eyni əlaqəli semaların yenilənməməsidir: Berlinin ilk işlənmə tezliyi üçün /biznes/, /marketing/və daha sonra /qeyri-konformizm/, /bədi yaradıcılıq/, /eksperimentasiya/ və s.

Əksinə, *Liberation* qəzetinin jurnalisti (02/06/01) Manuel Antonionun Rodriguez Perezin ekvivalenti kimi John Doe və ya Jean Dupont adlarını verməsi, onların öz mədəniyyətlərinə uyğun paylaşıqları sema /banal ad/ səbəbindəndir. Reklamda da tez-tez istifadə olunan eyni semadır. Məsələn, bir neçə il əvvəl iki fərqli sığorta şirkəti iki nisbətən

oxşar televiziya reklamı təklif edirdi: birincisi Laure Perrier adlı qadın işçini təqdim edirdi; ikincinin işçisi Bertrand Mallet adlanırdı ki, bu da iki məqsədli surətdə götürülmüş neytral və tipik fransız adları idi. Malcolm Little adının Malcolm X-ə dəyişdirilməsi bu yeni adda onun soyadının bayağı xüsusiyyətinin olmaması ilə izah edilə bilər. Onun son təxəllüsü (El-Hajj Malik El-Shabbaz) mərkəzi ümumi semaya əsaslanan izotopiya lehinə bütün orijinal xüsusiyyətləri silərək yeni semantik izotopiya yaratdı: /Müsəlman/.

T. Valentin bildirir ki, cənab Beyker böyük ehtimalla ingiliscə danışan adamdır, Michio Yamato, Natalia Todorova və Björn Bergström müvafiq olaraq yapon, slavyan və isveçlidir; və hətta Fransada və Böyük Britaniyada Anne Sinclair adlı adam olsa belə, məlumdur ki, söhbət italyan kişisindən getmir [7, s.212].

Valentinin əldə etdiyi bu nəticələr yüz il əvvəl doğru olsa da, son dövrlərin tərəqqisi bu fərqləri inkar edir. Son dövrlərdə, Michio Yamato adlı Amerika vətəndaşı olan və ya Natalia Todorova adlı fransız olan adamlara rast gəlmək olur. Əslində, millətlərlə əlaqəli semalar yox olmasa da, bu adlar virtuallaşmağa meyllidirlər: Michio Yamato kimi bir ad həmişə bu adamın yapon mənşəli olduğunu göstərir, hətta bu adı daşıyan şəxsin başqa milli mənsubiyyəti də ola bilər.

Konversiya və ümumilikdə, xüsusi isimlərdən leksik vahidin yaradılması məsələsi semik məzmunla bağlıdır. Moda kataloqunda bir geyim parçası "Bu qəşəng uzun hippy paltarı üçün Katmandu ruhu" kimi təsvir edildikdə, Katmandu epitet kimi fəaliyyət göstərir və eyni taksemə (sinifə) aid olduğu *hippy*, *yedmişincilər*, *babakul* (hippy icmasının üzvü) və ya *flower power* (çiçək gücü) kimi digər sifətlərlə əvəz edilə bilər [9].

Əksinə, başqa başlıq adları ilə dəyişmə mümkün deyil: Dehli və ya Dəkkə ruhu səviyyəsində semantik blokada mövcuddur. Xüsusi isimlər bəzən bir sıra sifətlərin arasında rast gəlinir ki, (məsələn: "Çox qəşəng, çox parıltılı, çox çəkici, çox Park Avenue, real "radikal-qəşəng sahibələr", (Canard Enchaîné satirik jurnalı - Zəncirlənmiş Ördək satirik jurnalı, 25/10/05), bu da, müxtəlif elementlər arasında əlaqəni, izotopiya yaratmağa imkan verən, burada fərqliliyə, zərifliyə toxunan ümumi semaları nəzərdə tutur.

Neologiya tədqiqatları çox vaxt xüsusi isimlərdən yaranan sözləri onlar əhəmiyyətli matris olduqları zaman kənarlaşdırır. Düzdür, bu neologizmləri müəyyən etmək bəzən çətin olur. Qeyd etmək lazımdır ki, *Jospiniser* – 'tərk edib getmə' felindən nümunələr axtaran zaman mümkün məna müxtəlifliyinə rast gəlmək olur.

Bir bloqun müəllifi belə bir tərif təklif edir:

Jospiniser [Bu müəllif "se" əlavə edə bilərdi, çünki bu feilin daha çox pronominal xüsusiyyəti vardır] mənim icad etdiyim neologizmdir. Birinci qrupun bu feili *tərk edib getmə* aktını ifadə etmək üçün istifadə olunur, hər şey bitəndə tərk etmək və acınacaqlı bir şəkildə başqalarının sənə ehtiyacı olduğunu iddia edərək geri qayıtmağa çalışmaq [10]. Bu tərifdə eyni zamanda qarşılaşdığımız iki element var: tərk etmə aktı və daha çox rast gəlinən istək əsasında geri qayıtmağa çalışmaq.

Başqa imkanlar da var. *Jospinizasiya* ikinci tur üçün səsvermədə favorit olmaq, solçu olmağı gözdən qaçırmmaq, ən ehtiyacı olanlara vədlər vermək və nəhayət, daha iki gözlənilməz iş mənası da verə bilər: görüş zamanı ağılamaq və *vendre la peau de l'ours avant de l'avoir tué* – hərfi: ayını öldürməzdən əvvəl dərisini satmaq (çayı keçməmiş bərəkəllah demək).

Liberation jurnalında dərc olunan məqalədə göstərilir ki, Rauf adlı bir adam iş üçün müraciətinin rədd edildiyini görür. O, eyni CV ilə Thierry Meyer adına bir fayl göndərir, bu dəfə qəbul edilir:

Cənab Nisand ona ehtiyatla maqnitofon götürməyi məsləhət görür və "Thierry Meyer" oktyabrın 21-də Crédit Mutuel-in (İkitərəfli kredit) DRH (Directeur des ressources humaines - İnsan resursları direktoru) ilə görüşür. Adi müsahibə. Rauf qəhvəyi, yaşıl gözlü, açıq dərilidir və Meyer olmağa çox uyğundur. (Liberation, 07/02/00).

Əgər bu mətndə Rauf çox uyğun Meyer kimi təsvir edilirsə, bunun səbəbi oxucuların bu adda ictimai surətdə normallaşmış uyğun /Alzaslı/ semasını aşkarlayacaqlar. Biz bu tip nümunənin təhlilini didaktik Robert Qalissonun və natamam sözlərlə anlaşılmaz mədəniyyət kimi ifadə etdiyi leksikultura ilə müqayisə edə bilərik. Lakin bu anlayış həddindən artıq statikdir, üstünlük təşkil edəndə konteksti nəzərə almır. Paris ətrafındakı qəsəbədə yerləşən mebel mağazasında bir neçə ay əvvəl baş vermiş bir hadisə bu fikri aydın surətdə işıqlandırır: bir satıcı müştəriyə 3m 50sm-ə qədər uzanan masa təklif edir. Bunu gören müştəri cavab verir: “Bəli, amma mən Versalda yaşamıram”. Heç bir fransız dilində danışan bu ifadəni sırf istinad kimi şərh etməz - hətta müştəri həqiqətən Versal sarayında yaşasa belə - çünki kontekst stolun ölçüsü ilə Versal adı arasında inkar səbəbiylə ziddiyyət əlaqəsi yaradır, çünki /lüks/ və /böyüklük/ Versalla əlaqəli semalardır.

Sosial normallaşdırılmış afferent (aid olan, uyğun) semalar xüsusi adın gələcək leksikləşməsi üçün vacibdir. Beləliklə, Rotşild xüsusiyyəti (sərvət, var-dövlət kimi) bütün fransızlar tərəfindən qəbul edilir və ümumi isim və ya atribut kimi istifadə edilə bilər (“Mən Rotşild deyiləm: bu yalnız jest sayılır. 10 avroluq əskinə çıxarıram”). Hətta Rokfeller və ya daha müasir olan Bill Qeyts kimi bu tip kontekstdə onun kvazi-sinonimləri də ola bilər. Deməli, düşünmək olar ki, xüsusi isimə xas olan sema ümumi ismə xas olan semaya çevrildikdə antonimləşmənin leksikləşməsi baş verir, məsələn, Harpaqon personajının adındakı afferent xüsusiyyət (avare - xəsis) ümumi isim harpaqona xas xüsusiyyətə (avare - xəsis) çevrilir.

Xüsusi isimlər üzərində aparılan linqvistik təhlillər bəlkə də dəyişdirilməmiş istifadələrdən heç nə əldə edilməyəcəyi düşünülərək indiyə qədər əsasən, dəyişdirilmiş istifadələr problemi üzərində cəmlənmişdir. Bununla belə, bütöv semik məzmunu yaradan Meyerə əlavə edilmiş təyinedici və ya Jospinə əlavə edilmiş *-iser* şəkilçisi deyil. Adın siyahılarda qeydiyyatı xüsusilə aydınlatıcıdır. Beləliklə, əgər biz La Presse qəzetində [La Presse, 07/03/07.] Huqo Çavesin adının Kim Çen-İl və Mahmud Əhmədinəjadın adı ilə əlaqələndirildiyi məqalə ilə Le Monde qəzetində [Lula, Chavez, Kirchner et Morales dans leur labyrinthe (Le Monde, 06/04/07)] Lula, Kirşner və Moraleslə əlaqələndirilən başlığını müqayisə etsək, Çavezin ilk halda ABŞ-ın düşmənləri kateqoriyasına və ikinci halda isə, Cənubi Amerika prezidentləri kateqoriyasına daxil edildiyini görürük. İkisi bir-birinə ziddiyyətli deyil, lakin bu iki hadisənin ortaq heç nəyi yoxdur. Hətta əlavə etmək olar ki, birinci semantik baxımdan ikincidən daha zəngindir. Dilçilik nöqteyi-nəzərindən xüsusi adlar son nəticədə yalnız mətnin elementləridir və onlar tamamilə kontekstlə müəyyən edilir.

Raffarinin o vaxtkı müşaviri Dominik Ambyelə aid olan xəbər 2004-cü ildə iki versiyanın yaranmasına səbəb oldu: həmin şəxsin (*il a été interpellé en compagnie d'une prostituée mineure à quatre heures du matin avenue des Ternes* - o, Tern prospektində səhər saat dördə yetkinlik yaşına çatmayan fahişə ilə birlikdə həbs olunmuşdu) və AFP (FMA)-nin: *dans une dépêche, l'AFP annonce qu'il a été arrêté au bois de Boulogne* - Fransa Mətbuat Agentliyinin verdiyi məlumata əsasən o, Bois de Boulogne-da həbs edilib. *Arrêter* (saxlamaq, həbs etmək) və ya *interpeller* (saxlamaq, həbs etmək) felləri Bois de Boulogne ilə əlaqəli olan zaman *courir* (qaçmaq) və ya *se promener* (gəzmək) fellərindən fərqli təsirlərə malik olur, buna görə də Ambyel bu göndərişin düzəldilməsinə çox can atırdı [8, s.16].

Xüsusi isimin semantikasi probleminə müxtəlif yanaşmaların mövcudluğuna baxmayaraq, onimlərin özünəməxsus semantik konsepsiyaya malik olması ideyasını dəstəkləyən dilçilər eyni bir iddianı irəli sürürlər: xüsusi ad, əsasən, müəyyən edir və fərdiləşdirir, ümumi isim isə ümumiləşdirir. Bununla belə, xüsusi isimlər ümumi isimlərə nisbətən sayca az miqdarda olsa belə ümumiləşdirmə qabiliyyətinə malikdir, çünki onlar söz işarələridir [1, s.22-29].

Nəticə

Beləliklə, xüsusi adların mənası haqqında linqvistik debatlarda məntiq nəzəriyyələrinin hər yerdə olmasına baxmayaraq, linqvistik olmayan bu nəzəriyyələrdən əldə edilən nəticələrlə kifayətlənmək bəsit, qeyri-kafi və yanlış olardı. Xüsusi adın əksər linqvistik nəzəriyyələri məntiqçilərin tezislərindən irəli gəlsə də, onların hədudları mahiyyətə xüsusi adın mətn mənasının zərərinə olan unikal istinad üzərində cəmləşdirilmişdir, xüsusi adın mənasına məntiqlə yanaşılmamışdır, çünki xüsusi adların mənasına həqiqətən də linqvistik bir baxış mövcuddur.

Xüsusi ad dil və diskurs linqvistikasının, istinad semantikasının, eləcə də şərh semantikasının təhlilinin mövzusu ola bilər. O, təyin etdiyi referentə və onun xüsusiyyətlərinə daimi istinad etdiyi üçün xüsusi bir dil obyektidir. Adlandırmaq qabiliyyətinə əlavə olaraq, o, öz istinadı və sonuncuda olan məlumat vasitəsilə reallıq və diskurs arasında əlaqə yaradır.

Ədəbiyyat

1. Гудий, К.А (2015). Сопоставительный анализ стратегий и приёмов перевода ономастических реалий (на материале русского и французского языков): / диссертация на соискание учёной степени кандидата филологических наук. / – Твер. -191.
2. Hébert, L (1994). Conditions pour les théories de l'asémanticité du nom propre // Protée, Université du Québec à Chicoutimi, – XXII, 3. -93-101.
3. Kleiber, G (1996). Noms propres et noms communs : un probleme de denomination / G. Kleiber. – Paris : Meta, vol. 11, – n° 1. -115-145.
4. Manale, Margaret (2004). Berlin sans frontieres ? // – Paris: Espaces et sociétés, – n° 116-117. 189 - 208.
5. Rastier, F. Sémantique interprétative / F. Rastier (1987). – Paris : P.U.F. –277
6. Rastier, F (1994). Tropes et sémantique linguistique, Langue française // – Paris : Larousse, février, –n° 101, 80-100.
7. Valentine, T., Brennet, T., Bredart S (1996). The Cognitive Psychology of Proper Names / T. Valentine, T. Brennet, S. Bredart. Londres: Routledge, –212
8. Vaxelaire, J.-L (avril 2007). Ontologie et dé-ontologie en linguistique : Le cas des noms propres // Clillac-ciel - Université Paris VII : Texto !, – vol. XII, – n°2, –16
9. <http://62.23.30.163/mag/mode/d407/c11899.html>.
10. <http://www.cestlemien.over-blog.com/article-402407-6.html>.

PROPER NAMES UNDER THE PRISM OF INTERPRETATIVE SEMANTICS

Vafa Seyid

Azerbaijan University of Languages, Baku, Azerbaijan

The article analyzes the opinions of various linguists about the interpretive semantics of proper nouns. In their opinion, interpretive semantics aims to be a synthesis and continuation of autonomous linguistic semantics, and the article interprets the theory of interpretive semantics related to proper nouns with appropriate examples. In particular, it is found that there are major differences between the way human names are used in the past and in the modern era, leading to conflicting opinions. The article also highlights that the issue of creating lexical units through conversion from proper nouns is related to semiotic content. Proper nouns are sometimes found among a series of adjectives, which implies common themes that allow for the connection between different elements, isotopy, and touch on distinction and elegance here. Neologisms arise from proper nouns, but they are sometimes difficult to identify. Lexicalization of antonomasia occurs when the semantics of a proper noun become semantics of a common noun.

Linguistic analyses of proper nouns have so far focused mainly on the problem of modified uses, perhaps with the assumption that nothing can be gained from unmodified uses. Thus, from a linguistic point of view, proper names

are ultimately just elements of text, and they are determined entirely by context. Finally, despite the existence of different approaches to the problem of the semantics of proper nouns, linguists who support the idea that onyms have a unique semantic concept make the same claim: a proper noun, in essence, identifies and individualizes, while a common noun generalizes. However, proper nouns have the ability to generalize, even if they are numerically smaller than common nouns, because they are word signs.

Keywords: interpretation, semantics, proper name, isotopy, antonomasia

ИМЕНА СОБСТВЕННЫЕ ПОД ПРИЗМОЙ ИНТЕРПРЕТАТИВНОЙ СЕМАНТИКИ

Вафа Сейид

Азербайджанский университет иностранных языков, Баку, Азербайджан

В статье анализируются мнения различных лингвистов об интерпретативной семантике имен собственных. По их мнению, интерпретативная семантика стремится стать синтезом и продолжением автономной лингвистической семантики, и в статье интерпретируется теория интерпретативной семантики, относящаяся к собственным именам с соответствующими примерами. В частности, установлено, что существуют существенные различия между использованием человеческих имен в прошлом и в современную эпоху, что приводит к противоречивым мнениям. В статье также подчеркивается, что проблема создания лексических единиц путем конверсии имен собственных связана с семиотическим содержанием. Имена собственные иногда встречаются среди ряда прилагательных, что подразумевает общие темы, которые позволяют установить связь между различными элементами, изотопию и здесь затрагивают различия и элегантность. Неологизмы возникают из собственных имен, но иногда их трудно идентифицировать. Лексикализация антономазии происходит, когда семантика собственного имени становится семантикой нарицательного имени. Лингвистический анализ имен собственных до сих пор был сосредоточен в основном на проблеме модифицированных вариантов использования, возможно, исходя из предположения, что из немодифицированных вариантов использования ничего нельзя извлечь. Таким образом, с лингвистической точки зрения имена собственные в конечном итоге являются всего лишь элементами текста и полностью определяются контекстом.

Наконец, несмотря на существование различных подходов к проблеме семантики имен собственных, лингвисты, поддерживающие идею о том, что они имеют уникальную семантическую концепцию, утверждают одно и то же: Имя собственное, по сути, идентифицирует и индивидуализирует, тогда как имя нарицательное обобщает. Однако имена собственные обладают способностью к обобщению, даже если они численно меньше имен нарицательных, поскольку они являются словесными знаками.

Ключевые слова: интерпретация, семантика, имя собственное, изотопия, антономазия

Daxil oldu: 10.03.2025

Çap edildi: 10.06.2025

ENGLISH LITERARY CRITICISM OF THE 20TH AND 21ST CENTURIES PROSE: A NEW THEME AND VARIATION (GYNOCENTRISM IN DORIS LESSING'S LITERARY CREATIVITY)

Sadagat Abbasova

Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan

e-mail: sadagat2001@yahoo.com

DOI: 10.30546/2960-1967.2025.1.061

Abstract. This article is intended to assist in the study of one of the latest disciplines of the literary cycle, literary criticism, literary history and philology of the 20th and 21st centuries. In previous centuries, literary criticism was ahead of all literary sciences. However, in later periods, literary criticism develops in a different direction and becomes even more important. This literary genre is, of course, a tool for critics as well, because critics become masters of their own thoughts to discuss the pressing issues of our time.

It is also a concept, that designed to acquaint researchers and students with the aesthetic and various social principles of literary phenomena, the theory of literary criticism, and instill in them the skills of criticism. In order to understand the importance of the discipline in the structure of literary sciences and its place in the criticism system; they need to have theoretical knowledge about the characteristics of literary criticism and the main directions and tendencies of criticism.

This study provides an analysis of the literary influences of Doris Lessing's novels and a critical approach to them, as well as information about the spread of her traditional heritage throughout the world and the value of classical and national art.

Since her creation, Doris Lessing is recognized as a true postmodern writer-artist of the XX century. An example of this is the writing of a wide variety of her novels and stories based on terrorism, especially in the XX century.

Keywords: Gynocentrism, Doris Lessing, criticism, prose, literary, postmodernism

Introduction

There are different ideas about the essence and history of literature and art for understanding the conditions of existence and development of literature in modern institutional concept: Literary history, aesthetics, philosophy, linguistics and their artistic aspects in criticism, the possibility of a different relationship and their connection. Also, the problem of review and typology according to the features of the methodology of criticism.

Especially, the examination of various scientific schools such as sociological and historical criticism according to the characteristics of the criticism methodology and the problem of typology left their mark on the criticism of the period. Thus, the scientific attitude, which we can call the period of objective criticism in literature, began to acquire value from the 18th century. Known as the first thinkers of the originality of world classical criticism, Giambattista Vico, Henry Fielding and others developed a different and new form of literature, and this "new literary form" culminated in the 19th century with James Agate (1877-1947), Douglas Ainsle (1865-1948), Walter Allen, Matthew Arnold reached the point. This new foundation of literature has managed to present a more revolutionary democratic understanding of criticism in contemporary debates about the role and problems of literary criticism in the 1970s and 1980s.

The traditional classic choice

The 17th and 18th centuries are a huge and turbulent period in the history of the English soul, including two revolutions, a dictatorship and the restoration of the monarchy: it marks the beginning of the development of English literature as we know it. This development in the history of English literature did not necessarily mean that the writers, artists who wrote works in this area were not necessarily English. Even the first English works written in the Old English of the Middle Ages were written by writers from different cultures with the goal of performing most literary works in the rich culture of English literature. For example, "In James

I's reign, high ideals had combined with daring wit and language, but the religious and political extremism of the mid-century broke that combination. Restoration prose, verse, and stage comedy were marked by worldly scepticism and, in Rochester, a cynical wit worlds away from the evangelicalism of Bunyan. When Milton's *Paradise Lost* came out in 1667, its grandeur spoke of a vanished heroic world. The representative career of Dryden moves from the 'metaphysical' poetry of Donne to a new 'Augustan' consensus" [8, p.90].

In addition, among the literary forms presented in English literature until the middle of the 18th century, a wide variety of popular genres were mentioned, such as "adventure", "biography", "masks", memoirs, travel. But at the end of the 18th century, the genre and the term "novel" very quickly began to conquer the tastes of amateurs and be defined by a more civilized genre of literary novels, which discovered a new prose existence (even a diary one). In short, the 18th century marked the period where novels were distributed on a large scale, and a certain level of demand arose among English readers. This demand is also due to people's desire for reading about everyday events, events which went on to shape the lives and actions of fictional characters.

In this regard, in the field of ideological development, literary traditions and the features of their development began to be of great importance. Despite the different perception of various literary movements in the context of the struggle of genres of the novel in this period (18th century), novelists were very confident that the works they left behind in the next period would be immortal. In this understanding, although the role of literary criticism in the development of traditions and society was not fully expected in terms of content, well-established and historically verified, and also very fast casual and real novels began to emerge.

The most important writers of this period are Jonathan Swift (1667–1745), William Congreve (1670–1729), Joseph Addison (1672–1719), Richard Steele (1672–1729), Alexander Pope (1688–1744), Henry Fielding (1707–54), may be counted as Samuel Johnson (1709–84).

But the sudden fall of Victorians in England; traditional literary forms and ideas, starting in 1960 in many parts of the world, were stamped with it's the revival of contemporary literary classics. Significant change up to the Renaissance then came to mean a shift in a new literary criticism and the development of literary culture. This approach not only overcame categories over time, but also introduced the fact that it had to create and write unique tags. So that, in literature, too, "critics have been willing to accept complexity and contradiction in their medium... and some, indeed for a long time, have emphasized the qualities of contradiction, paradox, and ambiguity as basic to the medium of poetry", just as Albers does with painting [5, p.157]. And this was considered a very important shift in Western consciousness that could be characterized as the transition from humanism to modernism.

Every criticism in English literature and culture, every emotion now contained unique habits in every situation. Even if there are differences and analogies between species such as form and time, nevertheless all these details seems to be a temporary element. Known forms of expression sometimes arouse suspicion and awareness in the life of new classroom writers; originality was becoming a new tradition. Ultimately the XX-XXI century multiculturalism began to become a new trend in the development of English literature after World War II. In British literary studies, the idea of novel genre began to change significantly under the influence of ideas of postmodernism. "The reason why the concept of the dominant is useful is that none of these features are exclusive to postmodern fiction. Self-reflexivity is common in the eighteenth-century novel, but modernist fiction rejects nineteenth-century realist techniques, and a great many novels from all periods invite the reader to interrogate the reading process. The question is really one of degree. It is also important to consider how these dominant features correspond to the specific historical context of postmodernism – in other words, how certain social and cultural factors have caused them to be more dominant than they are in, say, modernism [4].

So, in English literature at the end of the 20th century and at the beginning of the 21st century, a special and widespread field appeared in the field of artistic tradition and aesthetic theory, both in classical tradition and in cultural works. With this, special attention and testing began to be given to how the modifications such as literature, architecture, painting, cinema, theater, and so on, were the main types of theory experience.

Gynocentrism in Doris Lessing's Literary Creativity

"We've got to believe in our beautiful impossible blueprints". Doris Lessing

The most important role in the analysis of a literary work is that, this work is accepted and imposed by the society first and then how the society can create an image for it. In every period of the literary process, the understanding of the author's main idea and criticism features is also the expression of the culture that the author wants to introduce to the world vision. Starting from the second half of the twentieth century, due to the high self-awareness of women, was achieved a strong aesthetic breakthrough in world literature. And this step, was led to the appearance of female gynocentric phenomena of prose writers in the global sociocultural field. This problem defined as a literary category that emerged to identify a group type with similar and structural features on the one hand. But on the other hand, in a mixed shape, it was characterized as the starting points of the main masterplan of a modern case in such as women's (gynocentric) literature.

The universal interpretation of the term "Gynocentrism" is described in "Encyclopedias almanacs transcripts and maps" as follows: **Gynocentrism (derived from the Greek *gyno*, meaning "woman," and *kentron*, meaning "center")** is a radical feminist discourse that champions woman-centered beliefs, identities, and social organization. It also challenges the androcentric promotion of masculine standards as normative, and the presentation of those standards as neutral rather than gendered. Consequently, from a gynocentric perspective, the assumption of masculine-neutral norms has meant that femininity has traditionally been presented as deficient, secondary, and lacking. Gynocentric feminism is concerned, therefore, to revalue sexual difference and femininity positively [13].

The main aspect of gynocentric literature is the novels written in the gynocentric genre. Generally, most of the gynocentric literary works have a feminist background. So, the ideal and the design here are not only represent a heart and love in the context of love experiences, on the contrary, it also focuses on thinking about a strong and brave woman in the context of a sociocultural environment. Feminine worldview, women's needs and desires have priority in this system and so the woman's appearance is recognized as a point of confidence or prism task where all issues are analyzed.

Since the last years of the last century, Lessing's work on her novels has been a serious research topic, and this topic is still the center of literary work on this day. Authors who are seriously interested in Lessing's creative heritage often study the feminist aspect of her works. Although the greatest interest of the researchers who study and criticize this subject is towards the author's science-fiction studies, the three main factors of the author's creative belief are evaluated separately from the subject of "communist ideas, Sufism and feminism". At the same time, according to Clade Sprague, these factors, "These divergent readings challenge readers and critics to create a critical approaches to Lessing that is neither periscopic nor monoscopic.

Doris May Lessing was born on October 22, 1919 in Kermanshah (Pers). From a very young age, because of her father's job, she had to live her life in South Rhodes from 1925. Lessing's life within the border of Zimbabwe, her hatred of the Catholic school where she attended, and the depletion of her private life unexpectedly spurred her into political action. Struggling to survive in an environment full of modernity and extreme political chaos, the writer managed to reveal the most powerful social works of the 20th century without ideological justification. It can be said that the main themes of Lessing's works are individuals pursuing feminism, gender war, mysticism and integrity. Lessing's leftist views, her fondness

for independence, her attitude towards communist society, and her ideas and thoughts about the problems of modern women, which she tried to solve in her works written in the south of Africa and in England, has brought her a great reputation and fame. Although Doris Lessing insists that she is not a feminist in the sense that feminists expect her to be, she nevertheless brought women and their problems to the fore with a surprising power of analysis in all her works. The Swedish Academy, in awarding the Nobel Prize for Literature to Lessing, emphasized this characteristic of her with these words: “The author who writes the epic of women’s experiences with skepticism, fervor, and imagination.”

In fact, if we talk about the definition of Doris Lessing’s literary career in the English tradition, even after the writer returning to England, she never reached to her own “theoretical” systematization level. Lessing, who gave immortal works to the world literature as a science fiction writer, did not try her hand only in science fiction for a continuous creative activity. I have tried to analyze how “The Golden Notebook is exemplary in showing how Anna Wulf emerges with a more balanced psyche as she combats, with her counterpart Saul Green, her inner chaos and ultimately overcomes the contradictions of her own consciousness and perception of reality.

In her fiction, Lessing contests the traditional dichotomies of sanity and insanity, and the assumptions regarding normality and abnormality. She encountered a major theoretical challenge while writing about madness in her fictional works: “How can madness be conceived of outside its dichotomous opposition to sanity? Can madness be a strategy of dissent and subversion? How can it be a major way to “breakthrough” and awakening? Here again, Lessing found in Laingian psychology and Foucauldian views answers to her questions” [7, p.20].

That is why Lessing decided to choose literature as her profession. And with this pulse, Lessing managed to attract the attention of the entire literary world, especially with her works of a socio-political, communist and autobiographical orientation, consisting of five novels. In this regard, we decided to read six her main works, starting with her best books and science fiction, which are considered as a esoteric literature.

The Grass is Singing (1950)

The Golden Notebook (1962)

Shikasta (1979)

The Good Terrorist (1985)

Children of Violence

Alfred and Emily (2008).

The created legend in “The Golden Notebook” (1962)

Doris Lessing today - not only the creator of art images in the literary culture of the XXI century; she is also a symbol of literature, created by memories of the ideas of her people about herself. Thus perhaps, Lessing is late for the sacrifice art pays for every victory over reality, yes perhaps she has managed to hide in the secret essence of time; but who responds to everything - but she an echo that is unaware of herself; and a phenomenon as a women writer.

Lessing a figure, who is connected to the British culture with all her head and worry, but sometimes, she does not fit the concrete plane of time in her thoughts. Although the main line of the novel is the family marriage arrangement, Lessing concludes that these facts are not based on sincere feelings for each other, and therefore nothing is natural in Mary and Dick’s life. These insecure feelings always create failed contact in a romance, and everything in their life ultimately leads to the breakup of the family:

“Lessing has chosen fiction writing as a weapon to fight against the society of her time. Doris Lessing through her protagonist wants to emphasize the harsh treatment that a female meets in a society. Her protagonist Mary Turner is an existentialist and craves for freedom and independent identity but meets with her doom by the male dominated society who wants her to be repressive and submissive for her entire life. It shows that whatever a female wants to be or

do but can't escape from this male dominated society. Lessing's novels *The Grass is Singing* portray the existentialistic issues and also the pathetic condition of Mary who faces alienation, isolation, agony, and distress throughout her life" [2, p.580].

The novel is promoted as five chapters under the name "Free Women" All events in the notebooks are written by Anna Wulf, the main character of the work. Four notebooks, five chapters. While reading this novel, we had to draw a lot of lines to separate some cases that, we did not understand in the minds. When I first read this novel, I tried to see how much effort I was making to understand the content of some things and I wanted to see the meaning of these sentences not only with my eyes, but also with my mind [1, p.5].

The mixed and messy study of "The Golden Notebook" from the beginning it could have been caused by Lessing's being a prisoner of some misfortune on this matter. Perrakis states that, "The Golden Notebook" is a rich and complex orchestration of the conscious and unconscious themes that run through the lives of many modern women [9, p.407].

The "marginal flaws" of the author in this regard can may of the novel a little harder to understand. The narrative style that Lessing chose in "The Golden Notebook" was written almost in the same - close style as her other books. The writer is considering to describe the state of each characters and events in the book and the countless descriptions of what they had in mind during the day.

Although Lessing intends to make her works public, she had preferred a logic that flexibly creates more complex meanings instead of simplicity in language and expression style. For example, "The two women were alone in the London flat. "The point is," said Anna, as her friend came back from the telephone on the landing, 'the point is, that as far as I can see, everything's cracking up". Or "Saul Green came to see the room and to leave his things. I took him straight up to the room, he gave one glance at it and said: "Fine, fine." This was so offhand I asked if he expected to leave again soon. He gave me a quick wary look, which I already knew to be characteristic, and began long, careful explanations, in the same tone he had used for his apologies about the day in the country" [6].

As Lessing stated above, Anna and American collapse Saul Green; they are both crazy-whatever you say. They make their depressions live in each other and in others; they break the wrong patterns they created from their past; they understand each other's thoughts and they know themselves in each others. Saul Green is someone who envies Anna and brings destruction to her. We pay attention when reading a book, the writer "gives" the support and advice to Saul Green, on the other hand - at the same time, she gives the title and the main idea to it, as if she introduced of her next book. The most obvious form of the subject is the author's phrase "Two women are alone in the apartment in London". This sentence, which given with an ironic title, is perceived as the main idea of the author's next book "Free Women".

A second paradigm, like this, which we read in "Notebooks": Anna's notebooks that she did not want to give them before, she was giving the theme of her future book that started with the sentence One of the soldiers on a dry slope in Algeria was watching the moonlight shining in her rifle. It is not known which of these notebooks was written by Saul and by Anna, or you can't understand which ones are other people.

"The Golden Notebook" is a novel that, is considering to be a Cult classic. This novel has a unique fragmented structure and expression that appeals to the zeitgeist of the postmodern world. In this novel, writer tuckles a whole range of issues which include gendr politics, racial discrimination, communism and her individual conflict. But Lessing's gender race and sexual understanding is very different here. She never classified people as rich or poor or forlorn, white or black, in contrast, whatever happens – she saw them as a whole of society and accepted them. According to her, this kind of features that makes people different eas the emergence of a new understanding of art in the concept of literature and writing.

The most important feature of postmodernism literature is the rejection of essentialism. Essentialism is also to oppose the determination of social categories such as postmodern thought, gender, race, class. This trend also constitutes postmodern feminist literature. According to Flax, “there is no any single category of social interaction in a society that women affect and are affected by. On the contrary, there are various categories in the society such as race, class, sexual identity, sexual orientation, and personality”.

Postmodern Directions and Preliminaries in “The Golden Notebook”

The differentiation, which constitutes the general features of the postmodern novel, shows itself in many of the English Literature novel genres. Therefore, this new literary movement, which originates in all the World and Western literature, had the opportunity to introduce itself, generally in all Lessing’s novels. In this context, the issues leading the “Golden Notebook” to the postmodern novel genre are quite clear. The novel develops in a unique historical period and in a different line than other genres. The time and the place preference of the author in “The Golden Notebook” is defined as one of the most important elements of the novel in the category of postmodern novels. Even a less hysterical view, that of Mona Knapp “in Doris Lessing, suggests that “the book presents modern life's miseries as more or less given, and society's self-destruction as a foregone conclusion” [12, p.11].

In addition, in Lessing’s narratives, the concepts of space have also studied parabolically; for example - the people’s permanent habitats, friendship relationships and other cases coincide with the functions of events.

Therefore, it is possible to say that the reconciliation between these events and narratives is the same part with the author’s of her own life, her place of residence, her mood and even the her character.

Postmodern Directions and Preliminaries:

1. The most original aspect of the work on the postmodern line is that the author always defends women. Lessing, unlike traditional feminist literature, which focuses on exposure to the oppression of women in the men’s world, she gives a special status to women’s problems in the novel; she always protects the women, demonstrates a position against the men who are aggressive towards everything and women and she does not even hesitate to express her views on love relationships between men and women.
2. The creative style of Lessing, allows the reader to unite with her heroes and to experience the fantasy of the story even for a day with them and what’s more, the writer characterizes the human emotions and experiences with a psychologist and a successful language. Likewise, it is also, possible to say that the author avoids a certain convenience while writing the work. At the same time, the most important area at the construction point of the novel is the analysis of rich metaphorical discourse and ideas. These moments in Lessing’s narrative also make it easier to understand indefinite times and places in his novel. In this context, the novel forces the reader to be more active in accordance with the postmodern understanding.
3. The woman world has an encyclopedic character in “The Golden Notebook”; the author tells about the role and place of women in society, without any overlooking anything from birth to death.
4. In this work, Lessing magnifies all female images (girl, woman, old woman, loved and abandoned, happy and unhappy) more than the frame of the feminist subject, as an artistic image and make the women archetypal essences of nature.
5. Lessing’s artistic world is characterized chaos, uncertainty, and often by unreality that, this shows that the essence of the author's perceived image is not simple.
6. Therefore, the author does not take any advantage of ready-made and final solutions, considering the certain stories of his characters’ life, likewise, also wants her reader to be a partner to the described story, and with that the author presents that many novels have open

ends on this subject.

The concept of the originality of the artistic world of Doris Lessing also plays an important role in “The Golden Notebook”; instead of the objective behavior of modernism, the author also, highlights the actions of living life in the novel; she also articulates of her own writing action with her readers; she goes towards striking to the thoughts and ideology which has in her mind. For this reason, in Lessing writings, she kept away all types, forms, lines, expressions and from the other language use in literature.

Philosophical Assays in “The Golden Notebook”

Movements such as Positivism, Determinism, Rationalism and Realism, which established with its philosophical order of the modern world, have played an important role in the world’s literary creation by providing accumulation in the birth of Postmodernism. But despite all this, the Innovation Movement, which emerged in the 18th century French Literature and other European Literatures, was gradually growing and intensifying, especially in the field of novelism. The most influential attempt to formulate a new methodology has been Robert Escarpit *Sociologie de la litterature*. As his title suggests, Escarpit, now director of the Centre de sociologie des faits litteraires at Bordeaux, wanted to define the objects and methods of a new branch of sociology. He treated books as agents in a psychological process, the communication of writer and reader, and also as commodities, circulating through a system of production, distribution, and consumption

Also, besides words reflecting national elements during this period, the concepts that reject generalizing approaches to modern meanings and carry universal claims have also continued to be produced. Although it is accepted that art and culture were shaped by the influence of modernism, the phenomenon of tradition also has been accepted as an undeniable reality in this process. According to Benzoukh “each literary genre is characterized by its own language patterns, its specific stylistic choices and its patterns of cultural orientation. Novels and short stories, for example, take advantage of their setting and plot to expand new degrees of realism” [3, p.246].

There is no doubt about it that, literature is an element that changes the world of people’s thought and reflects life in a different mirror. Of course there also will be development and progress where there is different thinking. Literature can be used as a tool especially for this development. In all the developing societies of the world, people had created different works by trying to promote their literature more in order to adopt their culture more: For example:

In XIX century, Virginia Woolf was able to depict the drawings she imagined, both individually and culturally, with a great skill, in the language of real literary, in a simple and highly specific style. No doubt, even though Woolf faced so many mental and physical difficulties in her life, she was able to prove in her works to the world that English women do not have to live within the traditional boundaries of society.

When it comes to the art of Russian poetry, the Golden age of Russian poetry began with Alexander Pushkin who is the founder of Russian literary language and is more commonly known as the “Russian Shakespeare”

The fact is that Pushkin, a new stage in Russian literary life in the 19th century, has been attracted attention by combining the high society, love and his dizzying whims with serious works of art. Pushkin was able to express the most attractive and aesthetic requests of art written on this topic with a high poetic dream in “Ruslan and Lyudmila”. In his first genuine poem “Ruslan and Lyudmila”, Pushkin made the extensive use of Russian history, folklore and old Russian fairy tales.

“Romantic Lies and Romantic Truths” by Rene Girard was one of the most resonant and critical works in the literary structure throughout the period. Girard tried to analyze the works

of great novelists such as Cervantes, Stendhal, Fobert, Proust, Dostoevsky, who have very different views on literary movements and has revealed the (negative) properties of the universe that will feed people as the most basic mechanism of “social resentment”.

Charles Dickens and James Joyce did not hesitate to portray contemporary social realities as they are.

But Doris Lessing was a little different from her predecessors before her essence. The independent, leftist and feminist heroes in her novels, were always rebelling against the cultural constraints of the societies in which they lived.

But however, as a continuation of traditional art culture, on the other hand, Symbolism, Impressionism, Surrealism and other similar philosophical genres also began to emerge as another basis of the idealized moon as a reaction and response to postmodernism. Postmodernism, on the other hand, takes its first steps from ancient Greek philosophy and usually proceeds from the assumption that it is a construction, not a representation of reality. Hence, postmodernism traces another narrative within a narrative rather than representing reality and it offers a versatile narrative to a particular plot from a different prism.

Doris Lessing was an erect woman, a writer, who did not like to live in standard patterns and was shaped by what she rejects when she was young. Culturally, she was a non-European English woman. Although she said that she was not a feminist, she tried to reveal the freedom and the rights of women and their role in society, which is the main rule of feminist theory in the “Golden Notebook” as a classic of feminist literature. Lessing’s goals in “The Golden Notebook” are clear. Lessing has created this work while she was in her own personal crisis.

The most important part of the book is “Free Women”. Lessing tells the life story of novelist Anna Wolfe, who is no longer satisfied with her writing or her personal life. But “The Golden Notebook” differs from the other novels by the author in a complex narrative. Each notebook focuses on a part of the author’s own personality.

According to the author, the philosophical essence of modern literature floats on the surface of life.

Lessing devotes “**The Black Notebook**” to the memories of African life, to her own writing problems. Also, the author avoiding the generalizations all the ideology throughout of her work, introduced a new understanding of art that consisting of notes that taken from four notebooks referring to different periods of Anna’s life. And this philosophical scrutiny of the author on Anna even causes Lessing to be labeled as a “feminist writer”.

“**The Red Notebook**” is a diary that describes the author’s political life, her political development, membership in the Communist Party and her exit from it.

After returning to London, Lessing visited the USSR in 1952 as part of a delegation of British communist writers and attended a formal meeting with Stalin. Following this view, Lessing’s views on Communism and Western leftism changed dramatically. The lack of freedom of Soviet society, which was subject to totalitarian practices in the USSR, the slave psychology and the vast gap between Western countries and the Soviet Union Lessing saw all these with her real eye and tried to put forward these ideas with real enthusiasm.

In short, all of Lessing’s experiences and views on Socialism and Communism naturally surfaced during the writing of the book. Considering these experiences, Lessing instantly decided to “jump” herself into the ranks of socialists and Marxists, in order, to reveal the ideological “atmosphere” of her century where she lived in. This possibility also was a parable of the “*silent expression*” Lessing might have given in her book; she was determined to express what she wanted to say to her readers in this way. For this reason, Lessing discusses the reasons for this theme summarizing the conversation between Tommy and Anna, and says: “The real influence of the Communist Party on the West “Marxism and its various sprouts brewed ideas everywhere, and also produced it with great speed and enthusiasm that, and this

became a part of the author's ordinary thinking that there is no any longer "way out" [10, p.18].

The author was of the opinion that, anyone who was a member of the Communist Party, was or had any relationship with it, was "megalomaniac" Why, because, improving the health of the people there is no use unless the organization at the base of society changes.

For this reason also, Lessing was not afraid to experiment with the "Golden Notebook", which stylized as Anna Wulf's diary, with her sharp critiques of both Stalinism and the Cold War. Lessing completely distanced herself from leftism, and continued to pursue radical political views. She actively fought against Apartheid – and was banned from entering South Africa and Rhodesia (Zimbabwe) for a long time.

The "**Yellow Notebook**" is the story of Anna's life however, this story is told by the author in the form of a novel. So, in this notebook Anna writes about herself as if from the outside, here she presents here herself as Ella, not Anna. The author confronts us as a phenomenon that has been directed to the definition of Anna's (as Ella) special relationships and emotions and the emotional regulation of her behavior.

The "**Blue Notebook**", which does not differ much from others in its nature and its main theme, just tells about the Anna's psychological problems, her visits to the psychoanalyst and her everyday events. As a result, the "Blue Notebook" is a post full of letters written to Anna from third parties, and excerpts from newspapers and magazines. However, according to the writer, in order to open the door to Anna's spiritual analysis, she still needs a fifth notebook.

In general, the texts of Lessing's "notebooks" intersect with each other and are reflected on each other. For Anna, the parallel maintenance of several notebooks is not only the fact that she copes with the life crisis to the end, this also indicates that one should trust one's own judgments. One of the main lines of the road to the notebooks is that despite the complex, narrative form of "The Golden Notebook", the novel reflects the human belief in a holistic worldview. In fulfilling these creative functions, Lessing never guarantees the success of a liberated woman in her story, but she gives her integrity even if she stumbles upon the failures of life. For example, the life lives of Anna and her friends appear throughout the novel as a living witness of this supposedly. Even though Anna and her friend Molly divorced, they both raised their own children without any male support. They have managed to live their entire lives financially independent, but in their love affairs they both have failed. In this context, Lessing also, rightly refers not about the physical and mental state of the hero, but on the contrary, to the inner pursuit of the hero's true self, integrity, personality.

In "The Golden Notebook", we do not see a writer who only monitors the situation, thoughts and actions of the protagonist and conveys information about him through narration. Lessing also discusses, the logic and philosophical history of the concepts of the world, man and time and other issues in this context. The author has used enough socio-political and philosophical sources, not only with aesthetic problems, and has caused scientific and intellectual discussions with many philosophical questions and thoughts based on his own experience. Since the writer predicts the influence of his thoughts on his work, he very well expresses his main goal even in the introduction to the novel: The novel inhabits many worlds of thought. It just so happens that at the time of its publication it was a very poignant work for feminism. More than any book I know it has the deepest and longest meditation on what it means to split your identity into categories because you can not conceive of yourself as whole in the present climate of society and in viewing your own interactions with people. This obsession with constructing a comprehensive sense of identity leads to an infinite fictionalisation of the protagonists life" [11, p.17].

In addition, the author did not stand aside from sufficient criticism of herself, presenting this novel. Sometimes, however, she successfully expresses what is not expressed by some writers, and thus creates herself as a separate art. With all these features, Lessing

manages to put forward a World class original and unique novel with its durable fiction in his Postmodern novel.

Conclusion

This work also characterizes some of the lines and definitions connections that have led to debates about aesthetic categories such as the sublime and pleasure in the integration of English literary criticism. The twentieth century was a turning point in the development of English literary thought, to which Lessings attention was drawn and her traditional philosophy course aimed at society. According to Doris Lessing, latent manifestations in literary works, philosophical studies and essays on rhetoric come to the fore as an independent field of criticism during this period. Throughout her entire writing, she wrote what she intended. That is, Lessing, in her political thoughts, (initially to the Soviet Union - her love for Stalinism, later her formal renunciation of Stalinism, after seeing the communist and police regime's uprising of people and intellectuals) wanted to show the idea that "every narrowness leads to mental disorder," and tried to give cour.

Therefore, the millions of personal and psychological tragedies caused by the Second World War also increased the tendency of Doris Lessing to focus on neoclassicism in her literary thoughts, on the decoding of myths and legends. There are very few subjects in the hands of these devoted stage people who travel around the country that will show the public, raise the cultural level of the people, and tell the public about new causes.

References

1. Abbasova S. (2021). The Characteristics and Approaches of Immanence Criticism in Doris Lessing's Novel of "The Golden Notebook" p.5.
2. Batta Ajoy and Akhter Tawhida.(2017). "An Existential Study of the Select Novel of Doris Lessing's 'The Grass is Singing' International Journal of Economic Research. Serials Publications Pvt. Ltd. Volume 14, Number 20, p.580.
3. Benzoukh Halima. (2017). "The Relevance of Teaching Different Literary Genres in the EFL Classroom", Psychological & Educational Studies, Laboratory Of Psycho-Educational Practices N°19, p.246.
4. Bran Nicol (2009). - The Cambridge Introduction to Postmodern Fiction. Cambridge University Press. www.cambridge.org.
5. Charles Jencks and Karl Kropf.(1997). Theories and Manifestoes of Contemporary Architecture. Great Britain. P.157.
6. Doris Lessing (2008). "The Golden Notebook". Published "Harper Perennial Modern Classics", mail@raptisrarebooks.com (Item Number: 1765)
7. Hajer Elarem. (2015). A quest for selfhood: deconstructing and reconstructing female identity in Doris Lessing's early fiction. Literature. Université de Franche-Comté, p.20.
8. Michael Alexander. (2015) "A History of English Literature Foundations". First published 2000 by MACMILLAN PRESS LTD Houndmills, Basingstoke, Hampshire RG21 6XS, p.90.
9. Phyllis Stremberg Perrakis. (1990). "The Marriage of Inner and Outer Space in Doris Lessing's "Shikasta" (Lemariage de l'espace intérieur et de l'espace extérieur dans "Shikasta" de Doris Lessing). Science Fiction Studies, Vol. 17, No. 2, Science Fiction by Women,p.407.
10. Robert Boschman. (1994). "Excrement and "Kitch" in Doris Lessing's "The Good Terrorist", Vol. 25, No. 3,p.18. The Johns Hopkins University Press.
11. Robert Darnton. (1958). "Reading, Writing, and Publishing in Eighteenth-Century France: A Case Study in the Sociology of Literature, p.125, Vol. 100, No. 1. Published by: The MIT Press on behalf of American Academy of Arts & Sciences. <https://www.jstor.org/stable/20023999>

12. Rowlands, B.A, Kate.”(1989). The Autobiographical Narrator in Doris Lessing’s “ The Children of Violence” A Thesis Submitted to the School of Graduate Studies in Partial Fulfilment of the Requirements for the Degree Master of Arts McMaster University.

13. <https://www.encyclopedia.com/environment/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/gynocentrism>

XX VƏ XI ƏSRLƏR NƏSRİNİN İNGİLİS ƏDƏBİ TƏNQIDI: YENİ MÖVZU VƏ VARIASIYA (DORIS LESSİNGİN ƏDƏBİ YARADICILIĞINDA GİNOSENTRİZM)

Sədaqət Abbasova

Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan

Bu məqalə XX-XI əsrlərin ədəbi dövryyəsinin ən yeni fənlərindən olan ədəbiyyatşünaslığın, ədəbiyyat tarixinin və filologiyasının öyrənilməsinə kömək etmək məqsədi daşıyır. Əvvəlki dövrlərdə ədəbi tənqid bütün ədəbiyyat elmlərini qabaqlayırdı. Lakin sonrakı dövrlərdə ədəbi tənqid başqa müstəvidə inkişaf edərək əhəmiyyətini daha da önəmli halə gətirmişdir. Bu ədəbi janr, təbii ki, tənqidçilər üçün də bir vasitədir, çünki tənqidçilər dövrümüzün aktual problemlərini müzakirə etmək üçün öz düşüncələrinin ustasına çevrilirlər. Bu, həm də tədqiqatçı və tələbələrə ədəbi hadisələrin estetik və müxtəlif sosial prinsipləri, ədəbiyyatşünaslıq nəzəriyyəsi ilə tanış etmək, onlara tənqid vərdişləri aşılamaq məqsədi daşıyan bir anlayışdır. Ədəbiyyat elmlərinin strukturunda fənnin əhəmiyyətini və tənqid sistemindəki yerini dərk etmək üçün; ədəbi tənqidin xüsusiyyətləri və tənqidin əsas istiqamətləri və meylləri haqqında nəzəri biliklərə malik olmalıdırlar.

Ədəbiyyat elmlərinin strukturunda fənnin əhəmiyyətini və tənqid sistemindəki yerini dərk etmək üçün; ədəbi tənqidin xüsusiyyətləri və tənqidin əsas istiqamətləri və meylləri haqqında nəzəri biliklərə malik olmalıdırlar. Bu araşdırmada Doris Lessinq romanlarının ədəbi təsirlərinin təhlili, onun ənənəvi irsinin bütün dünyada yayılması, klassik və milli sənətin dəyəri baxımından da məlumat verilir.

Açar sözlər: ginosentrizm, Doris Lessinq, tənqid, nəsr, ədəbi, postmodernizm

АНГЛИЙСКАЯ ЛИТЕРАТУРНАЯ КРИТИКА ПРОЗЫ XX И XXI ВЕКОВ: НОВАЯ ТЕМА И ВАРИАЦИЯ (ГИНОЦЕНТРИЗМ В ЛИТЕРАТУРНОМ ТВОРЧЕСТВЕ ДОРИС ЛЕССИНГ)

Садагат Аббасова

Лянкяранский государственный университет, Лянкяран, Азербайджан

Статья призвана помочь в изучении одной из новейших дисциплин литературного цикла — литературной критики, истории литературы и филологии XX и XXI веков. В предыдущие века литературная критика опережала все литературные науки. Однако в более поздние периоды литературная критика развивается в другом направлении и становится еще более важной. Этот литературный жанр, конечно, также является инструментом для критиков, потому что критики становятся хозяевами своих собственных мыслей, чтобы обсуждать насущные проблемы нашего времени. Это также концепция, призванная знакомить исследователей и студентов с эстетическими и различными социальными принципами литературных явлений, теорией литературной критики, прививать им навыки критики. Чтобы понять значение дисциплины в структуре литературных наук и ее место в системе критики, необходимо иметь теоретические знания об особенностях литературной критики и основных направлениях и тенденциях критики.

В этом исследовании представлен анализ литературных влияний романов Doris Lessing и критический подход к ним, а также информация о распространении ее традиционного наследия по всему миру и ценности классического и национального искусства. С момента своего создания Doris Lessing признана настоящим постмодернистским писателем-художником XX века. Примером этого является написание ею широкого спектра романов и рассказов, основанных на терроризме, особенно в XX веке.

Ключевые слова: Гиноцентризм, Doris Lessing, критика, проза, литература, постмодернизм

Elmi xəbərlər jurnalı Lənkəran Dövlət Universitetinin
mətbəəsində çap olunmuşdur.
Jurnal İNDEKS COPERNICUS və ERIH PLUS bazalarına daxildir.

Yığma verilmişdir: 10.03.2025

Çapa imzalanmışdır: 10.06.2025

Kağızın formatı: $60 \times 84 \frac{1}{8}$
Çap vərəqi: 12,5 c.v., tiraj: 100

Ünvan: Az 4200, Lənkəran şəhəri, General Həzi Aslanov xiyabanı 50
e-mail: elmi_meqale@lsu.edu.az
www.lsu.edu.az